

Ербол ШАҰМЕРДЕНҰЛЫ

ЕЛТАНЫМ

Ербол ШАЙМЕРДЕНҰЛЫ

ЕЛТАНЫМ

Тарихи-философиялық рәмізбаян

МЕМЛЕКЕТТІК
РӘМІЗДЕРГЕ
30 ЖЫЛ

ҚАЗАҚСТАН
ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ

Алматы
2022

ӘОЖ 342.228 (574)

КБЖ 67.400 (5Қаз)

Ш 18

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау
және архив ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу,
басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы
бойынша жарық көрді*

ШАЙМЕРДЕНҰЛЫ Е.

Ш 18 **Елтаным. Тарихи-философиялық рәмізбаян.** / Ербол Шаймерденұлы.
– Алматы: «SUNSHINE plus», 2022. – 320 бет.

ISBN 978-9965-23-610-5

Ел – ұлттық дүниетанымымыздағы ұлы ұғымдардың бірі. Аргықазак сөзінен бастап күні бүгінге шейін еш өзгеріссіз қауым, қағанат, ел-жұрт, Отан, мемлекет мағынасында қолданылып келеді. Елдік мінез, елдік дәстүр, елдік мұрат, елдік намыс, елжандылық, отаншылдық тәрізді рухани құндылықтардың өзегі де – осы сөз, осы ұғым.

Кітап Қазақстан Республикасы Мемлекеттік рәміздері туралы жан-жақты ғылыми-көркем пайымдау арқылы замандастарымыздың бойында мемлекеттік мұраттарға адалдық, елдік аңсарларға сүйіспеншілік және отаншылдық сезімдерін оятуға бағытталған. Тілі – пұрайлы, ділі – таза, діңі – мықты. Елдігімізге қатысты кең мағлұмат беретін терең интеллектуалдық еңбек деп бағалауға лайық туынды. Жүрек қайнарында сугарылған сезім сөзі ретінде ажарлы һәм әсерлі.

Ойды қозғап, сезімге сәуле түсіретін рәмізбаян студенттер мен оқушыларға, педагогтарға, саясаттанушыларға, вексилологтар мен геральдистерге, жүрегі елім деп соққан барша оқырман қауымға арналады.

ӘОЖ 342.228 (574)

КБЖ 67.400 (5Қаз)

ISBN 978-9965-23-610-5

© Шаймерденұлы Е., 2022

© «SUNSHINE plus», 2022

Алғы сөз орнына

Бұл 2005 жылда шыққан, оқырман қауымының ерекше ықыласына бөленген, рәмізтану саласындағы аса құнды еңбектің екінші басылымы. Алғашқы басылым шыққаннан бері өткен жылдар ішіндегі елімізде, әрі әлем мемлекеттерінде орын алған өзгерістер ескеріліп, кітапта берілген кейбір ақпарат сәйкесінше жаңартылып, толықтырылды.

Тәуелсіз Қазақстанның нығайып, дамуы үшін тыным таппай еңбек еткен, Мемлекеттік рәміздеріміздің дүниеге келіп, қабылдануының басы-қасында болған белгілі ақын, жазушы-публицист, қоғам қайраткері, Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы тұңғыш рәмізтанушы Ербол Шаймерденовтың бұл бағалы еңбегін көпшілік назарына ұсынамыз.

* * *

*Желбіре заңғарларда зерен туым,
Еркіндік сүйіншісі – ерен туым.
Бол куә бағы асқан сәттерінің,
Жаңа ұрпақ бүгінгіден кемел туып.*

*Көк туым иілемсін, жығылмасын,
Көзге жас, кеудеге – өксік тығылмасын.
Тұрғанда көк байрағың көкті шіреп,
Туған ел, Сен қашан да тұғырдасың!*

Е. Шаймерденов

Әлемдік рәмізтану тарихынан

Қазақтың ұлттық рәміздерінің
бастаулары

Қазақ елінің қазіргі мемлекеттік
рәміздері: мағына мен болмыс,
образ және стиль

Аңсарлармен астасқан асқақ сезімдер
немесе рәміздік ұштаған (кие, үміт, сенім)

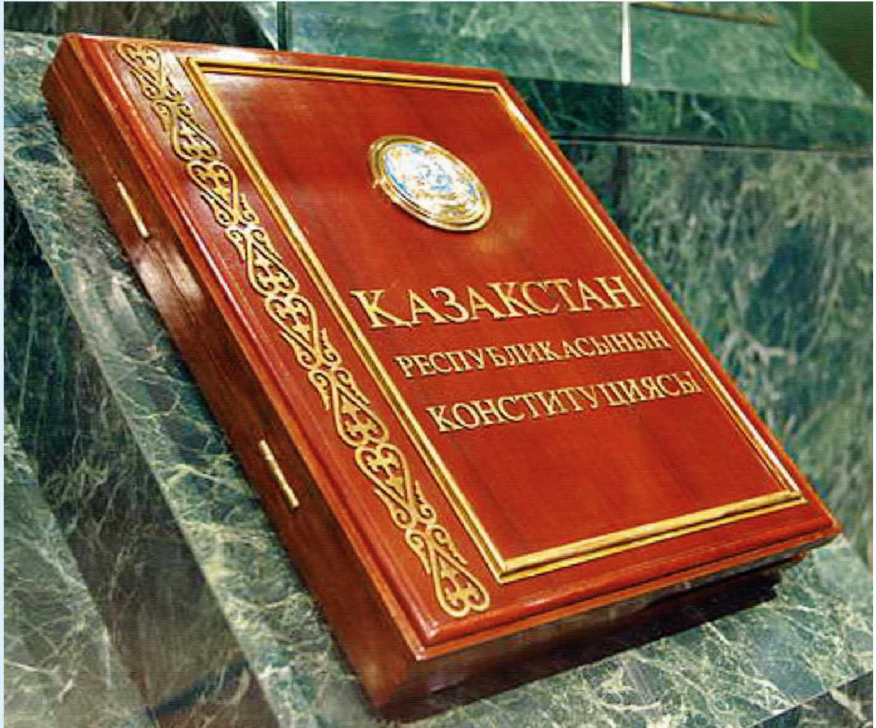

Мемлекеттік егемендік,
ұлттық мақтаныш және отаншылдық

Көк байрақ, Елтаңба мен Әнұран әрбір қазақстандықтың жүрегіне мақтаньш ұялатып, отаншылдық рухын асқақта-тады. Тәуелсіздіктің қасиетті нышанда-ры ұлтты ұлы істерге ұйыстыра берсін!

*Қасым-Жомарт ТОҚАЕВ,
Қазақстан Республикасының Президенті*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері – Туы, Елтаңбасы және Гимні бар. Олардың сипаттамасы және ресми пайдаланылу тәртібі Конституциялық Заңмен белгіленеді.
(9-бап)

Әркім Республиканың Мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті.
(34-бап)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІК ТУЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІК ЕЛТАҢБАСЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ӘНҰРАНЫ

*Сөзін жазғандар: Жұмекен Нәжімеденов,
Нұрсұлтан Назарбаев*

Алтын күн аспаны,
Алтын дән даласы.
Ерліктің дастаны
Еліме қарашы!
Ежелден ер деген,
Даңқымыз шықты ғой.
Намысын бермеген,
Қазағым мықты ғой.

Қ а й ы р м а с ы:
*Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін,
Жырың болып төгілемін, елім!
Туған жерім менің – Қазақстаным!*

Ұрпаққа жол ашқан,
Кең-байтақ жерім бар.
Бірлігі жарасқан,
Тәуелсіз елім бар.
Қарсы алған уақытты
Мәңгілік досындай
Біздің ел бақытты,
Біздің ел осындай!

Қ а й ы р м а с ы:
*Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін,
Жырың болып төгілемін, елім!
Туған жерім менің – Қазақстаным!*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ӘНҰРАНЫ

Музыкасын жазған: Шәмші Қалдаяқов

1. Ал - тын күн ас - па - ны, Ал - тын дән да - ла -
2. Ұр - пақ - қа жол аш - қан, Кең бай - тақ же - рім -

сы, Ер - лік - тің да - ста - ны, Е - лі - ме қа - - ра -
бар. Бір - лі - гі жа - рас - қан, Тә - уел - сіз е - - лім -

шы! _____ Е - жел - ден ер - - де - ген, Даң - қы - мыз шық - ты
бар. _____ Кар - сы ал - ған уа - қыт - ты, Мәң - гі - лік до - сын -

ғой, На - мы - сын бер - - ме - ген, Қа - за - ғым мық - - ты ғой!
дай. Біз - дің ел ба - - қыт - ты, Біз - дің ел о - - сын - дай!

CHORUS

Ме - нің е - лім, ме - - нің е - лім, Гү - лің бо - лып

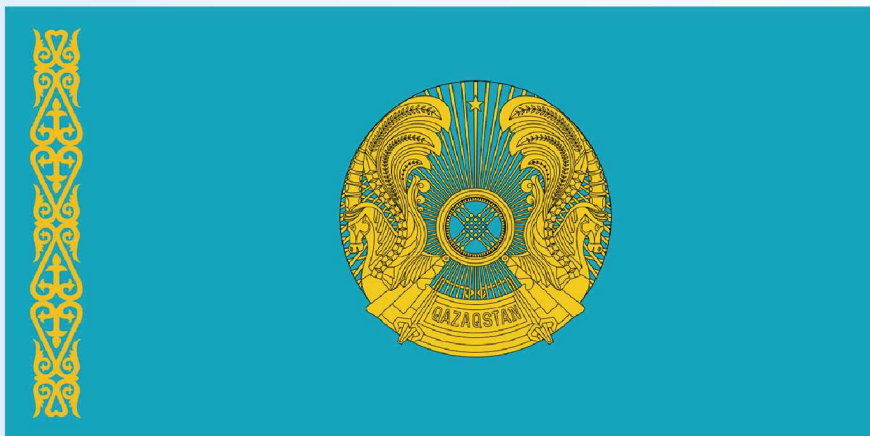

е - - гі - ле - мін, Жы - рың бо - лып то - гі - ле мін, е - лім!

Ту - ған же - рім ме - нің — Қа - зақ - с - та - ным!

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ БАЙРАҒЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ОМЫРАУ БЕЛГІСІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢЫ

Қазақстан Республикасының
2007 жылғы 4 маусымдағы № 258
Конституциялық заңы*

1-тарау. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕРІ

1-бап. Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері

Мемлекеттік Ту, Мемлекеттік Елтаңба, Мемлекеттік Гимн Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері болып табылады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы – ортасында шұғылалы күн, оның астында қалықтап ұшқан қыран бейнеленген тік бұрышты көгілдір түсті мата. Тудың сабының тұсында ұлттық өрнек тік жолақ түрінде нақышталған. Күн, оның шұғыласы, қыран және ұлттық өрнек бейнесі алтын түстес. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы – 1:2.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы – дөңгелек нысанды және көгілдір түс аясындағы шаңырақ (киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі) түрінде бейнеленген, шаңырақты айнала күн сәулесіндей тарап уықтар шаншылған. Шаңырақтың оң жағы мен сол жағында аңыздардағы қанатты пырақтар бейнесі орналастырылған. Жоғарғы бөлігінде – бес бұрышты көлемді жұлдыз, ал төменгі бөлігінде «QAZAQSTAN» деген жазу бар. Жұлдыздың, шаңырақтың, уықтардың, аңыздардағы қанатты пырақтардың бейнесі, сондай-ақ «QAZAQSTAN» деген жазу – алтын түстес.

* Конституциялық заң 6 тарау, 16 баптан тұрады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Гимні – осы Конституциялық заңда көзделген жағдайларда орындалатын музыкалық-поэтикалық туынды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы мен Мемлекеттік Елтаңбасының эталондары Қазақстан Республикасы Президентінің Резиденциясында сақталады.

Ескерту. 1-бапқа өзгеріс енгізілді – ҚР 29.06.2018 №162-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Конституциялық Заңы.

2-бап. Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін дайындауды және пайдалануды реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасы

Ескерту. Тақырып жаңа редакцияда – ҚР 2012.06.28 №23-V (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Конституциялық Заңымен.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін дайындау және пайдалану тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясында, осы Конституциялық заңда және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінде айқындалады.

Ескерту. 2-бапқа өзгеріс енгізілді – ҚР 2012.06.28 №23-V (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Конституциялық Заңымен. (...)

(...)16-бап. Осы Конституциялық заңды қолданысқа енгізу тәртібі

1. Осы Конституциялық заң ресми жарияланған күнінен бастап күнтізбелік он күн өткеннен кейін қолданысқа енгізіледі.

2. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» 1996 жылғы 24 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының (Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 ж., №1, 178-құжат; 1997 ж., №12, 193-құжат; 2006 ж., №1, 1-құжат) күші жойылды деп танылсын.

**Қазақстан Республикасының
Президенті**

МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕРДІҢ САЯСИ МӘРТЕБЕСІ ТУРАЛЫ

*Өлемді нышандар мен рәміздер билейді.
Конфуций*

Жаңа негізі қаланған жас мемлекеттердің қай-қайсысының да алғашқы жасайтын маңызды ресми қадамдарының бірі – елдің туын, елтаңбасын, әнұранын сайлап алу. Өйткені, бұл рәміздер саяси тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендіктің бірегей белгілері болып саналады.

Өмірге келген әр жаңа мемлекеттің өз «інгәсі» бар. Ол – көтерген туы мен елтаңбасы, асқақтата әуелеткен әнұраны. Еркіндікке ұмтылған елдердің бәрі де өз дауысымен сөйлеуді, өз үнімен жар салуды армандайды. Сол жұлдызды сәт туған кезде өз болмысымен тіршілік кешу мүмкіндігі пайда болғанын, саяси бостандық алғанын шын сезінеді.

Тәуелсіздік дегеніміз – ең алдымен, рухани тылсым. Бәрінен бұрын адамның жан-дүниесі, рухы мен ар-ожданы азаттық тілейді. Өз табиғатына тән тіршілік кешкісі келеді. Бұғау біткенге сыймай, шідер біткенді шірей тартатын ғаламат күштің бастауы – ол. Тәуелсіз рух дербес мемлекеттік жүйе мен еркін шаруашылық жүргізу әдісін таңдамай тұра алмайды. Былайша айтқанда, болмыс-бітімі бөлек мағына, бірегей идея өзіне лайық түр, қалып іздейді.

Мемлекеттік рәміздер – белгілі бір елдің өзінше өмір салтын, бүкіл болмыс ерекшелігін, айрықша арман-аңсарын, басқалармен байланыс мұратын білдіретін белгі. Тәуелсіздік деген қасиетті ұғым мәдени нышандар тілінде де сөйлейді.

Құдіретті Феникстей, «мың өліп, мың тірілген» қазақ елінің жиырмасыншы ғасырдың соңында тарих сахнасында тағы бір жарқ етіп, өз түтінін өзі түтетуге жол ашқан тәуелсіздікке қол жеткізу тарихында да төл рәміздер дүниеге келген сәттер ерекше орын алады.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тұңғыш рәміздерін жасау бүкілхалықтық сипат алып, көптің ісіне айналуды кездейсоқ емес. Халық жүрегін желпіген еркіндік самалы ғажайып шығармашылық белсенділік арнасын ашып жібергендей болды. Танымал өнер иелері ғана емес, қолына тұңғыш рет қалам, қылқалам ұстаған мектеп оқушысынан зейнеткерге дейінгі мыңдаған отандастарымыз ойға ой қосып, өз жүрек дүрсілдерін жеткізуге асықты. Олардың арасында әртүрлі ұлт өкілдері, шетелдегі қандастарымыз бен тілеулестеріміз де бар.

Ұсынылған жобалар әр алуан болғанымен, байқауға қатысушылардың бәріне ортақ нәрсе – ел тәуелсіздігінің жариялануына деген ризашылық, өз тағдырын ел тағдырымен бірге сезінген жоғары отаншылдық сезімдер және жасандылығы жоқ, тек адамның өз рухының оянып, желпінуінің нәтижесінде ғана пайда болатын азаматтық, саяси белсенділік еді. Ұзаққа созылған байқаулардың өн бойында бір толастамаған бұл өзгеше белсенділік тарих бұралаңдарында талай рет сағысынса да, бағы тайып, еңсесі түспеген елдігіміздің жарқын көрінісіне айналды десек артық болмас. Озып шығып бәйге алудан гөрі, ортақ мерейіміз үстем болса деген ақ тілекпен жүрегін жайып ұсыну басым бұл ой мен өнер додасы жаңа тарихымыздың жақсы бастауы іспеттес еді.

Үміткерлер үшін шығармашылық жарыстан аттай шауып өтудің үстіне, парламенттегі саяси сынақтан да сүрінбеу шарт болатын. Ұсынылған жобаларда жас мемлекеттің саяси сыр-сипатын, мақсат-мүддесін аңғартатын бедер-бояулар айқын көрініс табуы қажет-тін.

Қабылданған қыран бейнелі көкшулан туымыз (авторы – Шәкен Ниязбеков), ешбір елдікіне ұқсамайтын шаңырақ шырайлы шын дара елтаңбамыз (авторлары – Жандарбек Мәлібеков пен Шот-Аман Уәлихан), әнұранымыздың әсем әуені (авторлары – Мұқан Төлебаев, Евгений Брусиловский, Латиф Хамиди) мен әдемі мәтіні (авторлары – Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырза Әлі, Тұманбай Молдағалиев, Жадыра Дәрібаева) сондай күрделі сынақтардан сүрінбей өтіп, тәуелсіз еліміздің атынан әлем алдында сөйлейтін тарихымыздағы тұңғыш ресми белгілерге айналды. Ақиық ақын Ғафу Қайырбеков ағамыз қолма-қол ағынан жарылып:

*«Бәрі де тұр жазылып сенде, байрақ,
Дәл қазір желбіреген желмен ойнап.
Үстінде Ақ орданың жалғыз жалау –
Аспанның елшісіндей келген жайнап.
Шарықта, шырқа көкте, көк байрағым –
Арманым, азаттығым, көпке айғағым.
Мен сенің салтанатты сағағыңа,
Өлеңмен алтын шашақ шоқ байладым», –*

деп шалқыды. Жанған жүрек домнасында жасынға айналған алабұртқан ақ көңілдің нұр сәулесін отша шашып, жан шуағымен нұрланған жыр-байғазы ұсынды. Барша алашынан сүйінші сұрады. Ақын жаны – ел көңіл күйінің шарайнасы іспеттес. Ақын жыры – өз жүрегінің қалауы ғана емес, барша отандастар жанының жалауы да еді.

Жаңа рәміздер туралы мамандар пікірі де жоғары. Мысалы, Бонн қаласындағы Дүниежүзілік вексилология ғылыми-зерттеу институтының директоры Р. Климеш бізге жазған хаттарының бірінде (8.08.1992):

«Мемлекеттік туларыңыз өте гажсап екен. Мен оны алғаш рет теледидардан, Барселонадағы олимпиадалық ойындарды тамашалау кезінде көрдім», – деп жазды. Мұндай жақсы лебіз Д. Барр (АҚШ), А. Брожек (Чехословакия), Дж. Тенора (Германия), М. Ревнивцов (Ресей) және басқа осы заманғы айтулы тутанушылардың хаттарында да бар. Мамандар, әсіресе, елтанбамыздың әлемдік тәжірибеде бұрын кездеспеген өзгеше болмысына тәнтілік білдірді. Р. Климеш мырзаның ықыласымен мемлекеттік рәміздеріміз әлемдік каталогке енді.

Белгілі мамандардың (Т. Сүлейменов және басқалар) ұсынысы бойынша қолға алынған біртұтас осы заманғы мемлекеттік стиль қалыптастыру идеясы да, алдымен, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге негізделген. Ту мен елтанба бейнелері ұлттық ақшамыздың бетінде айшықталып, ұлттық әскери киімдердің оқалы зеріне айналды. Әлемдік әуе кеңістігінде қанат қаққан ұшақтарымыздың бүйіріндегі таныс белгілер көзге оттай басылады.

Ешқашан естен шығаруға болмайтын бір ақиқат бар. Ол – мемлекеттік рәміздердің тек көркем, образ ғана емес, тәуелсіз мемлекет

құру идеясының жаршысы екендігі. Олар осынау ізгі сезімді адамдардың жан дүниесіне сіңіріп, ақыл-ойына дарытуға қызмет етеді.

Осы орайда тұңғыш президентіміз Н. Назарбаевтың жаңа мемлекеттік рәміздерді қабылдауға қаншалықты зор мән бергендігі еске түседі. Ғасырлар бойы халықтың асыл арманы болып келген тәуелсіздігімізге қатысты мәселенің қай-қайсысына да туған елі тағдырының ең бір шешуші кезеңінің жауапкершілігін мойнына алған перзенті ретінде айрықша көңіл бөлетін қалпымен байқау барысын да, талқылау жайын да жанын сала қадағалап отырды. Комиссия мәжілістеріне қатысып, мамандар пікіріне құлақ салды. Көпшілік назарына іліккен авторлармен кеңесті. Әр түрлі тарихи-этнографиялық және басқа арнаулы әдебиеттерді қарастырып, өзі болған сан алуан мемлекеттердің рәміздерін саралады. Мақсат – көтерілген ту мен елтаңбаның, жаңа да тәуелсіздік алған егемен елдің ақжолтайына айналар әнұранның түрі, табиғаты жағынан төлтума, ал мазмұны жөнінен осы заманғы өркениетті мемлекет идеясына үндес рәміздер болып шығуы еді.

Қазақстан туы Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) Сарайының алдындағы дүние жүзі елдері тулары қатарына 1992 жылы қосылды.

Алғашқы мәжілістердің бірінде-ақ алуан түсті ту жобалары төңірегіндегі пікірталасты тыңдап отырып, қай жағынан алғанда да шымқай көгілдір түстің ұтып тұрғандығына назар аударғаны тегін емес болатын. Бұл жерде терең табиғи сабақтастықтың үстіне, жас мемлекетіміздің біртұтас, унитарлық сипаты мен досқа құшағы ашық бейбіт нистін вексилология тілінде сәтті беру ойда болғаны анық. Президенттің ту мен елтаңбаның эталондық нұсқаларын жетілдіріп, нақтылай түсу жөніндегі нақты ұсыныстары мен ойлары рәміздеріміздің нақ бүгінгідей бедерленуіне игі ықпал етті.

Мемлекеттік рәміздеріміздің ресми хатталуының да өз тарихы бар. Президент Н. Назарбаев 1992 жылғы 4 маусым күні «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы туралы», «Қазақстан Республикасының

Мемлекеттік елтаңбасы туралы», «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұранының музыкалық редакциясы туралы» тарихи заңдарға қол қойды. 6 маусым күні Алматы қаласындағы Абай атындағы опера және балет театрының әсем ғимаратында тәуелсіз еліміздің тұңғыш мемлекеттік рәміздерінің тұсаукесер салтанаты өтіп, сол күні Президент сарайы мен Парламент үйінің төбесіне Ту көтерілді. Елтаңба орнықты, егемен ел аспанында әнұран әуені асқақтады. Алты ай өткен соң, 1992 жылы 11 желтоқсанда, Мемлекеттік әнұранның мәтіні бекітілді.

Мемлекеттік рәміздер туралы ресми шешімдер кейін, 1996 жылдың 24 қаңтарындағы Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық күші бар «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік нышандары туралы» арнайы Жарлығында ретке келтіріліп, нақтыланды. Жарлық бес тараудан, 14 баптан тұрады. Жарлықта Мемлекеттік рәміздерді қолданудың ресми тәртібі де айқындалған. Сондай-ақ, 2007 жылдың 4-маусымында оның орнына жаңа «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік нышандары туралы» №258 Конституциялық заң қабылданды. Ал 2008 жылдың 4 шілдесінен бастап заңда «нышан» сөзі «рәміз» сөзімен алмастырылып, атауы «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Рәміздері туралы» деп өзгертілді. Заң алты тарау, 16 баптан тұрады.

Ресми анықтамаға сәйкес: «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы – ортасында шұғылалы күн, оның астында қалықтап ұшқан қыран бейнеленген тік бұрышты көгілдір түсті мата. Тудың сабының тұсында ұлттық өрнек тік жолақ түрінде нақышталған. Күн, оның шұғыласы, қыран және ұлттық өрнек бейнесі алтын түстес. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы – 1:2».

Мемлекеттік ту ҚР Президенті резиденциясының, Парламент пен Үкіметтің, министрліктер мен басқа да орталық атқару органдарының, сол сияқты Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы Соттың және басқа да соттардың, Бас прокуратураның, дипломатиялық және сауда өкілдіктерінің, консулдық мекемелердің ғимараттарында ұдайы көтеріліп тұрады.

Мемлекеттік ту Қазақстан Республикасы Президентінің кабинетінде, Парламент Сенаты мен Мәжілісінің сессия отырыстары (біріккен және бөлек), Парламент Палаталары Бюролары мен Үкіметтің отырыстары, мәслихат сессиялары өтетін залдарда, Конституциялық Кеңестің отырыс залында, Жоғарғы соттың, оның алқалары мен басқа да соттардың сот мәжілісі залдарын да, сондай-ақ дүниеге келген нәрестелерді және некені салтанатты түрде тіркейтін орынжайларда, Президент, Парламент палаталарының төрағалары, Премьер-Министр және олардың өкілетті өкілдерінің қатысуымен халықаралық форумдар өтетін ғимараттарда немесе орынжайларда (егер халықаралық құқық нормалары мен ҚР қатысқан халықаралық шарттарда көзделген болса), ресми адам ретінде Президент, Парламент Палаталарының төрағалары мен Премьер-Министр мінген теңіз кемелерінде және басқа да қатынас құралдарында міндетті түрде ұдайы тұруға тиіс.

Қарулы Күштер және Республикалық Ұланның әскери құрамалары мен бөлімшелерінде – ант қабылдау кезінде, мемлекеттік органдар

Ант

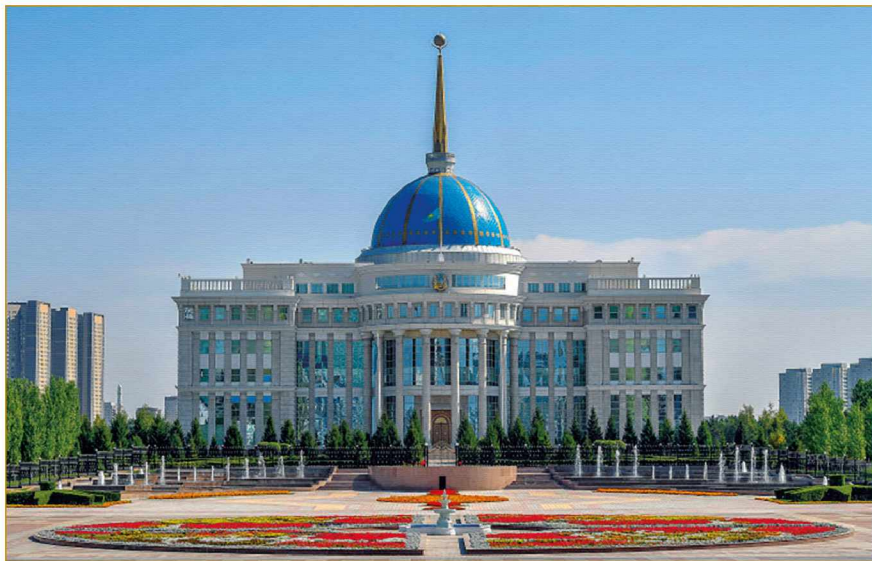

мен ұйымдардың ғимараттарында – ұлттық мереке және басқа мереке күндері Мемлекеттік ту көтеріледі. Ол ұлттық азаға байланысты тұтұғырдың жарты деңгейіне дейін аза тұту мерзімі бойына төмен түсіріледі.

Мемлекеттік ту көтеру елдің әскери корабльдері мен кемелерінде – әскери жарғыларға сәйкес, кемелердің бұлқынына байланған ту ретінде – белгіленген тәртіп бойынша айқындалады. Ту бейнесі әуе кемелерінде бедерленеді. Оны қалауына қарай жеке адамдар да өз жекеменшік үйлерінде (орынжайларында) іліп қоя алады.

Мемлекеттік ту жасау заң бойынша бекітілген тәртіпке сәйкес берілетін тиісті рұқсат (лицензия) арқылы ғана жүзеге асырылады. Кезінде, осындай №1 лицензия «Алматы – қала-безендіру» жабық акционерлік қоғамына берілді.

Ту жасауға политекс, атлас және жылтыр жібек пайдаланылады. Мамандар синтетикалық маталар беріктеу келеді деп е септейді. Қазақстан ГОСТ-ы бойынша Мемлекеттік рәміздерде қолданылатын бояулардың стандарты – 810 ф (алтын түсті, сары), және 312 ф (көк)

Президент резиденциясы. Ақорда. Астана

өлшемдеріне тең. Ту жасаумен айналысып жүрген өндірісшілер көшеге ілген тулардың сапасын жарты жылға дейін сақтауға кепілдік береді. Тудың өнінін тозбауы ауа райына да байланысты. Мысалы, Алматы көшелерінде бұл мерзім бір жылға да созылуы мүмкін. Ту және оның бейнесін жасаушыларға қойылатын басты талап – олар түрлі-түсті және сызбалық эталондарға толық сәйкес келуі керек.

Негізгі бөлігін түсті мата құрайтын мемлекеттік тудың басқа атрибуттарының да өз атаулары бар. Олар – тутаяқша (древок), ұшарбас (навешие), бау (лента), шашақ (бахрома), тутұғыр (флагшток), тужиек (кайма), т.б.

Түсті мата тартылатын тутаяқша ағаштан немесе металдан жасалады. Ұшарбас оған шығырмен бекітіліп, тудың ажарын аша түсуге қызмет етеді. Ол ұлттық ою-өрнек стилінде жасалған найза тәрізді болып келеді. Оған тартпа жіп пен бау тағылады.

Шашақ дегеніміз тудың негізгі бөлігін – түсті матаны жиектеп көмкерген тоқыма эшекей, ал тутұғыр деп тутаяқша тұрғызылған металл қондырғыны айтады. Тужиек (кайма) болса – түсті матаның шетіндегі түсі бөлек жолақша.

Тудың қасбетіндегі (оң бет – түсті матаның тура қараған кезде тутаяқшадан оңға қарай жазылған жағы) әр алуан бейнелер мен жазулар тоқу, бояу және жапсырма (апликация) әдістерімен түсіріледі.

Елтаңба ресми нышан ретінде көбіне тумен қатар жүреді. Ресми анықтама бойынша: «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы – дөңгелек нысанды және көгілдір түс аясындағы шаңырақ (киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі) түрінде бейнеленген, шаңырақты айнала күн сәулесіндей тарап уықтар шаншылған. Шаңырақтың оң жағы мен сол жағында аңыздардағы қанатты пырақтар бейнесі орналастырылған. Жоғарғы бөлігінде – бес бұрышты көлемді жұлдыз, ал төменгі бөлігінде «QAZAQSTAN»* деген жазу бар. Жұлдыздың, шаңырақтың, уықтардың, аңыздардағы қанатты пырақтардың бейнесі, сондай-ақ «QAZAQSTAN» деген жазу – алтын түстес».

* «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік рәміздері туралы» №258 Конституциялық заңға 29.06.2018ж. енгізілген өзгерістерге сәйкес, кирил әріптерімен жазылған «ҚАЗАҚСТАН» жазуы латын әріптерімен жазылған «QAZAQSTAN» жазуына ауыстырылды.

Мемлекеттік елтаңба бейнесі ҚР Президенті резиденциясының, Парламент мен Үкіметтің, министрліктер мен басқа да орталық атқару органдарының, сол сияқты Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың, Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы Соттың және басқа соттардың, Бас прокуратураның, Ұлттық Ғылым академиясының, Қарулы Күштер және Республикалық Ұланның әскери құрамалары мен бөлімдері штабтарының, дипломатиялық және сауда өкілдіктерінің, консулдық мекемелердің ғимараттарында орналастырылады.

Сол сияқты ол ҚР Президентінің кабинетінде, Парламент Сенаты мен Мәжілісінің сессия отырыстары (бірлескен және бөлек) мен бюро мәжілістері, Үкіметтің және оның төралқасының отырыстары, жергілікті өкілетті органдардың сессиялары өтетін залдарда, Конституциялық Кеңестің отырыс залында, Жоғарғы Соттың, оның алқалары мен басқа да соттардың сот отырысы залдарында, орталық және жергілікті атқарушы органдардың, Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін органдардың алқа мәжілістері өтетін залдарда, мемлекеттік және үкімет наградалары тапсырылатын орынжайларда, шетелдегі дипломатиялық өкілдіктер мен консулдық мекемелердің қабылдау залдарында, дүниеге келген нәрестелерді және некені салтанатты түрде тіркеу орындарында тұрады.

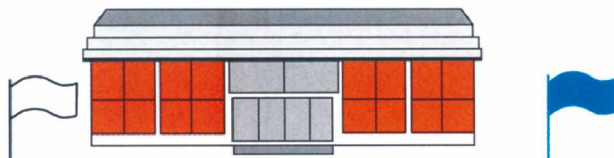
Елтаңба бейнесі Президенттің және оның Әкімшілігінің, Парламенттің және оның Палаталары мен олардың Бюролары мен Аппараттарының, Үкімет және оның Аппаратының, министрліктердің, Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін органдардың, өзге де атқарушы органдардың, Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы Соттың және басқа да соттардың, Бас прокуратураның, Қарулы Күштердің және Республика Ұланының әскер құрамалары мен бөлімдерінің, мәслихаттардың, жергілікті атқарушы органдардың, заң бойынша мөрлерінде және құжаттарының бланкілеріне елтаңбаның бейнесін орналастыру құқығы берілген мемлекеттік куәландыру кеңселерінің мөрлерінде және құжаттарының бланкілерінде, Президенттің, Парламент пен Үкіметтің, Конституциялық Кеңес пен Жоғарғы Соттың ресми басылымдарында, банкноттар мен тиын ақшаларда, мемлекеттік құнды қағаздарда орналастырылады. Төлқұжаттар мен жеке куәліктерде, шекара бағаналарында да болуға тиіс.

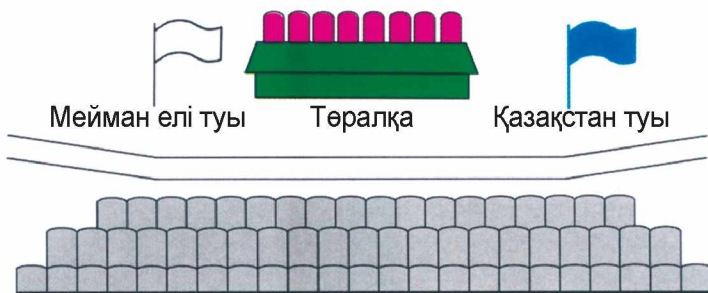
МЕМЛЕКЕТТІК ТУДЫ ОРНАЛАСТЫРУДЫҢ РЕСМИ ТӘРТІБІ

ШЕТЕЛДІК МЕЙМАНДЫ ӘУЕЖАЙДА (САПАРЖАЙДА)
ҚАРСЫ АЛУ (ШЫҒАРЫП САЛУ) КЕЗІНДЕ

Мейман елі туы Ұшу алаңына шығар босаға Қазақстан туы

РЕСМИ ШАРАЛАР (ЖИЫНДАР) КЕЗІНДЕ

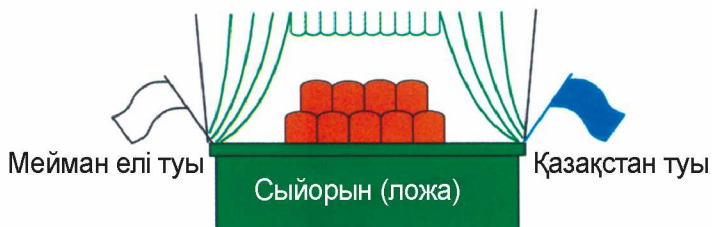

Мейман елі туы

Тәралқа

Қазақстан туы

ТЕАТРДА

Мейман елі туы

Сыйорын (ложа)

Қазақстан туы

Қарғалы диадемаcы. Фрагмент

Алатау барысы. Есік қорғаны

Мемлекеттік Елтаңба бейнесін мемлекеттік емес органдардың және олардың лауазымды адамдарының бланкілерінде, мөрлерінде және басқа реквизиттерінде пайдалануға заңмен тиым салынған.

Мемлекеттік Елтаңба жасау тек заң бойынша белгіленген тәртіпке сәйкес рұқсат (лицензия) алған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Жасалған бейне эталонға толық сәйкес келуге тиіс.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы мен Мемлекеттік елтаңбасының эталондары Президент Резиденциясында сақталады. Олар 1997 жылғы 8 желтоқсанда бұрынғы астанамыз Алматыдан – жаңа елордамыз Астанаға жеткізілді. Бұл маңызды миссия Қазақстан Республикасы Ұланының қолбасшысы генерал-майор Сәт Токпақбаевқа жүктелді.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұраны – елдің ресми музыкалық-поэтикалық эмблемасы, әдеби-сазды төлқұжаты. Ол қай жағдайда және қалай орындалады? Бұл сұрақтың да жауабы ресми заңдастырылған. Мемлекеттік әнұран Парламент сессияларының ашылуы мен жабылуы кезінде, ҚР Ұлттық мерекелері мен басқа да салтанатты іс-шараларға арналған жиналыстар мен отырыстардың ашылуы кезінде, сол сияқты ел өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғаларды атап өту құрметіне ескерткіштер, монументтер, құлпытас-тар мен өзге де құрылыстарды ашу кезінде, мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер мен өзге де ұйымдар өткізетін ресми және

салтанатты рәсімдер, спорттық іс-шаралар кезінде Мемлекеттік ту көтерілген кезде орындалады.

Әнұран ресми сапармен келген шет мемлекеттердің басшыларын, парламенттері мен үкіметтерінің басшыларын қарсы алу және шығарып салу кезінде халықаралық этикет бойынша шет мемлекеттің әнұраны орындалғаннан кейін ойналады.

Елдің музыкалық рәмізі жаңа оқу жылының басталуы және аяқталуына арналған рәсімдер кезінде, оқу орындарында өтетін басқа да салтанатты іс-шаралар кезінде пайдаланылады. Мемлекеттік теледидар мен радио хабарлардың күн сайын эфирге шыққанда және хабар таратуы аяқталарда орындалады.

Шет мемлекеттерде іс-шаралар өткізген кезде Мемлекеттік әнұран Сыртқы істер министрлігі бекіткен ережеге сәйкес пайдаланылады. Онда сол елде қалыптасқан ресми тәжірибе мен дәстүрлі әдет-ғұрыптар ескерілуге тиіс.

Әнұранды ықшамдап және толық орындауға болады. Ресми талаптарға сәйкес оны оркестр, хор, оркестр және хор, және де тағы да басқа вокалдық және аспаптық түрде орындауға болады. Бұл ретте дыбыс жазу құралдарын қолдануға болады. Бұл ретте жазу таспасын пайдалануға болады.

Мемлекеттік әнұран оның ресми бекітілген мәтініне өзгеріс енгізілмей және музыкалық редакциясына толық сәйкес орындалуға тиіс. Қалыптасқан халықаралық дәстүр бойынша әдетте әнұран мәтінін басқа тілде орындауға жол берілмейді. Сондай-ақ, мемлекеттік әнұран орындалған кезде, жиналған жұрт оны орнынан тұрып, оң қолын жүрек тұсына қойып тыңдауы шарт. Әнұранның орындалу тәртібін қадағалау заң бойынша мемлекеттік органдар мен ұйымдар басшыларына жүктелген.

Мемлекеттік рәміздер интеллектуалдық меншікке жатады. Еліміздің мұндай құқы Бүкіл дүниежүзілік интеллектуалдық меншік

Тарихи болмыс қисыны, жаңа қоғамдық сұраныстар мемлекеттік рәміздерде көрініс табатын тың идеяларға деген қажеттілік туғызады.

А. Яковлев

Ежелгі қазақ жерінде шығарылған алғашқы ақшалар арасында Мүбәрәк қожа сұлтандық еткен тұста Сығанақта жасалған теңгелер де бар. Ол екі рет – 1327-1328 жж. және 1328-1329 жж. – ақша шығарған. Табылған темір теңгелерде «Әділ сұлтан – Мүбәрәк қожа. Тәңірім оның билік дәуренін ұзақ еткей» деген сөздер бар. 1368-1369 жылдары Сығанақта Орыс хан да өз ақшасын шығарған. Өз ақшаларын айналымға енгізу олардың Алтын орда хандарынан тәуелсіздігінің бір белгісі еді. Жалпы арғы-бергі тарихта егемен билеушілердің ғана төл рәміздері, айрықша елдік белгілері болған.

Әр елдің ұлттық ақшасының (валютасының) өз атауы бар. Қазақстанда – теңге, Ресейде – рубль, Ұлыбританияда – фунт стерлинг, АҚШ пен Канадада – доллар, Қырғызстанда – сом, Германия, Франция, Бельгия, Италия, Португалия, Грекия, Австрия, Испания, Финляндия, Монако, Эстония, тағы да басқа бірқатар Еуропа елдерінде – еуро, Иракта – динар, Венгрияда – форинт, Түрікменстанда – манат, Швейцарияда – франк, Швеция, Норвегия, Дания, Исландия, Чехияда – крона, т.б.

ұйымында тіркелген. Қалыптасқан халықаралық нормаларға сәйкес ол Париж конвенциясына* қосылған 179 елде заңмен қорғалады.

Мемлекеттік рәміздер ретінде ту мен елтаңба – егемендік және тәуелсіздік идеяларының нақты заттық белгілері. Әнұран – осы ізгі ұғымдардың бірден-бір рухани жаршысы.

Қазақ елінің өз топырағында дүниеге келген, өз аңсарларымыз мүддесіне қызмет ететін тұңғыш ре сми мемлекеттік белгілеріміз – барша қазақстандықтар үшін тәуелсіздік тұмарындай. Елдік белгілер ел үмітінің шырағданы іспеттес. Көтерген туы жығылмай, асқақтаған әнұраны әрдайым жарқын шырқала берсе екен деген тілек – қай халық үшін болсын ерекше көкейкесті, ерекше қасиетті тілек. Ниеті адал барша қазақстандықтардың ізгі арманы да осы.

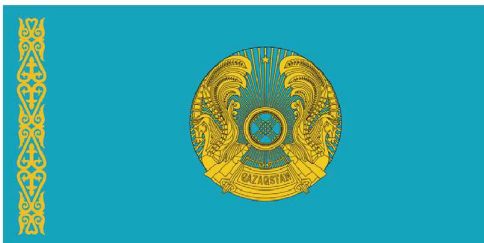
Тәуелсіздігіміздің тұмарына айналған мемлекеттік рәміздеріміз болашаққа бет түзеген ұлы көшімізді демеп, игі істерімізді қолдай бергей.

* Индустриалды меншікті қорғау жөніндегі Париж конвенциясы – 1883 жылғы қол қойылған, әлі де күшін жоймаған интеллектуалдық меншік жөніндегі алғаш халықаралық келісімдердің бірі.

1995–2012 жж. аралығында қолданылған ҚР Президентінің алғашқы байрағы

Қазақстан Республикасы Президентінің байрағы

1995 жылғы 29 желтоқсанда Қазақстан тарихында алғаш рет мемлекет басшысының **байрағы** дүниеге келді. Ол – мемлекеттің ең жоғары лауазымды адамының ресми айырым белгісі. Байрақтың сипаттамасы тұңғыш Президенттің «Қазақстан Республикасы Президентінің байрағы және оның айырым белгілерінің ресми пайдалану тәртібі туралы» Жарлығында* айқындалған.

Қазақстан Республикасы Президентінің байрағы – көгілдір түсті (Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туымен түстес) тікбұрыш нысанындағы жақтары екіден біріне сәйкес келетін кездеме. Тікбұрыштың ортасында Қазақстан Республикасының алтын түсті Мемлекеттік туы бейнеленген. Саптың тұсына тік сызық түрінде алтын түсті ұлттық нақыш орналастырылған.

Кездеме үш жағынан алтын шашақпен көмкерілген. Байрақтың сабы қошқар мүйіз түріндегі суретті қола кескіндемемен тұйықталған, оған төгілмелі шашақ байланған. Байрақтың сабында Қазақстан Республикасы Президентінің тегі, аты мен әкесінің аты (мемлекеттік тілде) және оның сайланған уақытын көрсететін даталар өрнектеліп жазылған күміс темірше бекітіледі.

Ресми қолдану тәртібіне сәйкес байрақ Республика астанасындағы Мемлекет басшысы тұратын Резиденцияда, Республика Президенті болған уақытта басқа резиденциялар үстінде, Республика Президентінің көлік құралдарында орнатылады. Мемлекет басшысы

* 2012 жылғы 31 қазанда ҚР Президентінің №414 жарлығымен Президент байрағының жаңа сипаттамасы бекітілді.

Қола дәуірінде Шығыста пышақ, күрек, қоңырау, кейбір музыкалық аспаптар айырбас құралы ретінде пайдаланылған. Кейін олардың орнына ортасында шаршы тесіктері бар дөңгелек қола мәнеттер жүретін болды.

қатысқан салтанатты және басқа да рәсімдер кезінде елдің Мемлекеттік туы немесе Президент байрағы тігіліп қойылады. Байрақ эталоны Қазақстан Республикасы астанасындағы Президент Резиденциясында сақталады.

Мемлекеттегі ең жоғары лауазым иесінің келесі айырым белгісі – Республика Президентінің *омырау белгісі*. Қазақстан Республикасы Президенті омырау белгісінің сипаты Орталық сайлау комиссиясының 1995 жылғы 1 желтоқсандағы қаулысында айқындалған. Белгі мен оның шынжыр шығыры бағалы және аса бағалы металдар мен тастардан жасалады.

Қазақстан Республикасы Президентінің омырау белгісі

Омырау белгісінің ұзындығы 96 сантиметрлік шынжыр шығыры әр қабырғасы 2 сантиметрлік бірнеше үшбұрыш тізбесінен тұрады. Шеттері – ақ, ортасы – көк түсті эмаль бояумен боялған үшбұрыштар Қазақстан астанасы мен облыстарының нышандық бейнесі ретінде ойластырылған. Әр үшбұрыштың ортасында шаңырақ бейнесі бедерленген.

Шынжыр шығырдың ортасында көк эмальға таңбаланған ұлттық елтаңба белгісі (диаметрі 4,4 см) орналасқан. Оның төменгі жағына диаметрі 9 сантиметрлік үш деңгейлендіріп жасалған сегіз бұрышты жұлдыз ілінген. Алғашқы қабат толқынды көгілдір сәулелерден тұрады. Екінші қабат жан-жағын қымтай жинастырылған лента пошымында айшықталған

және келесі деңгейдің астарына айналып тұр. Ал үшінші үстінгі қабат «Қазақстан Президенті» деген сөздер жазылған ақ эмальді дөңгелек дискімен өрнектелген.

Ол мемлекеттік мерекелер құрметіне, әскери парадтар, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың ресми адамдарын қабылдау, Республика Президенті атынан өткізілетін ресми қабылдаулар, Парламент сессиясын ашу, мемлекеттік наградаларды тапсыру кезінде, сондай-ақ Республика Президенті салтанатты кеште немесе концертте құрметті қонақ болған не қатысқан, ресми телевизиялық сұхбат берген кезде, шетелдік сапарлар уақытында қабылдаушы тараптың хаттамасына сәйкес тағылуы мүмкін.

Рәмізтану ғылымында рәміздер қоры деген ұғым бар. Оған егемен елдің барлық ресми белгілері енеді. Олардың қатарында елтаңба, әнұран, ту және мемлекет басшысының байрағымен бірге ұлттық ақша (валюта), мемлекеттік наградалар, шекара, мемлекет астанасы бар. Мемлекеттік тілді де осы қатарға жатқызуға әбден болады.

Қазақстанның ұлттық *ақшасының* туған күні – 1993 жылғы 15 қараша. Егемен еліміздің экономикалық тәуелсіздігінің тұңғыш заттық айғағының (атрибутының) аты – теңге. Ол сол 1993 жылғы 15 қараша күні жергілікті уақыт бойынша 8-00 сағаттан бастап, бүкіл ел аумағында айналымда жүретін жалғыз заңды айырбас құралына айналды. Бір теңге 100 тиыннан тұрады. Қолда ұсталатын ақша біткен қағаз ақша (банкнот) және күміс ақша (монета) ретінде ғана айналысқа түседі. 1993 жылғы 12 қарашада қабылданған

«Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын айналымға енгізу туралы» Жарлыққа сәйкес теңгені Қазақстан Республикасы аумағында меншік түріне қарамастан барлық нақты және заңды тұлғалар үшін төлем құралы ретінде пайдалану, сол сияқты банкілерде теңгелерді пайдаланып салым салу мен есеп ашуға ешбір шек қойылмайды.

Төл ақшамыздың дүниеге келуі аса маңызды тарихи оқиға екендігі ескеріліп, кейінірек, 1997 жылы, қабылданған шешім бойынша,

Қос өзен бойындағы мемлекеттерде б.з.д. IV–III ғғ. дөңгелек және тік бұрышты мыс қаңылтырлар ақша орнына жүрді.

Қазіргі Судан аумағындағы көне мыс кеніштерінің қалдықтарынан табылған жүзік, құйма алқалар біздің заманымызға дейінгі III ғасырда жасалған. Бұл Африка ақшалары Ирландияда табылған қола дәуір жүзіктеріне ұқсайды.

15 қараша – теңгенің туған күні болып жарияланды. Сөйтіп, ұлттық валютамыздың күні ресми түрде қаржы саласы қызметкерлерінің кәсіби мерекесіне айналды.

Ұлттық валюта дизайнын жасауға белгілі мамандар тобы тартылды. Олардың арасында Тимур Сүлейменов, Мендібай Әлин, Хайролла Ғабжалелов, Ағымсал Дүзелханов, Досбол Қасымов, Еркін Жамалбаев және басқалар бар. Олар жаңа ақша айналымға енерден екі жыл бұрын іске кіріскен болатын. Әрбір банкнот пен мәнет дизайнының 8-9 жобасы жасалды. Ең жақсыларын арнаулы мемлекеттік комиссия бағалап, іріктеді. Содан кейін барып Қазақстан ақшасын безендірушілердің бір тобы Лондондағы

«Харрисон энд сонс» («Harrison and Sons») фирмасының тәжірибесімен танысты. Көп ізденістер мен қыруар күш-жігердің арқасында тұңғыш төл валютамызды жасау жұмысы барынша қысқа мерзім ішінде атқарылды. Жаңа ақшаның көркемдік безендірілуі де, арнайы технология бойынша қорғалуы да күткендегіден әлдеқайда жоғары болып шықты. Ағылшын, француз, жапон мамандарының жоғары бағасына ие болды. Мысалы, 500 теңгелік қағаз ақшадағы әрбір кескін 250 микронға тең. Бұл мамандардың пікірі бойынша оны қолдан жасауға мүмкін еместігінің бір айғағы көрінеді.

Тұңғыш банкноттарды көркем безендіру кезінде белгілі тарихи тұлғалардың (әл-Фараби, Абай, Абылай хан, Әбілқайыр хан, Ш. Уәлиханов, Құрманғазы, Сүйінбай) портреттері, Алатау мен Көкшетау көріністері, Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің бейнесі,

1993 жылғы алғашқы қағаз ақшалар

Маңғыстаудан табылған тастағы таңбалар пайдаланылды. Теңге дизайнерлерінің бірі – Прага сәулет институтының түлегі, бірнеше халықаралық конкурстардың жеңімпазы Х. Ғабжалеловтың пікірінше, ақшада айтулы алаш азаматтарының бейнесін берудің бірнеше себебі болған. Біріншіден, қосымша күрделі бедер-бейнелер банкноттарды қолдан жасаудан қорғайды, екіншіден – төл тарихи тұлғаларымыздың суреттері біздің жас мемлекетіміздің өз тарихы мен болмысын танытады және қазақ ақшаларын әлемдегі басқа валюталардан даралап, айшықтап тұрады.

Ұлттық ақшамыздың алғашқы легі номиналдары 1, 5, 10, 20, 50, 100 теңгелік ақшалар* болып басылып шығарылды. Одан кейін біртіндеп (1994–2003 жж. аралығында) құны 200, 500, 1000, 2000, 5000, 10000 номиналды банкноттар басылып, қолданысқа енгізілді**. Алғашында шыққан теңгелердің сипаттамасы жайлы төменде айтылған.

Бір теңгелік қағаз ақша көк түсті. Оң жағында Шығыстың ұлы ойшылы, сан қырлы энциклопедист ғалым, Отырар қаласында дүниеге келген ғұлама әл-Фарабидің суреті салынып, аты, дүниеге келген және дүниеден өткен жылдары жазылған. Суреттен сәл солға қарай, төменіректе қазақтың ұлттық ою-өрнегі айшықталған. Оң бұрышта өрнекті сурет тұр. Ақшаның екінші жағының бояуы алқызыл түсті.

* Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2006 ж. қаулысына сәйкес 2006 жылғы 15 қарашадан бастап ақша айналысынан алынды.

** Бұл алғаш банкноттар бірнеше рет кішігірім өзгертіліп, ең соңғы үлгілері 2007 ж. дейін ресми қолданыста болған. Одан әрі қарай жана үлгідегі қағаз ақшамен алмастырылды.

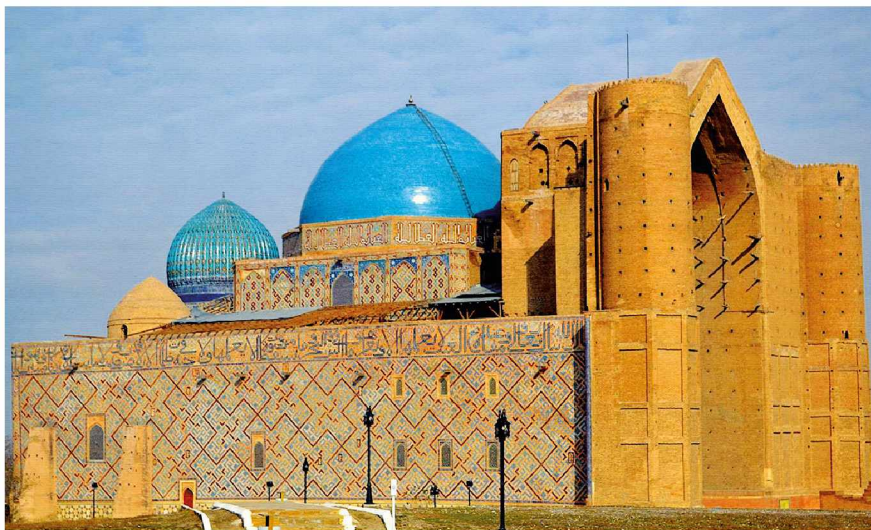

Бұл беттің ортасында әртүрлі геометриялық пішіндер мен әл-Фараби формуласы кескінделген.

Үш теңгелік қағаз ақша күлгін жасыл түсті. Оң жағында жер жаннаты Жетісудан шыққан саңлақ ақын Сүйінбай Аронұлының суреті бар. Өмірбаяндық деректер қоңыр-жасыл түсті бояумен тігінен орналастырылған. Ақын суретінің астындағы сол бұрышта ұлттық өрнек бедерленген. Ақшаның екінші жағының бояуы – жасыл, ортасында әйгілі Алатау аясындағы әсем табиғаттың тамаша көрінісі бар.

Бес теңгелік қағаз ақша қоңыр түсті. Оң жағында халық композиторы, ұлы күйші Құрманғазы Сағырбайұлының суреті салынған. Өмірбаяндық деректер тігінен қоңыр бояумен бедерленген. Суреттің төменгі сол жағында – ұлттық ою, ал сол жақ бұрыштағы номиналдың астында өрнекті сурет бейнеленген. Екінші беті сарғыш қызыл бояулы, ортасында Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің бір көрінісі орналастырылған.

Он теңгелік, жиырма теңгелік, елу теңгелік, жүз теңгелік қағаз ақшалардың көлемі 69x144 мм. Ортасында номинал мәтіні мен сандық

Қожа Ахмет Йасауи кесенесі (XII–XIV ғғ.) – діни рәміз

белгісі орналастырылған. Төменгі сол бұрышта номиналдың сандық белгісі қайталанады, ал оның үстінде – өрнек бедерленген. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі төрағасының қолы ақшаның төменгі жағындағы орта тұста таңбаланған.

Жоғарыда оң жақта – ұлттық ою орналасқан, сол жақта – тігінен ақшаның сериясы мен нөмірі қара түсті бояумен берілген.

Бұл қағаз ақшалардың бәрінің де келесі бетінде оң жақта – Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленіп, ақшыл фонда: «Банкноттарды қолдан жасау заңмен қудаланады» деген жазу жазылып қойылған. Ашық ақ түс суббелгімен ерекшеленген. Үш жақта қазақ оюы бар. Оң жақтағы ақтандақта төменгі бұрыштағы өрнектің астарында тиісті номиналдың өз таңбалары орналастырылған. Құпияланған тұста тиісті номиналдың сандық белгісі мен мәтіні қатар қойылған.

Он теңгелік қағаз ақша қоңырқай жасыл түсті. Оң жағына қазақтың ұлы ағартушы-ғалымы Шоқан Уәлихановтың суреті салынған. Өмірбаяндық деректер тігінен орналастырылған. Суреттің төменгі сол жағында «Қазақстан Ұлттық банкі» деген мәтін мен ғалымның суббелгі (водяной знак) суреті бар.

Ақшаның келесі бетінің жасыл бояуы қанықтау, ол әйгілі Оқжетпес тауының бейнесімен безендірілген.

Жиырма теңгелік қағаз ақшада қарақоңыр түс басым. Оң жағында қазақтың ұлы ақыны, ойшылы Абай Құнанбаев бейнесі бар. Өмірбаяндық деректер тігінен қара бояумен берілген.

Портреттің төменгі сол жағында бедерлі өрнек салынған, сол жағында – «Қазақстан Ұлттық банкі» деген қоңыр бояулы мәтін мен Абайдың суббелгі суреті орналасқан.

Еуропадағы алғашқы айырбас құралдары – таланттар – б.з.д. III ғ. пайда болды. Криттегі Кносс сарайын қазған кезде табылған салмағы 25 кг. талант созылған бұқа терісінен жасалған. Африка ақшалары Ирландияда табылған қола дәуір жүзіктеріне ұқсайды.

Төменгі сол жақ бұрышта «20» саны, ал оның астында өрнекті белгі бедерленген.

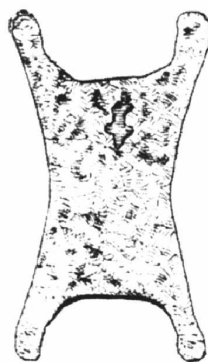
Ақшаның келесі беті қоңыр бояулы. Ортасында Абай Құнанбаев поэзиясындағы аса бір тартымды жырланған тақырыптық желілердің бірі аңшылыққа орай ойластырылып берілген қыран салушы бүркітші бейнесі назар аударады.

Елу теңгелік қағаз ақшаның қасбеті (аверс) ашық қоңыр түсті, оң жағына Әбілқайыр ханның суреті салынып, өмірбаяндық деректері жазылған. Сол жағында «Қазақстан Ұлттық банкі» деген мәтін, төменгі сол бұрышта және жоғарғы оң жақта «50» саны қайталанған. Әбілқайыр ханның субелгі портреті сол жаққа берілген.

Қоңыр бояулы келесі бетте Қазақстанның ежелгі өнерінен хабар беретін тарихи ескерткіштердегі суреттерден көшіріп салынған бейнелер бедерленген.

Ханда (Катанга кресті)

Мыс талант. б.з.д. XIV ғ.

*Ханда бейнеленген мыс мәннеттер
(Катанга)*

*Дидрахма (статер).
Эгіндер*

Олар еліміздің батысында Маңғыстауда табылған жартастағы жазуларға жатады.

Жуз теңгелік ақшада күлгін түс басым. Қасбеттің сол жағындағы ақтаңдақта тігінен жазылған «Қазақстан Ұлттық банкі» деген мәтін бар. Жазу көк бояумен өрнектелген.

«100» саны сол жақтағы төменгі бұрышқа және оң жақ жоғарыға орналастырылған. Банкноттың оң қапталында Абылай ханның портреті мен өмірбаяндық деректері бар. Өмірбаяндық дерек жазбалары көк бояулы. Хан бейнесінен төменірек сол жақ тұста өрнек салынған. Сол жақта – Абылай ханның субелгі суреті.

Ақшаның келесі бетінде алқызыл түс айшықтылау көрінеді. Ортасында Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің суреті салынған.

Екі жүз теңгелік ақша (көлемі 69x144 миллиметр) құрамында күлгін көк және қызыл бояулы арнаулы талшықтары бар ақ қағаздан жасалған. Қасбетінде алқызыл-қоңырқай рең басым, сол жақта қоңырқай-қызыл түсті

«Қазақстан Ұлттық банкі» деген жазу бар. «200» саны сол жақтағы төменгі бұрышта тұр. Осы таңба мен номинал мәтіні банкнот ортасында да бар, ал олардың астында «Қазақстан Ұлттық банкі» деген мәтін, Ұлттық банк төрағасының қолы қойылған және ақшаның шығарылған жылы бейнеленген.

Африкадағы Мономотапа мемлекеті астанасының орнында қазба жұмыстарын жүргізген кезде «Ханда» мысынан айқыш (крест) құятын қалыптар табылды. Ол Конго және Замбези бассейндерінде XIX ғ. соңына дейін қарапайым айырбас құралының орнына жүрген.

Қоладан, мыстан және күмістен мәнет соққанға дейін ақша орнына металл (құйма, соқпа, кесік, қазанша, сақина, т.б.) ғана емес, мал да пайдаланылған. Б.з.д. 594 ж. афиналық архонт Солон күмістің бұқпаға шаққандағы құнын шығарды. Сондықтан грек қала-мемлекеттері мен Ежелгі Рим тетрадрахмаларында бұқа суреті салынатын болған.

Тарихтағы тұңғыш күміс мәнеттер Эгина грек мемлекет-аралының дидрахмалары деп есептеледі. Олар – салмағы 12 граммдық күміс құйма болып келеді, ортасында тасбақа бейнесі бедерленген.

Ақшаның оң жағында әл-Фараби портреті орналастырылған, төменіректе оның аты-жөні және өмір сүрген жылдары қоңыр бояумен өрнектелген. Оң жақ төменгі бөлікте тұтас басу әдісімен қазақ оюы жасалған. Сол жақтағы түрлі-түсті бөлікте қарамен жазылған қосқарыпты серия белгісі мен жеті таңбалы ретсан көрсетілген. Қарыптар бір қатарда. Өзара арақашықтары да біркелкі. Портреттің оң жағында да тікесінен қойылған қызыл түсті қосқарыпты серия белгісімен жеті таңбалы ретсан айшықталған.

Ақшаның келесі бетінде сарғыш көк түс басым. Сол жағында Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің суреті салынған.

Арнайы талшықтары бар, ақ қағаздан жасалған *бес жүз* теңгелік банкноттың (көлемі 69x144 миллиметр бағалы қағаздың) қасбетінде аспанкөк зерлі көгілдір түс басым. Сол жақ тұсында қаракөк бояумен «Қазақстан Ұлттық банкі» деген жазу жазылған. Сол жақ төменгі бұрышта «500» саны, одан төменіректе «Қазақстан Ұлттық банкі» деген жазу, Ұлттық банк төрағасының қолы қойылған және ақша шығарылған жыл саны орналастырылған.

Банкноттың оң жағында әл-Фарабидің суреті салынған, астында қара бояумен оның аты-жөні мен өмір сүрген жылдары көрсетілген. Суреттен төменірек оң жақта – өрнек, ал тігінен – қызыл бояумен салынған қос қарыпты сериялы жеті таңбалы ретсан бедерленген.

Сол жақта – әл-Фарабидің бір қырын тұрған субелгі суреті. Сол жақ жоғарыдағы ақтаңдаққа айшық салынып, «Банкноттарды қолдан жасау заңмен қудаланады» деген жазу жазылған. Жоғарыда да, төменде де тұтас басу әдісімен қазақтың ұлттық оюы өрнектелген. Сол жақтағы түрлі-түсті бөлікте қара бояумен қос қарыпты сериялы жеті таңбалы ретсан көлбей тартылған.

Мыс мәнеттер
(сурет)

Мыс мәнеттер
(VI-VIII ғғ.)

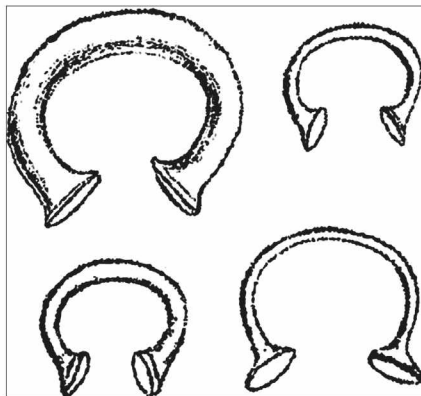
Алтын Орда дирхемі

Ақшаның келесі беті қызғылт көк түсті. Сол жақта – Қожа Ахмет Йасауи кесенесі. Ортада – орыс тіліндегі номинал мәтіні мен «500» саны, оның астында – «Национальный банк Казахстана» деген сөздер. Оң жақ жоғарыда «Подделка банкнот преследуется по закону» деп жазылған. Оң жақ төменгі бұрышта – «500» саны.

*Ирландиядан табылған қола дәуір
жүзіктері мен осы заманғы
Батыс Африкада кездесетін
мыс «маниллалар»*

Мың теңгелік ақша (69x144 мм) арнаулы қаракөк талшықты ақ қағаздан жасалған. Қасбетінде қызыл-жасыл түсті бояу басым. Сол жақта тігінен «Қазақстан Ұлттық банкі» деген жазу орналасқан. Сол жақтағы төменгі бұрышта «1000» саны бар. Банкноттың орта тұсында «Мың теңге» деген номинал мәтіні мен оның сандық белгісі («1000»), ал оның астында «Қазақстан Ұлттық банкі» жазуы, Ұлттық банк төрағасының қолы мен ақша шығарылған жыл айшықталған. Оң жақта – виньет орам әдіптелген әл-Фараби суреті, астында – жасыл бояумен ғалымның аты мен өмір сүрген жылдары көрсетілген. Суреттің сол жағында тігінен металл тектес шеті батып бара жатқандай кейіптегі лента бейнеленген. Ол күн көзіне қарағанда тұтас кара сызық болып

Орталық Азияда ортағасырларда пайдаланылған мәнәттерде түрлі эмблемалар, әулеттік белгілер, жылқы, аша (V) және айыртаңбалы (төре таңба) белгілер, арыстанға ұқсайтын жартылай фантастикалық жануарлар бейнеленген.

көрінеді. Жоғарыда да, төменде де суретті сұлбалы торшалар үстінен ойылған оюлар өтеді. Портреттен төменірек оң жақтағы бөлікте де ойылған ою бар.

Банкноттың сол жағында – әл-Фарабидің қырынан тұрған субелгі суреті. Ақтандақта – елтаңба бейнесі. Ортада – номинал мәтіні мен «1000» белгісі (түссіз бояу). Сол жақ жоғарыдағы ақтандақта – бедер суреті.

Жоғарысы мен төменінде тұтас басу әдісімен ұлттық ою өрнектелген. Сол жақтағы түрлі-түсті бөлікте қара бояумен қосқарыпты сериялы жеті таңбалы ретсан жазылған. Сол жақ жоғарыда жасыл бояумен «Банкноттарды қолдан жасау заңмен қудаланады» деген қазақша мәтін бар.

Ақшаның екінші бетінің реңінде жасыл-қызыл зер басым. Сол жағында – Қожа Ахмет Йасауи кесенесі. Ортасында жасыл-көк-қызыл түспен орыс тілінде «Тысяча тенге» деген мәтін мен «1000» саны жазылып қойылған.

Оң жақтың жоғарысында екі жолға көк бояумен орыс тілінде «Подделка банкнот преследуется по закону» деп көрсетілген. Жоғарысы мен төменінде сурет сұлбалы торшада ойылған ою жолағы тартылған. Он жақтағы төменгі бұрышта қызыл көк түсті «1000» номинал белгісі бар. Сондай-ақ, сол жылдары алғаш рет номиналдары 2000, 5000 және 10000 теңгелер де басылып шыққан. Ол банкноттардың қасбетінде де шығыстың ұлы ойшылы әл-Фарабидің қырынан тұрған субелгі суреті бар.

Содан бері төл ақшамыздың дизайны бірнеше мәрте өзгертіліп, жасалуы мен қолданылатын қорғаныш элементтері жетілдіріліп келеді. Қазіргі кезде номиналдары 200, 500, 1000, 2000, 5000, 10000 және 20000 теңгелер қолданыста жүр. Олардың ішінде 2006 жылы шыққан 200 теңгелік банкноттан басқалары 2011-2017 жж. аралығында басылып, ақша айналымына енгізілген.

Екі жүз теңгелік (2006 ж. шыққан) ақшаның (126x64 мм) қасбетінде сары және жасыл бояулар басым. Орта тұсында ұзыннан Астанадағы «Бәйтерек» монументі бейнеленген. Дәл ортасында тігінен

үлкен көлемді «200» саны, оның артқы жағында ішінде Қазақстан Республикасы мемлекеттік гимнінің үзіндісі (ноталары) бар көк, қызыл, жасыл жолақтар орналастырылған. Оның сол жақ бұрышында Қазақстан Республикасы мемлекеттік елтаңбасы, ал төменгі жағында «Қазақстан Ұлттық Банкі» және «Банкноттарды қолдан жасауға заңмен қудаланады» деген жазулар бар. Сондай-ақ, ақшаның сол жақ шетінде ішінде Н.Ә. Назарбаевтың қолтаңбасы бар ашық алақанның суреті, оның астында көлденеңінен «Екі жүз теңге» деген номинал мәтіні көрсетілген. Теңгенің оң жақ шетінде: төменгі бұрышта – ҚР мемлекеттік тудың бейнесі, ал одан жоғары орта тұста «200» деген номиналдың сандық белгісі бар.

Ақшаның екінші бетінде де сары және жасыл түстер басым келеді. Ортасында Қазақстан Республикасының картасы, оның ішкі жағына ұлттық ою, сондай-ақ Қорғаныс министрлігі ғимараты және Көлік және коммуникациялар министрлігі ғимараттары орналыстырылған. Оның алдыңғы жағында қанатты барс монументі бейнеленген. Ортадағы жоғарғы жақта «Қазақстан Ұлттық банкі» және «Төраға» деген жазулар, ал одан төменірек төрағаның қолы бар. Банкноттың сыртындағы сол жақ жоғарғы бұрышында орысша «Подделка преследуется по закону», және төменгі жақта «Двести тысяч» деген жазулар бар. Сондай-ақ, төменгі сол жақ шетте – көлденеңінен, ал оң жақ шетте тігінен көлемдері әр-түрлі «200» деген сандық белгілер бейнеленген.

Алғашында шыққан қағаз ақшаларға қоса, 1993 жылғы 15 қарашада айналымға қағаздан жасалған тиындар да енгізілді. Номиналдары 1, 2, 5, 10, 20 және 50 тиындық банкноттар екі жыл шамасында ғана қолданыста болып, әрі қарай металл мәнәттермен алмастырылды. Металлдан жасалған тиындар 1994 жылдың 1 наурызда айналымға енгізіліп, 2012 жылдың соңында қолданыстан алынып тасталды. Қазіргі кезде тиындар мүлдем айналымда жоқ болғаныменен, металлдан жасалған теңгелер әлі де қолданыста.

Металл мәнәттердің номиналдары – 2 тиын, 5 тиын, 10 тиын, 20 тиын және 50 тиын болып дараланды.

Олардың қасбетіндегі (аверс) шенберде сегіз бұрышты өрнек бедерленген. Ол ортадағы мәнәт номиналын орап тұр.

Алғашқы 1993 ж. шыққан қағаз тиындар (қасбеті)

Номинал көлемін айқындайтын сан астында «тиын» деп жазылып қойылған. Бедердің төменгі бөлігінде ақшаның соғылған жылы көрсетілген. Бедердің алты қырында бірдей ұлттық оюға негізделген безендіру элементтері айшықталған. Бейне, жазулар, бедерлер мен ою-өрнектер шығынқы.

Қарсыбеттің (реверс) ортаңғы бөлігінде Мемлекеттік елтаңба суреті салынған, ал шеңбер шетін айналдыра «Қазақстан Республикасы» деген жазу өрілген.

Мәннеттің бүйірбетінде (гурт) ешқандай кескіндеме немесе жазу жоқ. Тегіс. Тиындар латуннан жасалған.

Металл тиындар (1994 ж.)

Екі және бес тиындық мәнәттердің диаметрі – 17,27 миллиметр, қалыңдығы – 1,3 миллиметр. Сәйкес өлшемдер металл ақшаларда олардың номиналдарының құнына қарай: ақша құны артқан сайын өсе береді.

Он тиындық мәнәттің диаметрі 19,5 миллиметр тең болса, қалыңдығының өлшемі – 1,6 миллиметр.

Құны жиырма тиынға тең мәнәттің диаметрі – 21,87 миллиметр, ал ені болса – 1,6 миллиметр.

Құны елу тиын мәнәттің диаметрі – 25,0 миллиметр, ал ені болса, 2,0 миллиметр.

Ұлттық Банк қазақтың ұлы ақыны, ғұлама ойшыл Абай Құнанбаевтың туғанына 150 жыл толуына орай (1995 ж.) бес сыйтеңге – жүз теңгелік ескерткіш күміс ақша шығарды.

Қасбетте Абайдың бір қырын тұрған бейнесі бедерленген (шығыңқы). Оның оң жағы мен сол жағында ұлы ақынның өмір сүрген жылдары (1845-1904) көрсетілген. Жоғарғы жақта радиус бойынша «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» деген жазу таңбаланған. Төменде – Абай шығармалары негізінде жасалған көпбейнелі композиция.

Қарсыбетте Абай дүниетанымына қатысты бес негізгі канонды білдіретін шығыңқы суреттер орналастырылған. Олар – тіршіліктің қайнар бұлағын көз алдына әкелетін ана мен бала бейнелері, сенім мен білім негізі болып саналатын медресе, мәңгілік махаббат символы – алтыбақан, мақсаткерлік нышаны – бүркітші бейнесі, бойына даналық тұнған, адам өмірінің асқақ тәжіндей қасиетті ақсақал (киіз үй алдында) образдары.

Сыйтеңгелердің төменгі бөліктерінде «100» деген номинал белгі соғылған. Жиек шеңбердегі шығыңқы орам ішінде «теңге», «1995», «Қазақстан» деген жазулар бар, аралары әшекейлі бедерлермен бөлінген.

Мәнәттердің шетін баса моншақты орам мен шығыңқы кант бедерленген.

Сыйтеңгелердің салмағы 24 грамдық бағалы металға тең, құйма өлшемі – 925. Пішіні – диаметрі 37 миллиметр дөңгелек. Бүйірбеті тегіс келген, ешқандай иірім мен жазу жоқ.

Сыйтеңгелер айрықша жоғары «пруф» таңбалы сапамен жасалған. Әрқайсының таралымы – 10 мың данадан. Қазақстан аумағында да, шетелде де құны жөнінен алғанда бірдей коллекциялық баға бойынша сатуға арналған.

Сыйтеңгелер арнайы кәделік (сувенир) қобдишаларға салынады, Ұлттық банктің қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі куәлік белгісімен (сертификат) қамтамасыз етілген.

Металл теңгелер 1995 жылдан шығарылып келеді. Алғашқы легі номиналдары 1, 3, 5, 10, 20 теңгелік мәнәттер болды. Одан бері металл ақшаның дизайны мен жасалатын металл түрі бірнеше рет өзгертілді. 1997 жылғы серияда 3 теңгелік мәнәт алынып тасталып, 2 теңгелік мәнәттер шығарыла бастады. Содан бері, ресми айналымда 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 металл теңгелер бар. Ал 2020 жылы олардың қатарына 200 теңгелік мәнәт қосылды. Қазіргі қолданыстағы металл ақшалардың ең жаңалары негізінен 2019 жылы шыққан. Алғашқы (1995 ж. шыққан) мәнәттердің сипаттамасы төменде тарқатылған.

Бір, үш, бес, он және жиырма теңгелік металл ақшалардың түсі ақ болып келеді.

Бір, үш және бес теңгелік мәнәттердің қасбетінде шеңбер сызық ішіне тоғыстырылған, алты қырлы бедерлер бейнеленген. Олар ақша номиналдарының сандық белгілерінің жиектері ретінде жасалған. Номиналдың сол жағында – ақшаның жасалып шығарылған жылы көрсетіліп, оң жақ төменінде «теңге» деген арнайы жазу бәдізделген. Шеңберді бастыра үш қатар орама дөңгелек зер айшықтары өткізілген. Мәнәттердің бүйірбеті тегіс келеді. Онда иірім, жазу жоқ.

Жаңа үлгідегі (2019-2020 жж.) металл теңгелер

Бір теңгелік металл ақшаның қарсыбетінде эпсаналық образ ретінде пайдаланылған арқардың басының суреті тұр. Оң жақта шеңберді айналдыра «Қазақстан Республикасы» деп жазылған. Теңгенің диаметрі – 17,27 миллиметр, қалыңдығы – 1,3 миллиметр.

Үш теңгелік мәнет қасбетінің ортасында әйгілі көкбөрі образы, төменінде – спиральдің, ал жоғарысында – қолдың рәміздік сұлбалары бейнеленген. Шеңберді дөңгелете «Қазақстан Республикасы» деп жазылған, сөз арасына ақшаның шығарылған жылы тіркелген. Диаметрі – 19,56 миллиметр, қалыңдығы – 1,6 миллиметр.

Бес теңгелік мәнет қасбетінің ортасында барыс суреті салынып, шеңберді айналдыра «Қазақстан Республикасы» деп жазылған. Сөз арасында ақшаның шыққан жылы тіркелген. Диаметрі – 21,87 миллиметр, қалыңдығы – 1,7 миллиметр.

Он теңгелік металл ақшаның қасбетінде Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленіп, астына «10 теңге» деген жазу екі жолға таратылып түсірілген. Номиналдың оңы мен солына ұлттық ою-өрнек үлгісі өрілген. Қарсыбеттің ортасында эпсаналық құс образы ойылған. Жоғарысында – спира льдің рәміздік сұлбасы. Шеңберді айналдыра «Қазақстан Республикасы» деп жазылған, сөз арасында ақшаның шыққан жылы тіркелген. Бүйірбеті тегіс, иірім мен жазу жоқ. Диаметрі – 25 миллиметр, қалыңдығы – 2 миллиметр.

Жиырма теңгелік металл ақшаның жоғарғы жағында Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленіп, астына «20 теңге» деген жазу екі жолға таратылып түсірілген. Оның оңы мен солында ұлттық ою-өрнек бейнеленген. Шеңберді айналдыра «Қазақстан Ұлттық банкі» деп жазылған. Қарсыбеттің ортасында әл-Фараби суреті салынған. Шеңберді дөңгелете «Қазақстан Республикасы» деген ел аты бедерленген. Сөз арасында ақшаның шығарылған жылы тіркелген. Бүйірбетте он иірім бөлік бар. Мәнет диаметрі 31 миллиметр, қалыңдығы 2 миллиметр.

XX ғасырда қазақ елінің астанасы атанған қалалар – Орынбор (1920-1925), Қызылорда (бұрынғы Ақмешіт – 1926-1929), Алматы (1929-1997), Астана (бұрынғы Ақмола, 1997 жылдың 10 желтоқсанынан бастап).

Ұлттық банк 1995 жылғы 18 қазаннан бастап БҰҰ-ның (Біріккен Ұлттар Ұйымы) 50 жылдығына арналған жиырма теңгелік ескерткіш сыйтеңге айналымға шығарды. Қасбетінің жоғарғы жағында Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленген, астында «20 Номиналдың оң-солы бірдей безендірілген. Шеңберді айналдыра «Қазақстан Ұлттық банкі» деп жазылып қойылған. Бейне мен жазу шығыңқы.

Ақшаның қасбетінің орта шеніне БҰҰ-ның 50 жылдығының эмблемасы салынған. Оның оң жағында «1945–1995» деген таңба бар. Эмблеманың төменгі жағын айналдыра ағылшын, қазақ тілдерінде «United Nations. Біріккен Ұлттар Ұйымы» деп жазылған. Сурет пен жазу шығыңқы.

Бүйірбетте «жиырма теңге» деген жазу жазылған. Сөз арасы «Қ. Ұ. Б.» (Қазақстан Ұлттық банкі – Е. Ш.) бас әріптерімен (аббревиатура) және қос үшбұрышпен бөлінген. Ақша диаметрі – 31 мм, қалыңдығы – 2 мм. Ақ мыс-никель қорытпасынан жасалған.

Жоғарыда айтылып кеткендей, қазіргі ресми қолданыста жүрген мәнәттердің ең жаңалары 2019 жылы шыққан номиналдары 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 теңгелік және 2020 жылдан бастап шығарылып келе жатқан 200 теңгелік мәнәттер.

2019 жылғы *Бір, екі, бес, он* теңгелік ақшалар жезбен гальвандырылған болаттан жасалған. Түсі сарғыш болып келеді. Диаметрі мен қалыңдықтары әртүрлі. Бүйірбеттері – тегіс, иірім мен жазу жоқ. Дизайны – ұқсас. Қасбетінде ақша номиналының сандық белгісі мен оның оң және сол жағынан көмкеріп тұрған ұлттық оюлар бейнеленіп, астыңғы жағында латын әріптерімен «Теңге» сөзі бәдізделген. Он теңгелік ақшада ғана ұлттық ою сандық белгінің астына орналастырылған. Мәнәттердің қарсыбетінің ортасында Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленіп, оның айналасында шеңберді дөңгелете

Қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген түрлі мемлекеттік құрылымдардың астаналары болған көне қалалар: Суяб (Түркі қазанаты), Баласағұн (Қарахандар мемлекеті), Қойлық (Қарлық хандығы), Жаңа-кент (Янгикент, Оғыз мемлекеті), Сығанақ (Алтын Орда) және Түркістан (Қазақ хандығы).

латын әріптерімен «Qazaqstan Respyblikasy» деген жазу бедерленген. Сөз арасында ақшаның шығарылған жылы көрсетілген.

Жиырма және елу теңгелік мәнәттердің түсі ақ болып келеді. Жиырма теңгелік мәнәт никельмен гальвандырылған болаттан жасалған. Ал елу теңгелік ақша берік, коррозияға қарсы тұра алатын мыстың никель және мырыш қосылған қорытпасынан (нейзильбер) жасалған. Қасбетінің дизайны он теңгелік мәнәтке ұқсас. Орта бөлігінде ақша номиналының сандық белгісі, оның астында ұлттық ою, ал екеуінің арасында «Теңге» сөзі бедерленген. Ақшаның қарсыбеті бір, екі, бес және он теңгелік мәнәттерге ұқсас: ортасында Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленіп, оның айналасында «Qazaqstan Respyblikasy» деген жазу, ал сөз арасында ақшаның шыққан жылы тіркелген. Бүйірбеттерінде ойылған сызықтар мен тегіс бөліктер аралас келеді. Мәнәттердің диаметрлері әртүрлі: жиырма теңгенікі – 18,27 миллиметр, ал елу теңгенікі – 23 миллиметр. Қалыңдығы – 1,6 миллиметр, бірдей.

Жүз теңгелік ақшада түстері бөлек екі түрлі металл қорытпасы қолданылған: сақинасы – сары түсті нибрасстан, ал орта бөлігі – ақшыл нейзильберден жасалған. Қасбетінің ортасында «100» сандық белгісі мен оның астында латын әріптерімен «Теңге» жазуы бедерленген. Шеткі сарылау бөлігінің үстінде жұлдыз бейнесі мен сақинаны дөңгелете үш ұлттық ою өрілген. Мәнәттің қарсыбетінде ақшыл металдың ішінде Қазақстан Республикасының елтаңбасы бейнеленіп, сақинаны бойлай латын әріптерімен «Qazaqstan Respyblikasy» жазуы мен астыңғы жақта теңгенің шыққан жылы көрсетілген. Бүйірбеті – тегіс емес, ойылған сызықтармен бедерленіп, үстінен дөңгелете латын әріптерімен «Jüz Теңге» деген сөздер екі рет жазылған. Ақшаның диаметрі – 24,5 миллиметр, қалыңдығы – 1,95 миллиметр.

Екі жүз теңгелік мәнәт те түсі бөлек екі түрлі металдан соғылған. Сақинасы – ақшыл нейзильберден, ал ортасы – сарылау нибрасстан жасалған. Қасбетінің ортасында «200» саны мен оның астында ұлттық ою нақышталып, шеткі сақинаның үстіңгі бөлігінде ұлттық ою бейнесі мен астында латын әріптерімен «Теңге» сөзі бедерленген. Ақшаның қарсыбетінің ортасында Қазақстан Республикасы елтаңбасы,

ал шеткі ақшыл бөлігінде латын әріптерімен «Qazaqstan Respublikasy» деп жазылған. Сөз арасында мәнеттің шыққан жылы көрсетілген. Ақшаның бүйірбеті – ирек, үстінде ойықтары бар он алты бөліктен тұрады. Бөліктердің жартысының беті – тегіс, ал екінші жартысы – ойылған сызықтардан құралған. Мәнеттің диаметрі – 26 миллиметр, ал қалыңдығы – 1,9 миллиметр.

Қазақстанның егемендігі мен тәуелсіздігі 1929 жылдан бері астана атанып келген Алматы қаласында жарияланды. 1994 жылы Республика Жоғарғы Кеңесі «Қазақстан Республикасының астанасын көшіру туралы» қаулы қабылдады. Ол үш тармақтан тұрды. Алғашқы тармағында: «Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мемлекет астанасын Ақмола қаласына көшіру туралы ұсынысы мақұлданын» делінді, ал қалған екі тармағында жыл аяғына дейін астананы көшірудің техникалық-экономикалық негізін жасау, көшу мерзімі туралы нақты ұсыныс және Алматы қаласының айрықша мәртебесі туралы заң жобасын әзірлеу туралы міндет қойылды.

Бұл тақырыпқа байланысты бірінші ресми әңгіме бұдан бірнеше ай бұрын Жоғарғы Кеңес Төралқасының мәжілісінде өрбіген болатын. Ә. Кекілбаев бастаған алқа мүшелері ғана жиналған отырысқа сол кезде Парламенттің баспасөз хатшысы болып істеп жүрген біз де қатысқан едік (Тағдыр жазып кейінірек Үкімет жанындағы Мемлекеттік ономастика комиссиясында төрағаның бірінші орынбасары ретінде жаңа елорданың атын өзгерту мәселесін талқылауға да араласқанымыз бар).

Жаңа астана жайлы алғашқы хабарға Жоғарғы Кеңес Төралқасының мүшелері, шынын айту керек, онша қуана қойған жоқ. Аса ауқымды стратегиялық мәселенің бірден байыбына барып, бағасын біле қоймағандар ашық бет жыртысуға бара қоймай, сырттан әдеп сақтағанымен, кертартпа көңіл ауаны әбден аңғарылып тұрды. Сондықтан да Елбасы жан толқуын жасырмай: «Бүгін астана ауыстыру туралы ұсыныс енгізуге ниет ету маған да жеңілге түсіп тұрған жоқ. Сіздер бәріне түсіністікпен қарағандарыңыз жөн... Егер мен, Назарбаев, тек өз жайымды ойлаған болсам – мұнда менің жылы кабинетім де, саяжайым да, резиденциям да бар, онда бұлардың біреуі

Алматы қаласының елтаңбасы

Астана қаласының елтаңбасы

де жоқ... Бірақ мемлекет тағдыры, оның болашағы жөнінде сөз болғанда мен үшін қайда, қалай жылы немесе салқын болады деп бас қамын ойлап жатуға хақым жоқ» деген тосын да тегеуірінді қисынды көлденең тартты.

Мемлекеттік тұрғыдан алғанда тарихи маңызы бар сол жолғы мәртебелі жиында егеменді еліміздің болашақ астанасының аты аталды. Тұңғыш рет! Таңдау жасалмастан бұрын тәуелсіз Қазақстанның жиырма бірінші ғасырдағы бас қаласына лайықты болады-ау деген жер қарастырылып, бүкіл ел ауқымында жан-жақты, кең көлемді байыпты зерттеулер жүргізіліпті. Отыз екі параметр бойынша жасалған талдау, ең тиімді қала Ақмола қаласы болатындығына меззеген көрінеді. Біріншіден – ол Қазақстанның географиялық кіндігінде орналасқан; екіншіден – аса ірі темір жол тораптарының тоғысында тұр; үшіншіден – қай жағынан алғанда да қаланың құрылыс жүргізуге қатысты келешегі зор; төртіншіден – қалада тіршілікке қажетті мүмкіндіктің бәрі табылады, т.б. Астана ауыстыру Республиканың Еуропа мен Азияның ортасында орналасқан өзгеше жағдайының артықшылықтарын барынша толық пайдалануға мүмкіндік береді. Мұның өзі келешекте Қазақстанның саяси аренадағы тәуелсіз мемлекет ретіндегі рөлін арттыруға жол ашуға тиіс. Осының бәріне қоса жаңа

астана туын Еуразия суперматеригінің төріне тігу – Шығысқа да, Батысқа да, Оңтүстікке де, Солтүстікке де бірдей ел құшағы айқара ашық екендігін аңғартады.

Жаңа астанаға лайықталған Ақмола – халқымыз қасиет тұтып, қастерлеген әйгілі Сарыарқадағы Есіл өзенінің оң жағалауында орналасқан. Ауа райы – шұғыл континентальді: қаңтар айындағы орташа температурасы 17,4 градус суық болса, шілдеде бұл көрсеткіш 20,3 градус жылыға дейін көтеріледі. Жыл бойына орта есеппен 335 мм қар мен жаңбыр жауады.

Қаланың негізі 1832 жылы қаланған. Сол жылы патшалық Ресей Қараөткел өңірінде Ақмола округтік приказын ашып, оның орталығын Ақмола деп атау жөнінде шешім қабылдайды. Кейін бұл әскери бекет округтік қала (1863 ж.), уезд орталығы (1868 ж.) атанды. 1961 жылы қаланың аты Целиноград болып өзгертілді. Оған дейін және одан кейін Ақмола облысының және Тың өлкесінің (1960-1965 жж.) орталықтары болды. 1992 жылы қалаға тарихи атауы қайтарылды.

Жаңа астанаға қоныс аудару жөніндегі нақты жұмыс «Қазақстан Республикасының астанасы туралы» Жарлық (1995 жылғы 15 қыркүйек) шыққаннан кейін басталды. Онда жоғарғы және орталық мемлекеттік органдарды көшіру жұмыстарын ұйымдастыру үшін айрықша құзырлы Мемлекеттік комиссия және бюджеттен тыс «Жаңа астана» қорын құру, сол сияқты қала құрылысына қатысуға тілек білдіретін инвесторларға салық, кеден және басқа салаларда жеңілдіктер беру жолдары жөнінде астананың инфраструктурасын дамытуға қатысты нақты ұсыныстар әзірлеу көзделді.

Дүние – өзгеріс, өмір – түйісіну.

М. Аврелий

*Болмыс табиғаты, тегінде, нышандық тұрғыдан келгенде
ғана жақынырақ ашылып, көрсетілмек.*

Э. Фромм

Екі жылдан кейін, 1997 жылғы 20 қазанда, «Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау туралы» Жарлық шықты. Онда жаңа астананың тарихы басталатын күн 1997 жылғы 10 желтоқсан деп белгіленді және Ақмола қаласының Қазақстан Республикасының астанасы ретіндегі ресми тұсаукесері аталып өтілетін мерзім (1998 жылғы 10 маусым) көрсетілді. 1998 жылғы 6 мамырда жаңа Елорданың аты өзгертіліп, Астана аталды. Осы жылғы 20 мамырда «Қазақстан Республикасының астанасының мәртебесі туралы» Заң қабылданды. Онда Астананың құқықтық мәртебесі, елорда қызметін атқаруының ұйымдық-саяси және экономикалық негіздері айқындалды. Заңға сәйкес Қазақстан Республикасының астанасы – мемлекеттің әкімшілік орталығы, Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің, Конституциялық Кеңестің, Жоғарғы Соттың, Бас Прокуратураның және орталық атқару органдарының жұмыс істейтін орны.

Астанадағы Президент резиденциясында Мемлекеттік ту мен Мемлекеттік елтаңбаның эталондары, Мемлекеттік әнұранның және Республика Конституциясы мәтінінің түпнұсқасы сақталады. Еліміздің бас қаласының өз рәміздері болады – олардың сипаты мен пайдалану тәртібі Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес тәртіптеледі.

Астананы көшірудің зор тарихи мәні бар. 1997 жылғы 13 желтоқсанда Тәуелсіздік күніне және Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы етіп жариялауға арналған салтанатты жиында Президент Н.Ә. Назарбаев: «Бүгін астананың көшуі мен мемлекеттігіміздің қалыптасуындағы, еліміздің нығаюындағы аса маңызды кезең аяқталды деп айтуымызға толық негізіміз бар», – деп хабарлады. Ал мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев және еліміздің жоғарғы билік органдарының жетекшілері Н.Ө. Балғымбаев, Ө. Бәйгелді, М.Т. Оспанов қол қойған Үндеуде:

«Қалтарысы көп ХХ ғасыр тарихында алғаш рет біз өз мемлекетіміздің астанасы туралы дербес шешім қабылдадық. Бұл таңдау қазіргі ел басшылығының ғана көзқарасы емес. Бұл шешімнің сыртында Өз Тәукенің (сөз орайында тарихшылар хан ордасы Астана маңында болған деп есептейтіндігін еске сала кетуге болады – Е.Ш.) көрегендігі мен айбынды Абылайдың ұлылығы, аттары аңызға

айналған билеріміздің даналығы және 1986 жылғы желтоқсанда бүкіл жер шарына ұлттық мақтаныш дегеннің не екендігін танытып берген жас жүректердің көзсіз батылдығы тұр, бұл таңдаудың иесі болу құқы үшін өмірін қиған миллиондаған қандастарымыздың ересен ерік-жігері жатыр».

Тәуелсіздік және мемлекеттік егемендік идеяларын орнықтыру тұрғысынан алғанда бұл тарихи оқиғаның айырықша нышандық мәні бар.

Тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендіктің жариялануына байланысты еліміздің Қазақ Советтік Социалистік Республикалар Одағы деген бұрынғы атауы 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасы (Қазақстан) болып өзгерді. Ата Заңымыздың 2-бабының 4-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы және Қазақстан атаулары тең құқылы.

Қазақстан Еуразия материгінде 55°26' – 40°56' солтүстік ендік пен 45°27' – 87°18' шығыс бойлық арасында орналасқан. Батыстан Шығысқа қарай – 3000 км, ал оңтүстіктен солтүстікке қарай – 1600 км-ге созылып жатыр.

Батысы мен солтүстік батысында Ресеймен (шекара ұзындығы 6032 км), оңтүстікте және оңтүстік батыста Өзбекстанмен (2163 км), Қырғызстанмен және Түрікменстанмен (345 км), ал оңтүстік шығысында Қытаймен (1730 км) шектеседі. Жалпы елдің шекара ұзындығы 13034 км. Оның ішінде өзен арқылы өтетіні – 1730 км.

Қазақ елі өзінің жер көлемі жөнінде (2 млн 724,9 мың шаршы километр) әлемдегі ең ірі мемлекеттер қатарында тұр. Бұл көрсеткіш бойынша біздің еліміз Ресей, Канада, Қытай, АҚШ, Бразилия, Австралия, Индиядан мен Аргентинадан кейінгі тоғызыншы орында. Қазақ жеріне Батыс Еуропадағы Франция, Португалия, Испания, Италия, Греция, Норвегия және Финляндия сияқты бірнеше мемлекеттер

Өмір сүру дегеніміз – алдымен өзіңді-өзің, содан соң өзіңді қоршаған ортаны танып-білу деген сөз.

А. Сая

қатар сиып кетеді. Халықтың тығыздығы бір шаршы километрге шаққанда 7,1 адамнан келеді.

Қазақстанның жер бедерінде негізінен жазық дала, шөл және шөлейт басым. Сарыарқа мен Үстірт, Тұран және Батыс Сібір ойпаттары, Мойынқұм мен Бетпақдала аймақтары бар. Республика жерінің оннан бір бөлігі – таулы аймақтар. Оларға Алтай, Жоңғар және Тянь-Шань тау жоталары кіреді. Ірі өзендер – Ертіс, Есіл, Жайық, Іле, Сырдария, Тобыл. Ел аумағында, ғалымдардың есебі бойынша, 4750 түрлі өсімдік өседі.

Ірі мұхиттардан шалғай жатқандықтан Қазақстанның ауа райы негізінен құрғақ әрі шұғыл континентальді. Тек Алтай мен Алатау маңында ғана ылғалды ауа басым келеді. Отанымыздың шекара белгілері 1996 жылғы 12 желтоқсанда бекітілді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасының шекаралық белгілері туралы» қаулысында бұл мемлекеттік атрибуттардың нысаны, нақты өлшемдері және оларды шекараға қою тәртібі белгіленген.

Елдік егемендік пен тәуелсіздіктің рухани тіректерінің бірі ретінде және маңызды ресми рәміз ретінде мемлекеттік тіл мәртебесі жөніндегі мәселе конституциялық жолмен шешілген. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі. Ресми қолданыста орыс тіліне тең құқық берілген. Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерінің өздерінің ана тілдерін сақтап, қолдану аясын кеңейтуге мүмкіндігінше көмек көрсету де мемлекеттік тіл саясатының негізгі ұстындарының біріне жатады.

Тілдің мемлекет өмірінде, жалпы қоғамдық қарым-қатынаста айрықша орын алатындығына орай арнайы *Тіл мерекесі* белгіленді.

1998 жылдан бастап көп жылдар бойы Қазақстан халықтарының тілдері күні жылма-жыл бүкіл ел көлемінде 22 қыркүйекте аталып келді. Ал 2017 жылы шыққан жаңа жарлыққа сәйкес, бұл мереке алаш ардақтысы, қазақ тіл білімінің негізін қалаушысы Ахмет Байтұрсынұлының туған күніне орай – 5 қыркүйек күні аталып

өтетін болды. Ол қазір ізгі мақсагты жалпыхалықтық мереке ретінде жұртшылық жүрегінен орын алып үлгерді деуге әбден болады.

1995 жылғы 12 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградалары туралы» Заң күші бар жарлыққа қол қойылды. Бекітілген наградалар арасында «Алтын Қыран» ордені, «Халық қаһарманы» атағы, «Отан», «Даңқ», «Айбын» (I, II, III дәрежесі бар), «Парасат», «Достық», «Құрмет» ордендері және «Ерлігі үшін», «Жауынгерлік ерлігі үшін», «Ерен еңбегі үшін», «Шапағат» медальдары, бір қатар құрметті атақтар бар. Мемлекеттік наградалардың барлығының да атаулары – мемлекеттік тілде.

«Алтын Қыран» ордені – Қазақстан Республикасының ең жоғары наградасы. Онымен мемлекетке айрықша еңбегі сіңген азаматтар марапатталады. Қазақстан Президенті лауазымына орай ерекше үлгідегі «Алтын Қыран» орденінің иегері атанады. «Халық қаһарманы» атағы Қазақстан Республикасына аса көрнекті еңбек сіңіргені үшін, оның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін азаматтық немесе жауынгерлік ерлік жасағаны үшін беріледі. Бұл атаққа ие болғандарға ерекше айырым белгісі – «Алтын жұлдыз» тапсырылады. Мемлекеттік наградаларды тағып жүрудің белгілі тәртібі бар. Ордендер мен медальдар сол омырауға жоғарыда аталған ретпен орналастырылады. Ең жоғарғы айырым белгілері «Алтын Қыран» ордені мен «Алтын жұлдыз» олардың бәрінің үстінде тұруға тиіс.

Ерен еңбегімен, мемлекетімізді дамытуға қосқан үлесімен, ұлтаралық достық пен ынтымақтас-тық, еліміздің тыныштығы мен қауіпсіздігі үшін жан аямай қызмет еткенімен, және басқа да айырықша қызметімен танылған азаматтарға «Отан»,

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік наградалары
(толық емес)

«Алтын Қыран»
орден жұлдызы

«Алтын Қыран»
орден белгісі

«Халық Қаһарманы»
алтын жұлдызы

«Отан»
ордені

I дәрежелі
«Айбын»
ордені

III дәрежелі
«Айбын»
ордені

«Парасат»
ордені

«Құрмет»
ордені

«Ерен еңбегі»
үшін медалі

«Ерлігі үшін»
медалі

«Қазақстанның
еңбек сіңірген
қайраткері»
құрметті атақ

«Алтын алқа»
алқасы

«Күміс алқа»
алқасы

«Барыс» (I, II, III дәрежелі), «Даңқ» (I, II дәрежелі), «Айбын» (I, II, III дәрежелі), «Парасат», «Достық» (I, II дәрежелі), «Құрмет», «Еңбек даңқы» (I, II, III дәрежелі) лауазымы жоғары мемлекеттік ордендер табысталады.

Мемлекеттік наградалар қатарында бекітілген құрметті атақтар мыналар: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», «Қазақстанның ғарышкер-ұшқышы», «Қазақстанның еңбек сіңірген ұстазы». Қазақстанның құрметті атақтарына ие болған адамдарға омырау белгі тапсырылады.

Көп балалы аналарды марапаттауға арналған «Алтын алқа», «Күміс алқа» айырым белгілері Қазақстан ордендері мәртебесіне ие.

Қазақстанның мемлекеттік наградалары – азаматтардың мемлекетке сіңірген еңбегін бағалаудың рәміздік белгілері. Олар Қазақстандық патриотизмді нығайтуға қызмет етеді және мемлекеттік егемендік нышандарының бірі болып саналады.

Жоғарыда аталған мемлекеттік рәміздер қорына енетін ресми белгілердің бәрі де мемлекеттік сәйкестілік үшін қажет атрибуттар қатарына жатады. Олар азаматтар бойында отаншылдық сезім тәрбиелеу арқылы мемлекеттік сәйкестік идеяларына қызмет етеді.

Өмір тәжірибесіне сүйенсек, халықтық және ұлттық менталитет, бірігу, азаматтық – адам бойына туа бітетін қасиеттер емес. Әлеуметтік тәжірибе мен білім көкжиегінің кеңеюіне, құндылықтарға деген тұрақты көзқарастар орнығуына орай қалыптасып, дамиды.

Егемендік пен тәуелсіздікке қол жеткізу және соған орай өзгеше ұлттық ренессансқа жол ашылуы бұрынғы Кеңес Одағы құрамында болған халықтардың бойындағы ұлттық сана-сезімнің күрт өсуіне ықпал етті. Бұл процесс кезінде саяси мазмұны мен мәні жасанды құндылықтар мен тәртіптердің күл-талқаны шықты. Олар сол қоғамдағы ортақ Отан, мемлекеттік мүдде, саяси қауіпсіздік пен дербестік ұғымдарының ұйытқысы еді. Бұл ұстаным – ұстындар құлаған кезде ұлттық сана-сезімде өз болмысын іздеуге деген объективті қажеттілік бірінші кезекке шықты.

Президент Қ.-Ж. Тоқаев мемлекеттік наградалармен марапатталған әскери және құқық қорғау қызметкерлерімен (2019 ж.)

Рәміздік сәйкестік дегеніміз – «әртүрлі әлеуметтік топтар өзіне тән деп мойындайтын, оларды өзара ынтымақтастықты қамтамасыз ету деңгейінде басқалардан даралап, өзара топтастыратын өзгеше мәдени, тарихи және басқа ерекшеліктер» (Қараңыз: Орталық Азия мемлекеттерінің этноәлеуметтік проблемалары (Шетелдік әдебиеттерге шолу). М., 1995, 5-бет). Бұл сәйкестік көбіне ішкі және сыртқы болмыстық даралану предикаттарына сәйкес жүзеге асады, дамиды.

Бұл процесс қазақстандықтар санасында қалай өтіп жатыр? 1999 жылы маусым айында «Дана-Центр» саяси білім орталығы өткізген әлеуметтік зерттеу кезінде назар аударылған тақырыптық блоктардың бірі осы құбылыстың негізгі бағыттарын айқындауға арналды. Зерттеу жүргізу үстінде 1200 респонденттің бағамдық индикаторы бойынша тұрғындар көзқарасы жинақталып, талданды.

*Діл (менталитет) дегеніміз нышандардың жиынтығы.
М. Барғ*

Сұрау салу нәтижесі республика тұрғындарының азаматтық сәйкестік сезімі айтарлықтай түйсінілген және қажетті доминант ретінде қалыптасып үлгергенін көрсетті. Респонденттердің 82,0 пайызы өздерін Қазақстан Республикасымен ажырамас азаматтық байланыста сезінетіндіктерін білдірді. Ал тұрғындардың өздерін ел азаматтығымен байланыстыру сезімі неғұрлым жоғары болған сайын, сол мемлекеттегі тұрақтылық та солғұрлым тұғырлы бола түседі деп есептеледі,

Қазақстандықтардың «Отан» деген ұғымға қатысты көзқарасындағы өзгерістерді этникалық ерекшеліктерге орай зерделеу мақсатында респонденттерге: «Сіздің Отан туралы ойларыңызға қандай образдар жақын?» деген сауал қойылды. Ұсынылған образдар үш топқа (жануар, табиғат, рәміз) бөлінген еді. Рәміздер арасынан ту, елтаңба, ою-өрнек, ұлттық валюта (теңге), әнұран, доллар аталды.

Негізгі ассоциативті басымдықтардың бөлінісіне қарағанда Отан ұғымына қатысты ең қалаулы рәміз – ту (44%) болып шықты. Келесі орында – елтаңба (31%).

Егер ту мен елтаңба күнделікті өмірде едәуір жиі пайдаланылатын мемлекеттік рәміздер ретінде (барлық мемлекеттік мекемелерде көрнекі орындарда қойылуы, қабылдаулар мен кездесулерде қолданылуы, т.б.) адамдар санасында айтарлықтай сәйкестікке ие болып отырғаны байқалса, әнұран жайлы көзқарастың сауалнамаға жауап берген респонденттердің ассоциативті бағамдарында көрініс табу деңгейі біршама төмен. Бұл оның аз, тек ресми шаралар кезінде ғана қолданылатынына байланысты болуы мүмкін.

*Өткен ісіз кетпейді,
Ертеңге құсың жетпейді,
Мәңгілік билер ғаламды.
И. Гете*

Аталған әлеуметтік (социологиялық) зерттеу үстінде ел халқының ұлттық валютаға, оның өздері азаматы болып саналатын мемлекетпен сәйкестігіне қатысты ассоциативті таңдауларының деңгейі айтарлықтай жоғары екені байқалды.

Сауалнамаға жауап берушілердің таңдауларына талдау жасау кезінде назарға ұсынылған рәміздер мен образдарда респонденттердің өздерінің сана-сезімдерінде Қазақстанды өз Отандары ретінде қабылдауларына қатысты астарлы ақпараттар жатқаны ескерілді. Зерттеудің міндеті респонденттердің жауабына орай азаматтық патриотизм идеясына қандай образдар көбірек сәйкес келетінін, қайсылары ерекше маңызды, ал қайсылары онша маңызды болып табылмайтынын анықтау еді.

Нәтижелерді талдау қорытындысында мынадай тенденциялар айқындалды: респонденттердің мемлекет рәміздеріне қатысты түсініктік көзқарастық бағдары жалпы ұлттық бағдар ала бастаған. Қазақстанға қатысты образдар мен рәміздер елімізде тұрып, өмір сүріп жатқан басқа этностар ортасында да сәйкестіктің ұйытқысына айналып келеді.

Жауаптарға қарағанда Отан ұғымына байланысты рәміздердің сәйкестік реті ту – елтаңба – ұлттық валюта тұрғысында жүйеленеді.

Қай мемлекетте болсын, әсіресе құрамы көп ұлтты мемлекеттерде адамдарды отаншылдық сезім арқылы біріктіру, олардың арақатынастарындағы жарасым мен үйлестікті қамтамасыз ету – сыннан өткен сындарлы тәсіл әрі аса қажетті іс. Отаншылдыққа атүсті жай ғана тәрбиелеу мүмкін емес. Оны мақсаткерлікпен әрі аса зор күш-жігер жұмсай отырып жүзеге асыру керек.

Осы орайда мемлекеттік атрибуттарды танып білу – маңызды қоғамдық-саяси үрдіс. Саяси өмір неғұрлым толыққанды болса, рәміздердің мән-мағынасын жүректен өткізе зерделеу де солғұрлым тереңдей түседі.

Қазақтың атақты билері – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке биге қойылған ескерткіш. Астана қаласы

Әрине, адам біткеннің бәрі де білгісі келеді.

Аристотель

«Бөрілі байрақ». Осылай аталатын ежелгі ғұндар мен түркілер көтерген көне байрақтар үш бөліктен тұрған. Олар – ту, найза, және оның ұшындағы ту байлар темір. Ту (туғ) – терісімен қоса кесіп алынған жылқының құйрығы болса, найзаның ұшар басына алтыннан немесе жезден, болмаса мыс тақтайшаға бөрінің (қасқырдың) бейнесін салатын болған. Бөрі бейнесінің таңдалуы оның тотемдік қызметіне және оны ержүректілік белгісі ретінде қабылдауға байланысты. Елбасылар мен қолбасшылар өз төңіректеріндегі ең сенімді адамдарды (нөкері, жеке қорғаушысы, т.б.) да «бөрі» деп атаған. «Бөрілі байрақ» атты байырғы ту қазақ рулары арасында шапыраштыларда сақталған. Сүйінбай Аронұлының:

Қарасай – менің ұраным,

Бөрілі басты – байрағым.

Байрағымды көтерсем,

Қозып кетер қайдағым, – деп шалқыта жырлайтыны содан.

Мемлекеттік рәміздердің табиғи болмысы ерекше қоғамдық құбылыс ретіндегі тарихы бағзыдан бастау алады. Олардың тіршілік кеңістігіне шығуы, бірегей әлеуметтік-саяси қажеттілік ретінде қалыптасуы мен өміршеңдігінің сыры адамзат өмірінде алатын орнында, ақпараттық және мәдени қызметінде жатса керек. Ал мазмұндық-мағыналық құрылымы уақыт, кеңістік, қарым-қатынастың әртүрлі әдістері мен түрлері тәрізді өлшемдерге орай айқындалады. Мемлекеттік рәміздер – әрқилы этникалық мәдени орта өкілдерінің бәріне немесе басым көпшілігіне таныс әрі түсінікті ерекше діл (код) десе де болады. Болмысында әр халықтың өзіне ғана тән маңызды әлеуметтік-саяси және мағлұматтық идеялар жатуымен ерек-

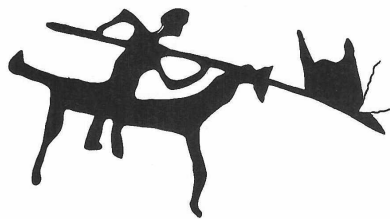

шеленеді. Оларға ұлттың төл психологиялық ерекшеліктері мен дәстүрлері де тиісінше ықпал етеді.

Біз күн сайын кездескенде «Ассалаумағалайкөм, аға», «Сәлеметсіз бе, қарындас», «Қайырлы күн, замандас» деп амандасып, қолдарымызды қысамыз немесе құшақтасып қауышамыз. Бірақ осы бір әрқайсымыз үшін әбден үйреншікті болып кеткен, бәрімізге бірдей ұғынықты, жақсылық, игі ниет пейіл, денсаулық тілейтін дәстүрдің адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасында қолданылатын мәдени-нышандық белгілерге жататынын біле бермейміз. Әлімсақтан бері қолданылып келе жатқан бұл нышандық ұғымдар енді бір халықтарда басқа мағына беруі де мүмкін. Мысалы, еуропалықтардың қол беру әдетін орынсыз қолдану жапондықтар мен қытайлықтар үшін онша қолайлы бола қоймауы ғажап емес. Ал бір кездері эскимостар сүйісудің орнына, мұрындарының ұшын тигізіп, беттеседі екен.

Ертеректе қазақтар да бір-бірімен ашық сүйісіп жатуды ұят санаған. Әсіресе, ер адамдар арасында мүлдем жөнсіз, ерсі қылық көрінетін. Ғашықтар ғана сырт көзден тасада, онаша өбісіп, құмарланатын болған. Әкелері балаларының бетінен сүймей, маңдайынан ғана иіскеген. Мұның бәрі инабаттылыққа, далалық дәстүр мен мәдениеттің көрінісіне жатады. Тағы бір қызық дерек болгарларға қатысты. Оларда мақұлдағандықтарын білдіру үшін бастарын шайқап, келіспегендіктерінің белгісі ретінде бас изейтін әдет бар екен. Мұның бәрі, ғалымдардың айтатынындай, рәміздердің сигнификативті (білдіруші, мән-мағына танушы) сипатынан хабар береді. Рәміздердің негізіне айналған нышандардың да, әдет-ғұрыптар мен мағлұматтық, эмоциялық және басқа арнайы астарлар жиынтығынан тұратын төл болмысы болатындығын білдіреді.

Түркі жауынгері. Таңбалы тас

Рәміздер нақты субъектілерге (адам, ұлт, мемлекет, әр алуан қауымдастықтар, т.б.) қатысты сипаты, мазмұны мен мәні тұрғысынан таптырмайтын мағлұмат көзі ретінде өзара қарым-қатынас мақсаттарына ғана қызмет етіп қоймайды сонымен бірге сол субъектілердің өз ерекшеліктері мен қайталанбас дара болмысын, өз «менін» (мемлекеттік рәміздерге қатысты – «мен – мемлекет») терең сезініп-білуіне және оларды басқалардың алдында паш етуіне мүмкіндік береді. Яғни, егер өмір дегеніміз өз «менінді» таныту деген философиялық пайымдауға жүгінсек, рәміздердің мәдени-нышандық қызметтің бір түрі ретінде тарих бұраландарында жоғалып кетпей, осы күнге дейін жетуі әрі олардың адамдар арасындағы жеке қарым-қатынастан бастап, халықаралық қатынастар саласындағы ресми рәсімдерге дейінгі ауқымды аяны қамтитын кеңістікте қазір де кең қолданылып жүру сырын аңғаруға болады.

Мемлекеттік рәміздердің тарихы – бұл төменнен жоғарыға дейін жетіліп, осы заманғы түрлер қалыбына (формасына) түскен әлемдік өркениеттің даму жолы. Оған ой жүгірте отырып, қастерлі белгілеріміздің біз үшін несімен қымбат, несімен қасиетті және олар неліктен әр мемлекеттің әлеуметтік-саяси және қоғамдық тіршілігінде, тіпті, бүкіл әлемдік қауымдастық өмірінде аса маңызды рөл атқарады деген сауалдарға жауап табуға әбден болады.

Ең ежелгі нышандар – тотемдік (кие) белгілер. Олар біздің дәуірімізден көп бұрын, адамзат дамуының алақөбе шағында дүниеге келді. Әлем халықтары арасында кең тараған. Ғалымдар бұл құбылысты архаикалық дүниетаным ерекшеліктері арқылы түсіндіреді.

*Мысыр өлкелерінің белгілері
б.з.д. IV з.*

«Берілі байрақты» салт аттылар бейнесі Алматы облысының көне ескерткіштерінде жиі кездеседі.

Адам баласының өмірі әдетте екі өлшемде: жеке (профаникалық) және ұжымдық (сакральдық) деңгейде өтеді деп есептеледі. Ұжым (тайпа, ру) мүшесі ретінде ол өзінің жеке түйсік-түсінігімен қатар ұжымдық ұғымдарға да, сол сияқты, бірлесе өмір сүру тәртібі мен нормаларына да мойын ұсынуға тиіс. Ал олар сакральдық зерде және социумды қолдау мұраттарына негізделеді, соған орай, ең алдымен, дін мен дәстүрде көрініс табады.

Киелердің (тотемдердің) материалдық (заттай) көрінісі, әдетте әртүрлі жануарлар мен аң-құстардың суреттері немесе заттай (материалдық) бейнелері болып келеді. Олар әрқилы әдет-ғұрыптарда пайдаланылып, рулық қауымдастықтың, тайпаның іштей топтасуына қызмет еткен (Н.А. Аристов).

«Тотемизм, – деп жазады этнограф С.А. Токарев, – адамзат рутайпалары мен әртүрлі жануарлардың табиғаттан тыс туыстығы бар, алғашқылар кейінгілерден өрбіген және санадан тыс (магиялық) құдіретті тінмен өзара байланысқан дегенге илану, сену».

*Ту ұстаған салт атты.
Таңбалы тас*

Қоғамда ақсақалдар, ру басылары мен діни лидерлер пайда болуына байланысты айырым белгілер дүниеге келді. Алғашқы билік нышандарына жататын бұл эмблемалардың қызметін бір уыс шөп, жапырақ немесе қауырсын қанат, ерекше бас киімдер, бейне-белгілер бедерленген найзалар мен бақандар, әшекейлі асатаяқтар пайдаланылды. Григорий Турский жылнамасында (613 ж.) мынадай бір ортағасырлық рәсім туралы айтылған. Король Гунтхрамн өз жеріне иелік ету қақысын король Хильдебертке тапсыру белгісі ретінде оған найзасын ұсынып тұрып: «Бұл менің саған өзімнің бүкіл корольдігімді мұра етіп тапсыруымның нышаны болсын», – дейді. Жылнамашы Дитмар неміс императоры Генрих 1004 жылы Бавар герцогтігін Генрих Люксембургскийге беру кезінде оған найзасын тапсырғанын мысалға келтіреді. Ал император Фридрих Оттан Фрейзингенский (XII ғ.) өлке, жер беру ту тапсыру арқылы жүзеге асатын рәсім барына куәлік етеді. Көшпелілер тарихында Майқы би, Шыңғыс хан, Әз Жәнібек хан, Тәуке хан өз ұлыстарының туы мен таңбасын белгілеп, ұранын айқындады деген аңыздар бар. Хальфин деген тарихшының 1822 жылы Қазанда жарық көрген «Шыңғыс хан мен Ақсақ темірдің өмірі» деген жылнамасында: «Шыңғыс хан... Қоңырат би оғлы Сенкеге «Сенің ағашың – алма ағашы, құсың – сұңқар, ұраның – қоңырат, таңбаң – ай болсын» депті», деген жолдар кездеседі.

Мұндай үрдіс көне Қытай патшалары мен көрші далалық елдер билеушілері арасындағы қарым-қатынаста да орын алған. Н.Я. Бичуриннің айтуынша, біздің заманымыздың басында Жаркенттен бір ержүрек қолбасшы шығып, 29 жылы өзін бүкіл Қашғарияның билеушісі деп жариялайды. Бұл туралы ол Қытайдың Хань императорына хабарлайды. Жиырма екі жылдан соң император оны мойындап, өз тарапынан қалыптасқан дәстүр бойынша, жаңа билеушінің төл рәміздерін белгілеп береді. Ол Жаркент князіне мөр, алтын тәж, күйме мен ту тапсырады.

Қазақ арасында ерлігімен ерекше аты шығып, ру-тайпа тізгініне ие болған жас батырлардың туын хан белгілейтін дәстүр болған.

Ел билеушілердің және басқа да беделді адамдардың жеке айырым белгілері (кейіндері *«штандарт»* – *«байрақ»* деп аталған) қазіргі

тулардың бір түрі ретінде дамыды. Көне замандардан жеткен ежелгі тарихи жазбаларда Шығыс билеушілерінің (Камбис, Ксеркс, Дарий (б.з.д. VI-V ғғ.) жеке рәміздері туралы деректер кездеседі. Тарихшы Филострат бірқатар парсы патшаларының, мысалы әйгілі Кир патшаның, (б.з.д. VI ғ.) жеке рәміздік белгі ретінде алтын қыран бейнесін пайдаланғандығын жазады. Рим диктаторларының, консулдарының және басқа жоғары лауазым иелерінің фасцийлері кәдімгі будаланған шыбық шилері болатын. Олардың мағыналық ишарасы «Күш – бірлікте» дегенге саяды.

Әртүрлі байрақ-тулардың көлемдері де әртүрлі болып келетін. Ең ірілері императорлар, корольдер мен патшалар үлесіне тиді. Мысалы, Ұлы Карлдың (IX ғ.) аса зор туын арнайы өгіз жеккен арбаға тиеп, алып жүреді екен. Орта ғасырларда император – 6, король – 5, принц пен герцог – 4, маркиз, виконт, барон – 3 футтық байрақтар көтерген.

Алғашқы байрақтардың басым көпшілігі – алқызыл және қызыл түсті. Кейінірек көптүстілері пайда болды. Монархиялық жүйенің орнығуы байрақтар мен тулар, олардың түстеріне қатысты қалыптасқан

*Гундердің әскери байрағы.
М.В. Гореликтің жаңартпасы
(Мәскеу)*

Шығыс ханның туы – тоғыз шашақты үшкіл ақ мата. Ол тудың сабына үш жерден байланатын болған. Ала тудың ортасында бауырына шеңгеліне ілінген қара қарғаны қысып, қанатын жайып ұшып келе жатқан көк қаршығаның (тұйығын) суреті салынған. Көк қаршыға хан әулетін желеп-жебеуші киелі құс саналады. Бабасы Бодуанишар қиын кездерде құс салып жан сақтады деген аңыз бар. Тудың сабының ұшында үш бұрышты арнайы темір қондырғы болған. Ал туды жерге тұрғызып қою үшін жеті тармақты жылжымалы тіреуіштер пайдаланылған.

дәстүрлерге де өзгерістер әкелді. Жеке рәміздер де мұраға қалдырылатын болды. Әр әулеттің өз рәміздік бояуы айқындалып, бекітілді. Мысалы, әйгілі Бурбондар әулетінің төл бояуы ақ және сары түсті болып қалыптасты. Соған орай бурбон байрақтары жібек пен паршадан тігіліп, алтынмен апталды, күміспен қапталды. Оның үстіне асыл заттармен әшекейленетін.

XVI-XVII ғасырларда король туын елтаңба суретімен безендіру әдісі дүниеге келді. Көбіне ақ матаға, басқа түстермен өрнектелетін. Бұл ақ бояудың Еуропада монархиялық түс, монархиялық рәмізге айналуына әсер етті. Франция, Англия, Испания, Португалия, Сицилия корольдерінің тулары ақтүсті болды.

Бірақ ақ түс жоғарғы билік нышаны ретінде одан көп бұрын Азияда пайда болған еді. Көне Қытайда Чжоу династиясы (б.з.д. XII ғ.) кезінде ақ, ала тулар көтерілді. Шығыс гунн (375-454 жж.) және Ақ гунн (420-362 жж.) қағанаттарының, сол сияқты Алтын орда (1236-1502 жж.) мемлекетінің тулары тап осы түспен дараланды.

Шығыс хан әулетінің туы. XIII ғ.

Ежелгі жауынгерлік бақан

Моңғолдың «Құпия шежіресі» мен «Алтын шежіресінде» сипатталған Шыңғыс ханның туы да – ақ.

Қазақ хандары мен сұлтандарының біразында да ақ ту болған. Мысалы, «Абылайдың ақ туы» кең таралған әдеби образға айналды. «Қамбар батыр» жырында:

*Қараман шықты қаладан,
Кернейлері бапылдап,*

Байрақты тулар жалтылдап, – деп жырланады. Жауға аттаныс сәтін білдіретін бұл көріністегі ту көтеру рәсімінің жорықтық сипаты айтпаса да түсінікті болса керек. Махамбет те: *«Желп-желп еткен ала ту, жиырып алар күн қайда; Жасаулы найза қолға алып, жасу тоқтатар күн қайда!»* деп толғайды.

Мөде, Бумын және Елтеріс, Жәнібек пен Керей, Қасым мен Есім хан, Тәуекел мен Тәуке, Әбілқайыр мен Абылай сынды ел билеушілеріміздің, қол бастаған баһадүрлеріміздің қай-қайсының да өз байрағы болғаны тарихтан мәлім. Көне белгілердің бастауы халықтық танымға негізделген тотемдік белгілерде жатыр. Мысалы, «көк асаба» аталған көне байрақ түсін исі түркі халықтарының түп аталары кие тұтқан. Ол көк аспан белгісіне баланған. Түркілердің тағы бір табынары – көк бөрі бейнесі де тудағы танбаға айналды.

Көне орыс байрақтарының арғы атасы кәдімгі басына ағаш байланған ұзын ағаш не темір бақандар болып келетін. Кейінірек үшбұрышты түрлі-түсті мата қиындылары пайдаланылды. Көбіне мата тура бақанның өзіне емес, шағын көлденең құралға бекітілетін. Бақанның ұшар басындағы деталь өткірше (острожек) деп аталған.

Ежелгі Русьте князь байрақтары жеке рәміздік белгілер ретінде пайда болды.

«Игорь полкі туралы сөзде»: Олег княздің қызыл байрағы («чрълен стяг») туралы дерек бар. Мәскеу қару-жарақ палатасында Иван Грозныйдың, Алексей Михайлович Романовтың, І Петрдің байрақтары сақталған. Тарихшылар А.М. Романов патшалық еткен кезде ту тігу мен жасау аса жоғары шеберлік деңгейіне жетті деп жазады. Жылнамаларда, сол сияқты, орыстың ту жасау жүйесін тәртіпке келтіріп, жүйелеуде І Петрдің айрықша рөлі атап көрсетілген.

I Петр патшаның рәміздерге деген ықыласы ерекше болғандығын мына бір деректер де дәлелдей түседі. Оның өзі жасап, суретін салған және сипаттамасын өз қолымен жазған ту жобалары сақталған. Ол 1700 жылы Амстердамда шығып, тоғыз жылдан кейін орыс тіліне аударылған Карл Альярдтың «Тулар туралы кітабын» тікелей өзі қарап, өңдеген. Кітапқа «Мәскеу патшасының» үш туы енгізіліп, алғаш рет жарияланды.

Ресей рәміздерінде әулие-әмбиелер, айқыштар мен танбалар (личные гербы) кең таралған. XVI ғ. байрақтарына құдай мен құдай-ана бейнелері, әулие Жеңімпаз Георгий бейнесі кестеленетін. III Василийдің ақ туында күнді қасымен тоқтатып тұрған Иисус Навиннің бейнесі, ал Иван Грозныйдың туында – ортасында Құтқарушы Христос бейнеленген қаракөк (темно-голубой) дөңгелек пен ат үстіндегі әулие Михаил бейнеленген ақ дөңгелек орналастырылған. Ең кең тараған дәстүрлі эмблема Нерукотворный Спас бейнесі болды. Алексей Михайлович Романов пен I Петрдің туларында екі басты бүркіт суреті салынды. Кейін Ресейдің мемлекеттік рәмізіне айналған бұл екі басты бүркіт бейнесі Русьте алғаш III Иванның тұсында пайда болды. Тарихшылардың пікірінше, ол басында Рим империясы елтаңбасының негізгі элементі болған. Рим империясы құлаған кезде оның орнын басқан Византия бұрынғы рәмізді сақтап қалды. «1497 жылы III Иван София атымен көбірек танымал Византия патшайымы Зоя Пассологпен некеге тұрды, – деп жазады тутанушы К.А. Иванов, – Мәскеудің ұлы князьдері христиан дініндегі Византияның қарамағына енгендей болды да, сыйлық ретінде екі басты бүркіт рәмізді Византия тағын иеленді. Осылайша екі басты бүркіт Ресей елтаңбасына айналды».

Тубегі. Ерте замандарда осындай ресми атақ, жоғары мәртебелі қызмет болған. Жоңғар жаугершілігіне қарсы күрес алдында бас әмірші болып – Әбілқайыр хан, ал тубегілікке – бас сардар Бөгенбай батыр сайланды. Мұндай шешім Ордабасындағы ұлы жиында қабылданатын. Тубегі тағайындау салты кейінге дейін жетті. Мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі қаһармандарының бірі Амангелді батыр әскерінің тубегі – Қияқбай батыр.

Тағы бір қызғылықты дерек. 1833-1834 жылдары Ресейде елшілердің жеке рәміздік белгілері пайда болды. Олар Төтенше елшінің және Бас консулдың тулары деп аталды. Олардың түсінде ұлттық тудың реңдері пайдаланылды.

Мемлекеттік рәміздерге байланысты орыс тіліндегі терминдердің қалыптасуының да өз тарихы бар. Бұл орайда алғаш қолданылған сөз, тегінде, «стяг» (байрақ) болса керек. «Знамя» («знамение – аян беру» дегеннен) (ту) XV ғасыр деректерінде көбірек кездеседі. XVII ғасырда, «хоругв» және «прапор» сөздері сияқты, «стяг» сөзі де сирек ұшырасады, жаңа «флаг» (жалау) сөзі пайда болады.

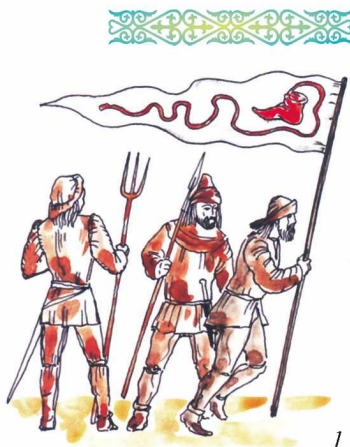
Жеке билік белгілері қазір де дәстүрден шыққан жоқ. Король байрақтары сияқты, Президент байрақтары, Үкімет басшыларының, дипломаттардың, әуе-теңіз флоттары қолбасшыларының, т.б. жалаушалары кездеседі.

Мемлекеттік рәміздер тарихында әскери белгілердің даму жолы айрықша орын алады. Ежелгі құл иеленуші мемлекеттердің де өз эмблемасы болған.

1. Башмақ бейнелі байрақ, Германия, XV ғ.

2. Тубегі Ганс Саксонский. XVI ғ.

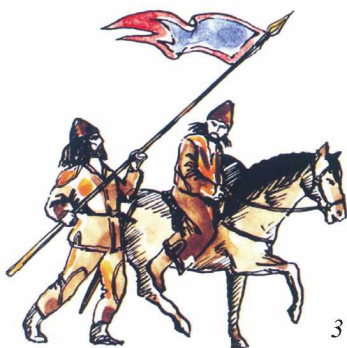
3. Масуд сұлтанның әскери байрағы, XVI ғ.

1

2

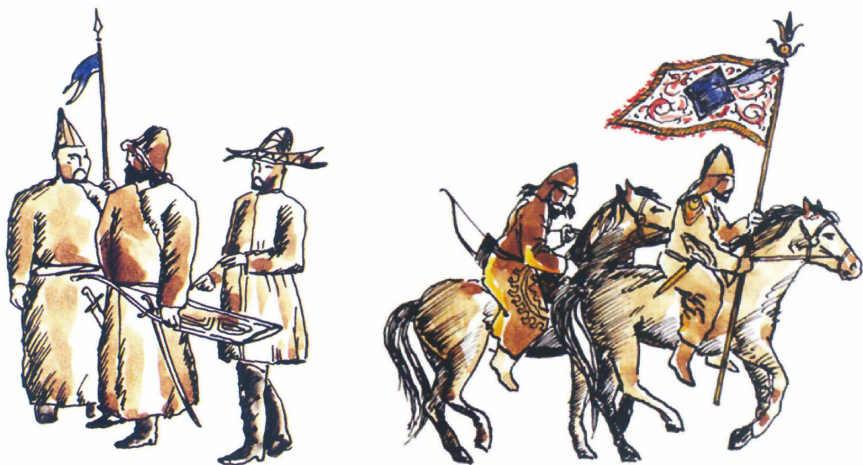
3

Олар туралы деректер көптеген қазбалардан, көне ескерткіштерден мәлім. Гомер Троя шайқасына (б.з.д. XII ғасыр) қатысқан әскерлердің қалқандарындағы белгілер туралы баяндаса, Эсхил (б.з.д. V ғасырда) жауға қарсы соғыс ашқан жауынгерлердің қалқандарындағы нышандарды жырлайды. Олардың замандастары геттер мен сарматтар (б.з.д. V ғ.) ұрыс алаңына басында жел үрлейтін сарнауық айдаһар сұлбалары бар темір бақандар ұстап шығатын болған. Көне түркілер де солай еткен. Мұндағы мақсат әскердің рухын көтеріп, жаудың үрейін ұшыру еді.

Мысырлықтар өз фараондары мен құдайлары бейнеленген белгілерін кие тұтса, ассириялықтар жұлқынған буйвол бейнелі темір бақандарды ес көретін. Гректер өз полистерінің ортасына қанатты Пегас, Рим әскерлері бүркіт, қасқыр, аю және жылқы бейнелері бедерленген байрақтар ұстап шығатын.

Египеттіктер – өз фараондары мен құдайларының суреттері салынған, ал ассириялықтар жүгіріп келе жатқан буйвол бейнелі бақандарды ту көтерді. Минотавр, бұқа, тасбақа, үкі суреттері салынған рәміздер пайдаланды, ал эфиоптардың тутаяқшаларында алтын шарлар мен айқыштар бедерленді.

Байрақтар. XIV ғ.

Тулардың эволюциялық даму үрдісі олардың мағыналық құрылымдарындағы қоғамда атқаратын қызметтік өзгерістерге байланысты. Қазіргі мемлекеттік рәміздер деңгейіне көтерілуі – бірнеше ғасырлық жол. Елді оның билеушісінің байрағы арқылы танытын кезеңдер болды. Мемлекеттік рәміз орнына әскери ту немесе теңіз әскерлерінің жалауы жүрген кез де бар. «Еркін қалалар» атанған қала-мемлекеттердің тулары да мемлекеттілік, автономия және тәуелсіздік идеяларына қызмет етті.

Даму үстінде мемлекеттік рәміздер қорының жүйесі жетіле түсті. Оған арнаулы ғылыми мамандық ретінде өмірге келген тутану (вексилология) игі ықпал етті. Бұл ілім атауы б.з.д. 105 жылы консул Марий рим әскерлері үшін бекітіп берген вексиллум – бақанға бекітілген көлденең тутаяқшаға байланған төртбұрышты матадан жасалған байраққа байланысты шыққан болатын.

Осыған сәйкес ғылымның бұл саласында еңбек етіп жүрген ғалымдарды вексилологтер – тутанушылар деп атайды. Мадрид қаласының ұлттық кітапханасында белгісіз француз монахының «Таным кітабы» (1345-1350 жж.) деген еңбегі сақталған. Онда Еуропа, Азия мен Африка елдеріне саяхат жолжазбалары арасында жүзден астам тулар мен елтанбалардың түрлі-түсті суреттері берілген. Париждің ұлттық кітапханасында сақтаулы тұрған «V Карл атласы» деген еңбек те баға жетпес асыл мұраға жатады. XI ғ. бастап осындай альбомдардан басқа тулардың суреттері салынған кестесі бар кітаптар мен құралдар шығарыла бастады. Кейін осындай істермен әртүрлі елдердің мемлекеттік мекемелері арнайы шұғылданатын болды. Мысалы, Ресейде «Байрақтар, тулар мен вымпелдер альбомы» жинағын Бас гидрография орталығы басып шығарды. Мұның бәрі тутану тұрғысындағы

Тарих – халықтың киелі кітабы, оның тұрмысы мен қызметінің айнасы һәм ата-бабаларының өз ұрпақтарына арнаған өсиеті болуға тиіс.

Н. Карамзин

білім көкжиегін кеңейтуге ғана емес, мемлекеттік рәміздер жүйесін орнықтыру мен жетілдіруге де айтарлықтай әсер етті.

Қазір дүние жүзінің барлық мемлекеттерінде ұлт туы басты ресми рәміз рөлін атқарады. Оның сипаттамасы, әдетте, Конституцияда немесе басқа заңдарда белгіленіп, бекітіледі. Туға тағзым етіп, ту құрметіне отшашу ату дәстүрге айналған. Шет мемлекет шекарасына енген кемелердің тұмсығына екі елдің туларын қатар көтеру – салт. Ту қашанда тұтұғырдың төбесіне дейін көтерілуі керек. Туды қисайту – аза тұтудың, тудың жығылуы – жеңілудің белгісі саналады.

Халықаралық деңгейдегі әр алуан конференциялар мен басқа ресми шаралар өткізген кезде, спорт жарыстарының жеңімпаздарын марапаттаған кезде жиын немесе шараға қатысушы елдердің, спорт сайыстары жеңімпаздары Отанының туын көтеру, әнұранын ойнау әдетке айналған. Норвегияның Лиллехамер қаласында 1994 жылы өткен Бүкіләлемдік қысқы спорт ойындарында көкшетаулық шаңғышы Владимир Смирновтың тамаша жеңісі құрметіне осындай жарыстарда алғаш рет Қазақстанның көкшулан туы көтеріліп, әнұраны орындалды. Бұған миллиондаған жанкүйерлердің бойын мақтаныш сезімі кернегені анық.

Мемлекеттік белгісі бар атрибуттардың айрықша әсерлілігінің сиқыры да, күші де осында жатыр. Олар адамдарды біріктіріп, мақсатқа жетуге және осы жолда өзін-өзі жетілдіре түсуге жігерлендіреді.

Бүкіл әлем халықтары мен мемлекеттері мойындаған келесі бір ресми рәміз – елтаңба (герб). Оның пайдаланылуы мен дамуы да жалпы өркениет тарихымен тығыз байланысты, ту тарихымен тамырлас.

Елтаңбаларды зерттеумен ғылымда геральдика (елтаңбатану) мамандығының өкілдері – геральдистер (елтаңбатанушылар) шұғылданады. Бұл тақырыпта XVI ғ. арнайы кітаптар шыққаны туралы мағлұмат кездеседі. Ал ғылыми саланың негізін қалаушы француз Менестрэ болып есептеледі. Ол 1650 жылы елтаңбатану мәселелеріне арналған тұңғыш іргелі еңбек жазып, шығарған. Тарихта сол сияқты Коломбиер, Варенн және Ансельм сияқты бірнеше атақты рәмізтанушылардың ғылыми жазбалары зор құрметпен аталады.

Елтаңба жасау – өзінің өзгеше принциптері мен әдістері айтарлықтай қаған да күрделі тәртіптері бар өнер. Елтаңбаны сипаттап, түсіндіру процесін француз тілінде жасалған арнайы терминмен «блазирование» (рәмізбаян) деп атайды. Сонау көне дәуірлерден осы кезге дейін жеткен елтаңба сипаттамаларының арасында Немврод, Геркулес және Семирамида елтаңбаларының суреттемелері бар.

Елтаңбатану тәртібі бойынша екі металл – алтын мен күміс, бес түрлі бояу (эмаль-финифт) – қызыл, көгілдір, алқызыл, жасыл, көк реңдер негізгі рәміздік белгілерге жатады. Елтаңба қалқан, айқыш, және т.б. бөліктерден тұрады. Елтаңбалық композицияда әртүрлі суреттер пайдаланылады. Ертеде күш-қуат пен қайратты, айлакерлікті көрсететін және жауының құтын қашырадай сұсты бейнелер көп қолданылғаны байқалады. Олар – найза, қылыш, жебе суреттері және арыстан, қабылан, қасқыр, аю, айдаһар, т.б. бейнелері. Көне елтаңбаларда сол сияқты басқа да түрлі нышандар кездеседі.

Елтаңбаларда пайдаланылатын белгі – бедерлердің, бейнелердің бәрінің де астарлы мағынасы болады. Мысалы, арыстан – күш-жігердің, батылдықтың, кендік пен дарқандықтың, ерліктің және

Курляндия губерниясындағы Фридрихштадт қаласының грифон бейнелі елтаңбасы

Ресей империясының елтаңбасы

Ежелгі украин елтаңбалары

биліктің, аю – сақтықтың, бұқа – күштің, піл – адалдықтың, әтеш – сайыспен күрестің, жылан – мәңгілік пен даналықтың, балық – сергектік пен сақтықтың белгісі саналады. Өсімдіктер әлемінде пальма – ұзақ ғұмырдың, жеңістің, лилия – өмірдің, қайта тірілудің белгісін білдіреді.

Геометриялық кескіндер ішінде дөңгелек (шар) – жердің, әлемнің, шеңбер – шексіздіктің, текше (куб) – мәңгіліктің нышандарына жатады. Айта кету керек, мұндай әртүрлі жүйелер бар. Мамандар кейде бір рәміздік белгінің өзіне әртүрлі мағына беруі мүмкін. Оған ұлттық таным ерекшеліктері және за-

ман болмысындағы өзгешеліктер тікелей әсер ететіндігі байқалады.

Елтаңба билік нышаны ретінде тулардың, жалаулардың, мөрлердің және ақшаның құрамдас бөлшектері ретінде де пайдаланылады. «Герб» деген терминнің шығу тегін мамандар немістің «erbe» – мұра, поляктің «herb» – эмблема, белгі деген сөздерімен байланыстырады. Әуелде корольдердің, билік иелерінің атадан балаға мирас етіп қалдырған жерінің, басқа да меншік түрлерінің айырым белгісі ретінде қолданылған.

Қазақтың «таңба» сөзінің мәні де соған ұқсас. М. Қашғари сөздігінде (XI ғ.): ел билеушілердің ерекше белгілері деген мағынада «Хақан не басқа билеушілердің таңбасы» деген анықтама бар. «Таңба» сөзін орыс князьдері де «герб» деген мағынада қолданғаны белгілі. Бірінші Петр патшаның әкесі Алексей Михайлович Романов қол қойған грамоталарда «герб салығы» деген ұғымды білдіретін «тамговый сбор» тіркесі кездеседі. Ғалымдардың пікірінше, орыс тілінде осы уақытқа шейін кең қолданылатын «таможня» сөзі «таңба бажы» дегеннен шыққан.

Қытай тарихшысы Фан Сюаньлин «Цзинь династиясының тарихы» атты еңбегінде үйсін тайпасынан шыққан ер жүрек қолбасшы

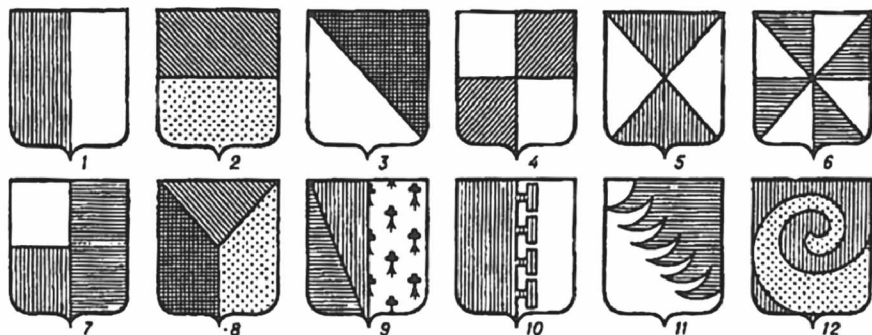

Шилінің (Шы Лэнің) III ғасырда бүкіл Қытайға билігін жүргізіп тұрған кездегі императорлық мөрі туралы кең мағлұмат береді. Ол ғажайып асыл тас – қара яшмадан (кварцтың бір түрі) жасалған. Көлемі – төртбұрышты (4 пунь мен 7 фень). Ұстайтын тұтқасы – тасбақа пошымды. Аса бағалы асылтас – оның қолындағы биліктің ерекше қасиетті, маңыздылығын білдірсе, оның түсі – тіршіліктің негізі болып табылатын бес стихияның бірі – судың белгісі, ал тасбақа – сол киелі күштің иесі болып саналған. Төртбұрыш қабырғаларының өлшемдері де тегін алынбаған. Жеті саны – жеті аспан шырағын (Күн, Ай, Шолпан, Меркурий, Марс, Юпитер және Сатурн) бейнелесе, төрт саны – дүниенің төрт бұрышы деген ұғым береді. Астарында аспан денелерінің (құдайлардың) мейірімі түскен император төл стихиясы күш алып тұрған сәтте шартарапқа бірдей сөзін өткізіп, билігін жүргізе бередіге саятын емеуірін жатыр.

ЕЛТАҢБА ҚАЛҚАНДАРЫ

Қалқан бөлшектері:

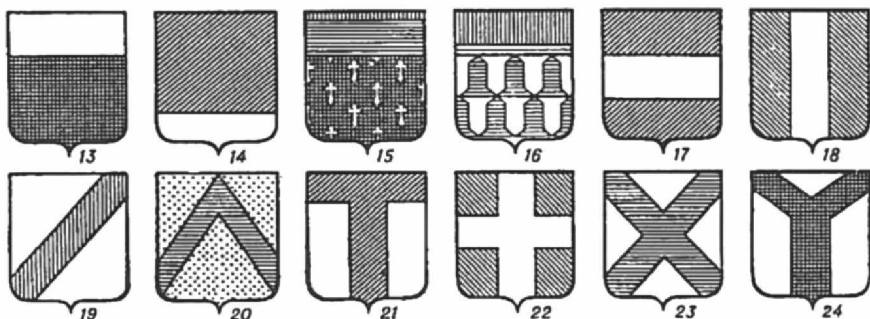
1 – жарма; 2 – қиық; 3 – оң көлбеу; 4 – төрт бөлікті (жарма және қиық) қалқан; 5 – төрт бөлікті (екі жағынан қиылған) қалқан; 6 – жапырақша (төрт негізгі бөліктің тоғысуы) қалқан; 7 – жартылай қиық және жарма қалқан; 8 – айырылған (оң жақ сол көлбеумен жарты жарма) қалқан; 9 – жарма және бірінші бөліктегі оң көлбеу; 10 – тісті жарма; 11 – жалын бейнелі көлбеу; 12 – ұлу бейнелі қиық.

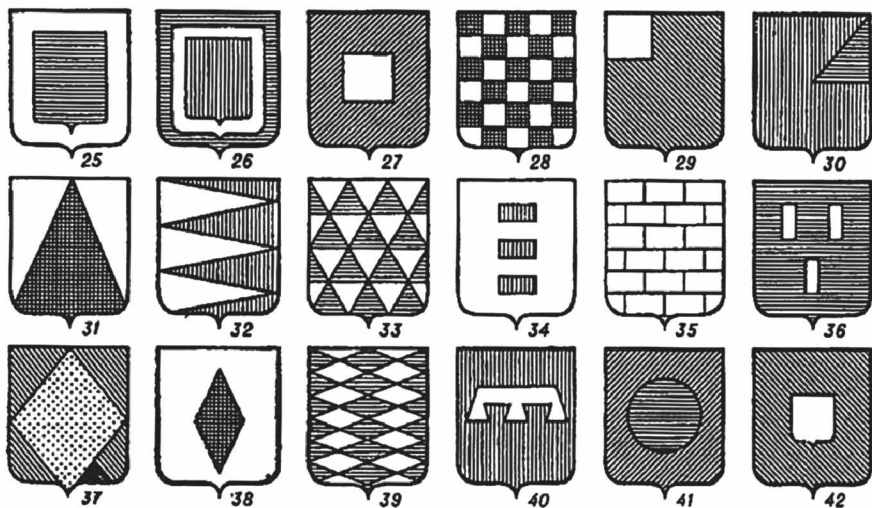
Бағалы геральдикалық бейнелер:

13 – маңдай; 14 – буын; 15 – толық маңдай (маңдайдың маңдайшамен – ұшарбаспен ұштасуы); 16 – буыншалы – табалдырықты толық маңдай; 17 – белдік; 18 – бағана; 19 – сол тартпабау; 20 – шеврон жаңқа; 21 – балдақ (маңдай мен бағананың тоғысуы); 22 – рәміздік айшық (бағана мен белдіктің түйісуі); 23 – Андреев айқышы (екі тартпабаудың қосындысы); 24 – айыр айқыш (екі жарты тартпабау мен бағананың қосындысы).

Маңызы шамалы геральдикалық бейнелер:

25 – сыртқы тужиек; 26 – ішкі тужиек; 27 – шаршы; 28 – шахмат қалқан (шаршылармен толтырылған); 29 – еркін оң жақ; 30 – сол жақ

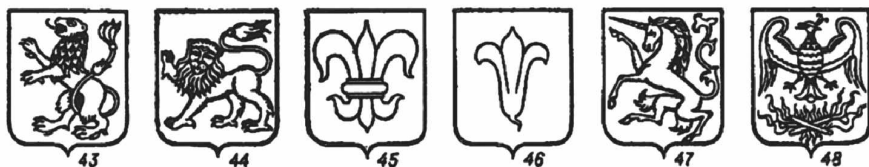

үшкіл; 31 – үшкір; 32 – үшкір бөлшекті қалқан; 33 – үшкір қатарлармен көмкерілген қалқан; 34 – үш тақтай; 35 – тігісті қабырғалы қалқан (тақтайшалармен жабылған); 36 – үш тілікті қалқан; 37 – ромб; 38 – ұршық; 39 – ұршықтар мен көлбеу қиылған қалқан; 40 – турнир жаға; 41 – шеңбер; 42 – қалқан қиық.

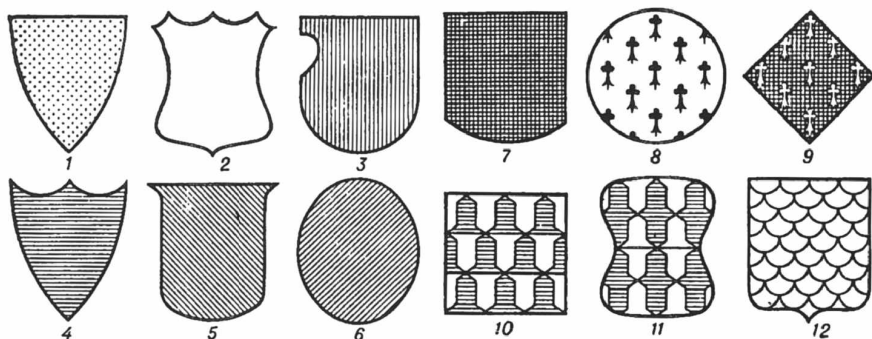
Геральдикалық емес елтаңбалық бейнелер:

43 – арыстан; 44 – леопард; 45 – геральдикалық лилия; 46 – лилия; 47 – мүйізбас; 48 – феникс.

Қалқандардың пішіндері мен реңі:

1 – көне алтын (варяг алтыны); 2 – неміс күмісі; 3 – неміс қызылы; 4 – ағылшын көгілдірі; 5 – ағылшындық жасыл; 6 – италияндық алқызыл; 7 – испан қарасы; 8 – византиялық горностай «құндызы»; 9 – қисық бұрышты қарсы горностай «құндызы»; 10 – төртбұрышты тиін «құндызы»; 11 – поляк қарсы тиін «құндызы»; 12 – француз қабыршақтысы.

Шыңғыс ханның мөрі алқызыл түсті асыл яшмадан жасалған. Онда «Аспанда – Құдайтағала, жерде қаған құдіретті. Адамзат билеушісінің мөрі» – деген сөздер бар.

Ақсақ Темір көрегеннің мөрінде бірінің үстіне бірі үштағандан орналастырылған үш қара сақина бейнеленген. Бұл белгі – оның туындағы және Самарқан қаласының елтаңбасындағы негізгі нышан.

Еуропадағы алғашқы мөр 1136 жылы жасалды.

Әйгілі «алтын шежіреде» Шыңғыс хан Найман мемлекетін құлаққаннан кейін Таян ханның мөр сақтаушысы – Тататунганы сарай маңында ұстап, өнерін пайдаланғаны жазылған. Найман ханының жеке билік белгісін қойнына жасырып, жылысып бара жатқан Тататунгандан Батый:

– Басқаның бәрі бізге тізе бүгіп жатқанда, сен қайда қашып барасың? Мынаны қайда апарасың? – деп сұрайды.

– Мен өз қызметіме өлгенімше адал болайын деп едім. Бұл таңбаны мәртебелі иесіне табыс етуді ойлағанмын. Үлгірмедім.

– Ол неге керек?

– Ием осы таңбаны маған көздің қарашығындай сақтатып, кіргеншыққан қағазға бастыртушы еді. Жақсы адамды жат жерге жіберерде сенім көрсету белгісі ретінде пайдаланылады.

Содан былай таңба дегенді моңғолдар да өз тілдерінің ынғайына қарай сәл ғана өзгертіп «тамға» деп атап кетсе керек.

Шыңғыс ханның мөрі яшма асыл тасынан жасалған алқызыл түсті «тамға» болған. Оған: «Құдайтағала – аспанда, хақан – жердегі құдірет. Адамзат билеушісінің мөрі» деген сөздер ойып жазылған.

Таңба – тайпалық елтаңба, ол қазір шекара бағандарына салынатын Мемлекеттік елтаңба тәрізді тайпа жерлері шекараларындағы тастарға қашалып салынып отырған.

О. Сүлейменов

Аңыз бойынша, Шыңғыс хан дүниеге келгенде оң қолына яшма асыл тасынан жасалған айдаһарлар патшалығының мөрін уыстап жатқан екен деген сөз бар.

Қазақ таңбаларының үлгілері қола дәуіріндегі Беғазы-Дәндібай мәдениеті қазбаларынан табылған. Мысалы, әйгілі этнограф-тарихшы Ә. Марғұлан осы кезеңнің мәдени ескерткіштері арасынан бағаналы руының таңбасына ұқсас белгі көргенін жазады.

Бір ғажабы, таңба ұғымы көптеген түркі халықтарына ортақ екені байқалады. Мысалы, қырғызша «тамға», – жылқының санына күйдіріп басатын таңба, белгі; қарақалпақша «тамға» немесе «таңба» – қазақшадағыдай мағынада; әзірбайжанша «дамға» – таңба, белгі; өзбекше және башқұртша «тамға» – таңба, белгі, мөр. 1882-1892 жылдары Н.Ф. Костанов түркі халықтарына тән үш мыңға жуық таңба үлгілерін жинапты.

Белгілі түркітанушы ғалым В.В. Радлов бұл ұғымның мағынасын «белгі», «ру таңбасы», «мөр» деген сөздермен ашады. Өте ертедегі тасқа қашалып жазылған әдебиет нұсқаларындағы мәні де осы пікірдің дұрыстығын дәлелдейді.

А. Дж. Эмре мен А.Н. Кононов сияқты ғалымдар «таңба» сөзінің түбірі «там» – күйдіру, өртеу, жағу деген етістік деп есептейді. Бұл қисынға келетін тәрізді. Қырғыз тілінде «там» тұтану, от алу деген ойларды береді. Ол қазақ тілінде де «тұтан», «жан» деген сөздердің синонимі. Ел арасында: «Сексеуіл оты тамғанша, сексендегі шал өлер, тамуына таз өлер, қызуына қыз өлер», – деген сөз бар. Отты тұтату, жағуға қатысты пайдаланылатын тамызу, тамызық сияқты сөздердің де түбірі «там». Малға таңба қару әдісімен, күйдіріп басылады. Бұдан тамға сөзінің мағыналық төркіні «там» болғанын, -ға етістікке жалғанғанда есім тудыратын -қа (салыстыр: тұт-қа, жаң-қа) тәрізді сөз тудырушы жұрнақ екенін байқаймыз. Ал тамғаның таңбаға айналуы тіл ғылымында кең белгілі метатезалық құбылыс.

Таңба – әдетте малға, көбіне жылқының санына күйдіріп басылатын айшық екенін жоғарыда айттық. Бірақ мәселе оның тек қана айырым белгісі емес екендігінде жатыр. Ол – малдың иесі болып табылатын рудың, тайпаның елдік нышаны, меншіктік айғақ міндетін

атқарады, Ал мөр ретінде билік белгісі сипатында көрінетіні белгілі. Ел тұтқасын ұстаған, оның мемлекеттік істерін жүргізіп отырған бедел иесінің биліктік нышаны деп қарасақ та, бір қауымдастыққа біріккен елдің ортақ меншігінің айырым белгісі деп қарасақ та, ой төркіні тереңде жатқанын аңғару қиын емес. Таңба, мөрлерге бүгінгі елтаңбаларымыздың тарихи бастауында тұрған мәдени-этникалық мұралар тұрғысында қарайтынымыз да содан.

Таңбалық нышандар, әдетте, тайпаның, рудың бүтін ел құрамындағы халықтардың қасиет тұтқан наным-сенімдерімен, арман-аңсарларымен астасып жатқан киелі белгілерден тұрады.

Шәкәрім шежіресінде түркі халықтарының таңбалары туралы деректер V ғасырлардан белгілі екендігі айтылады. Қазақ руларының таңбалары осы күнге дейін сақталған. Мысалы, тік сыңар сызық немесе дара әліп – қаңлылардың, тік қос сызық, немесе қос әліп – қыпшақтардың, көлбеу немесе тік айқасып қиысқан қос сызық немесе айқыш керейлердің, бұрыш белгі – наймандардың, дөңгелек – дулаттардың, қос дөңгелек немесе көз – арғындардың, босаға – қоңыраттардың, садақ – адайлардың, құлақты дөңгелек – албандардың, қос құлақты дөңгелек – суандардың, үш құлақты дөңгелек – ботбайлардың, қос құлақты және тік қосылған сызықтар тіркескен дөңгелек – сикымдардың ру-тайпалық таңбалары саналады.

ҚАЗАҚ РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ТАҢБАЛАРЫ

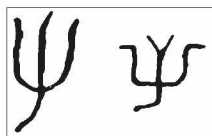
Түркі қағанының таңбасы. Көне түркі мемлекетінде қолданылған билік нышанының бір белгісі Күлтегін (685-731 жж.) қағанға орнатылған ескерткіште бедерленген. Ол биіктігі 3 метр 15 сантиметр, табанының ұзындығы мен ені тиісінше 1 метр 24 сантиметр және 41 сантиметр болып келетін үшкір пирамида түріндегі стелланың бесбұрышты ұшар басының бір қырына таңбаланған.

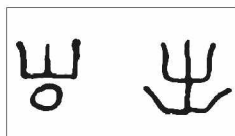

Олардың әртүрлі бейне-пішіндері тастағы жазуларда, сан алуан материалдық мәдениет үлгілерінде, археологиялық қазбалар кезінде табылған көне мөрлер мен металл ақшаларда жиі ұшырасады.

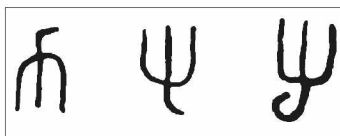
Қазақ тайпалары мен руларының төл таңбалары бейнеленген ғылымға белгілі алғашқы теңгелер VI-VIII ғасырлар шамасында дүниеге келген деп есептеледі. Отырар, Тараз және басқа бірқатар көне қалалардың өз ақша сарайлары болған.

*Рюриктер
мәнеттеріндегі
белгілер*

*Қушан
патшаларының
белгілері*

*Шыңғыс хан ұрпақтарының
белгілері – төре таңба*

«Теңге», «ақша» атаулары қайдан шыққан? Орыстың В. Вакуров деген зерттеушісі «деньги» сөзі XII ғасырда түркі тілінен алынған, ондағы бір кездері айырбас құралы болған аң (белка) атауы «тин», «тиін» сөздерімен төркіндес дейді.

Әрине, «теңге» атауының түркі тіліндегі сөз екені – даусыз. «Деньги» де содан шыққан. Сондықтан «теңге» атауының түп тегі мен мағынасын да сол түркі тілдерінен іздеу керек.

«Теңгенің» түбірі, «тең», «теңдеу» болуы да ықтимал. Сауда-саттық үстінде балама (эквивалент) ретінде пайдаланатыны да соған мегзейді.

«Ақша» атауының қайдан шыққаны туралы да орағытып айтылған пікірлер басым. Біздің пайымдауымызша, бұл жерде лингвистикалық талдауға жүгінсек – бұлтартпас дәлел табамыз. Түбірі «ақ» сөзі, ал «ша» – сөз түрлендіруші (бұл жерде түбір сөзге «сияқты», «секілді», «соған ұқсас» деген мағыналық рең қосу арқылы жаңа сөз тудырып тұр) жұрнақ. Яғни, жаңа сөз түсі ақ нәрсеге ұқсас айырбас құралы (күміс теңгеге ұқсайтын қағаз ақша) деген мағынаны білдіреді және даму процесіне түсіп, жалпылық сипатта абстракциялана келе, ұлттық валюта атауына айналған.

дәстүрі бар. Билеушілердің аты-жөндерін жазып қою үрдісі де кездеседі.

Қазақ халқының көшбасшылары ұлт болып ұйысудың ұлы белгісі ретінде Ұлытау бойында өздерінің ру таңбаларын тасқа қашап қалдырған. «Таңбалы тас» деп аталатын Қарағанды облысындағы Қызылжар станциясынан 10 шақырымда жатқан бұл жер қастерлі ұлттық рәмізге (жағрапиялық) жатады. Соған орай бүкіл әлем қазақтарының тізе бүгіп, тәу ететін киелі өңірлерінің бірі. 1992 жылы Дүние жүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайына әлемнің әр түкпірінен арнайы ат басын тіреп келген қандас бауырларымыз атажұртпен қауышуды осы Ұлытауға тәу етуден бастады. Сол жолы «Таңбалы тас» маңында ескерткіш қою туралы ой тасталды. Ол 2005 жылы жүзеге асырылды. Бұл таңба Қазақстанның саяси тарихында айтарлықтай орын алғандығының белгісі екендігін тағы бір дәлелдей түседі. Ол сол сияқты, тайпаға, руға, отбасына, жеке адамға тиесілі меншік белгісі ретінде қоғамдық-әлеуметтік қатынастарды дамытуға және экономикалық қатынастарды жетілдіруге де ықпал еткені белгілі.

Елтаңбалардың қарапайым формалардан күрделі құбылысқа дейін көтерілген эволюциялық даму, жетілу жолы бірнеше кезеңнен тұрады. Біз бұл ретте, қолда бар деректерге сүйене отырып, алты кезеңді немесе алты деңгейді бөліп атауды жөн деп есептейміз. Біріншісі – алғашқы әлеуметтік айырым белгілерінің пайда болуымен сипатталады. Қазақ қоғамында өте ертеден белгілі әрі осы күнге дейін үзілмей жеткен малға ен салу дәстүрі, сөз жоқ, осы деңгейдегі құбылыс. Екіншісі – рәміздік таңбалардың қолданысқа түсуімен дараланады. Далалық мәдениетте өзгеше орын алатын рулық таңбалар осы деңгейге жатады. Үшіншісі – мөрлердің, төртіншісі – әулеттік елтаңбалардың, ал бесіншісі – қалалар мен аумақтық бөліністер елтаңбаларының пайда болуымен, ал алтыншы, ең жоғары деңгей – ресми бекітілген мемлекеттік елтаңбалардың шығуымен дараланады.

Қазақстанда қалалық елтаңбалар XIX ғасырда пайда болды. Бұл кезде қазақ жері Ресей мемлекетінің қол астында еді. Сондықтан әулеттік, қалалық және аумақтық бөліністер елтаңбалары жүйесін дамыту жөнінде патшалық әкімшілік қолға алған қадамдардың шет жағасы Қазақстанға да жетті. Бұл саладағы жұмыстардың бәріне 1722 жылы құрылған Сенат жанындағы Геральдмейстерлік кеңсе басшылық жасап отырды.

Ресейдегі әулеттік, қалалық және аумақтық бөліністер елтаңбаларының дамуына Батыс Еуропа ықпалы зор болды. Өйткені, Батыс Еуропа елдерінде бұл іс орта ғасырларда-ақ дамып кетсе, Ресейге тек XVII ғасырдың соңғы он жылдығында ғана қолға алынған.

Бұл ықпалдың қаншалықты күшті болғандығын Ресейде едәуір кең тараған әулеттік рәміздер жөніндегі нақты деректерден жақсы аңғаруға болады. Мысалы, әулеттік елтаңбалар, белгіленген ресми тәртіп бойынша, әскери қалқаннан, дулығадан, тәжден, жеңіл шекпеннен (мантиядан), ұрансөзден (девиз, бірақ барлық елтаңбаларда бірдей жазыла бермеген) және басқа бөліктерден тұрады.

Оларды салу үшін сегіз бояу (алтын және күміс түсті, қызыл, көгілдір, жасыл, қызғылт, қара, ақ) қолданылған. Бұл бояу түстерін елтаңбаның ақ-қара суретін салу кезінде қалай даралап көрсетілгені назар аударады.

Мысалы, алтын түсі ақ үстіне қара ноқаттармен, қызыл – тік сызықтармен, көгілдір – көлденең сызықтармен, қара – қосарланған тік және көлденең сызықтармен, жасыл – оннан (қалқаннан) солға жоғары тартылған көлбеу сызықтармен, қызғылт – керісінше, солдан оңға қарай жоғары тартылған көлбеу сызықтармен белгіленетін болған.

Ресейде көбіне төменгі жағы үшкірлеу келген төрт бұрышты қалқан (француз үлгісі) суреті пайдаланылғаны байқалады. Ал тәждердің князь, граф, барон және дворян мәртебелеріне сәйкес түрлері бар.

Әулеттік елтаңбаларға қатысты негізгі үш шарт болған. Біріншісі – әулеттің тегі және елге сіңген еңбегі туралы деректер толық дәлелденген немесе ресми түрде танылған болуға тиіс; екіншісі – рәмізтану шарттарына толық сай келуге тиіс; үшіншісі – елтаңба міндетті түрде өкілетті билік орындарында бекітіліп, ресми тіркелуі тиіс. Осы

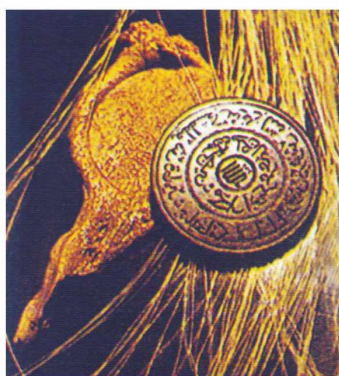

талаптар орындалған жағдайда ғана әулеттік елтаңбаның суретін сарайдың төбесіне, қақпаға, зират басындағы ескерткішке, күйменің есігіне, ыдысқа, жазу қағаздарына, кітаптарға, жүзіктерге салуға рұқсат етілген. Мұндай рәміздер белгілі бір әулеттің қоғамда алатын орны мен дәрежесін ресми бекітіп, соған сәйкес құрмет пен және жеңілдіктермен пайдалану құқығын жария ету құралы еді.

Патшалық Ресейде әулеттік, қалалық және аумақтық бөліністер елтаңбаларының суреттері мен сипаттамаларын жинап, кітап етіп шығарып тұру жолға қойылды. Мұндай алғашқы жинақ 1686-1687 жыл-

*Дала билеушілерінің белгілері.
XIX ғ.*

*Шоқан Уәлиханов
бабаларының мөрі*

Ресей бекзадасы (князь Шыңғыс) атанған Ахмет-Керей Жәңгірулының әулеттаңбасы 1852 ж. 14-қаңтарында бекітілген. Ашамай (X) белгісі – Әулеттің арғы бабасы саналатын Шыңғыс ханның, ал готикалық белгі (M) – Бөкей ордасы хандарының төлтаңбасы ретінде нышандалады

дары жарияланды. I Павел патшаның нұсқауы бойынша, 1797 жылы Ресей империясы дворян әулеттерінің жалпы елтаңбалығын (гербовник) шығару қолға алынған. XX ғасырдың басына дейін осындай 20 том кітап жарияланды. Оларда бес мыңнан астам елтаңба жинақталған. 3-4 мыңы, ресми бекітілмегендіктен, бұл жинақтарға енбей қалған деп есептеледі. Жалпы Ресейдегі барлық дворян әулеттерінің бес-тен бірінің ғана ресми хатталған әулеттік елтаңбалары болған екен.

Елтаңбалар патша жарлығымен заңдастырылып отырған. 1649-1900 жылдар аралығында шыққан заңдар жинағында Қазақстан қалаларының ертедегі елтаңбалары туралы деректер кездеседі.

Бұл жерде қалалық және аумақтық құрылымдар елтаңбаларының пайда болу жағдайынан кеңірек мағлұмат беру үшін Қазақстан Ресейге қарағаннан кейін, бұрынғы ел билеу жүйесі өзгеріске түскенін еске сала кеткен жөн. Басқарудың жаңа мемлекеттік-әкімшілік жүйесі қалыптаса бастады. XIX ғасырдың басында қазақ жерінде үш түрлі жүйе пайда болды. Шығыс бөлігінде – «Сібір ведомствосы», батысында – «Орынбор ведомствосы», оларға қоса 1801 жылы бес мың түгін ел Жайық асып кеткеннен кейін Бөкей ордасы (1812 жылдан бастап Бөкей хандығы деп аталды) құрылды. Дәстүрлі басқару жүргізу жүйесін мүлдем мансұқтау мақсатында хандық билік жойылды. (Орта жүзде – 1822 жылдан. Кіші жүзде – 1824 жылдан және Бөкей ордасында – 1845 жылдан бастап. Соңғысы бұл тұста «Ішкі орда» деп атала бастады.) Бұл өзгерістер «Сібір қырғыздары туралы жарғы» (1822), «Сібір қырғыздарын басқару тәртібі» (1838), «Семей облысын басқару тәртібі» (1854), «Орынбор қырғыздарын басқару тәртібі» (1844), «Сырдария бойы қырғыздарын басқару туралы нұсқау» (1855-1856), «Алатау округін басқару тәртібі» (1862), «Далалық өлкелерді басқарудың уақытша тәртібі» (1867), «Далалық облыстарды басқару тәртібі» (1891) және басқа да құжаттарға сай жүзеге асырылады. 1867-1868 және 1886-1891 жылдарда өткізілген реформалардың нәтижесінде жаңа басқару жүйесі бір ретке келтірілді. Алты облыс құрылды. Олар – Семей (құрамында Семей, Өскемен, Зайсан, Павлодар уездері бар), Ақмола (құрамында Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Омбы уездері бар), Торғай (құрамында Қостанай, Ақтобе, Ырғыз, Торғай

уездері бар), Орал (құрамында Орал, Гурьев, Лбещинск, Темір уездері бар), Семиреченский (Жетісу – құрамында Лепсі, Қапал, Жаркент, Верный уездері бар). Ал Маңғыстау уезі – Закаспий облысының, Ішкі Орда – Астрахань губерниясының құрамына кірді.

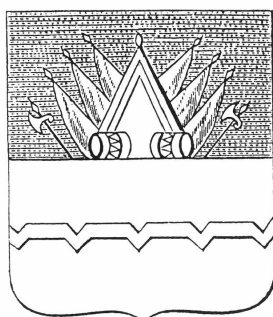
Ресейдің құрамындағы облыстар мен қалалардың барлығының елтаңбалары белгіленген ортақ тәртіп бойынша жасалып рәсімделіп отырған. Ресей империясының заңдар жинағында қазақ жеріне қатысты алты облыстың (Ақмола, Семей, Жетісу (Семиреченская деп орыс тілінде аталған), Сырдария, Торғай, Орал) және бес қаланың (Верный (Алматы), Петропавл (Қызылжар), Семей, Торғай, Орал) рәміздерінің суреттері мен сипаттамалары берілген. Бұған қоса 16 уездік және округтік қаланың (Ақмола, Ақтобе, Әулиеата (Тараз), Гурьев (Атырау), Жаркент (Панфилов), Ырғыз («Чергизь» деп жазылған), Қазалы, Қарқаралы, Көкшетау, Қапал, Қостанай, Лепсі, Павлодар, Перовск (Қызылорда), Өскемен, Шымкент) елтаңбалары болғандығы жайлы деректер сақталған. Бірақ олардың біразының суреттері мен сипаттамалары Ресей империясының Заңдар жинағына енгізілмеген.

Бұл елтаңбалардың арасындағы алғаш жасалғаны һәм принципті ерекшелігі бары – Қызылжар (Петропавл) қаласының елтаңбасы. Ол 1842 жылы 7 қыркүйекте бекітілген. Қызылжар–Тобыл губерниясының Ақмола облысындағы уезд орталықтарының бірі еді. Сондықтан көлденеңінен тең бөлінген қалқанның (щит) жоғарғы бөлігін Тобыл губерниясының жаңа елтаңбасының суреті алып жатыр. Ол – көк түсті кеңістікке салынған алтын пирамида, жан-жағына тулар қойылған. Елтаңбаның басқалардікінен түбегейлі ерекшелігі де тап осында жатыр. Кейінгілерінде мұндай бөлініс жоқ. Елтаңбаның негізгі белгісінің айналасын патша тәжімен, алтын түсті пальма жапырақтарымен және Алекс андр лент асымен көркемдеу әдетке айналды. Петропавл (Қызылжар) қаласы елтаңбасының өзіне тән бөлігінде – үстіне жүк тиелген түйе жетектеп, жар жағалап келе жатқан қолында таяғы бар, басына бөрік киген қазақ (азиат) бейнеленген. Мұнда қала орналасқан жердің ерекшелігі, оның ежелгі тұрғындары және олардың кәсібі дәл көрініс тапқан.

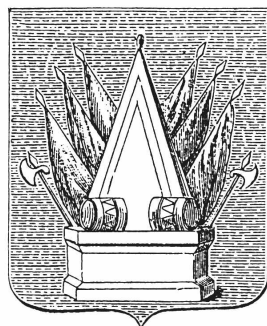

Қызылжар (Петропавл)
қаласының елтаңбасы

Тобыл қаласының
елтаңбасы

Омбы қаласының
елтаңбасы

(Түпнұсқадағы толық мәтінді сол қалпында бергенді жөн көреміз: *«Щитъ разделенъ на две половины: в верхней гербъ Тобольскій, а в нижней в серебряном поле на горе верблюдоу, навьюченный двумя тюками на перевесъ и ведомый за веревку Азиатцемъ»*).

Жалпы, мұқият зер салып, зерттеген жағдайда қалалар мен аумақтық бөліністер елтаңбаларынан ел мен жер тарихына катысты тың деректер жинауға болады. Осы орайда 1785 жылғы 17 наурызда бекітілген Омбы қаласының елтаңбасы назар аударарлық. Ол кезде қала – Тобыл наместничествосына қарайтын Ақмола облысының орталығы. Тең бөлінген темір қалқанның жоғарғы жағында, әлі өзгермеген дәстүр бойынша, Тобыл наместничествосының жаңа елтаңбасының суреті салынса, төменгі жағында – тек шекаралық белгі бейнеленген. Ол Омбы қаласының қазақтарға қарсы ең басты камал екендігін білдіреді.

(Түпнұсқадағы толық мәтінде: *«Въ верхней части щита гербъ Тобольскій. В нижней в серебряном поле часть укрепленной из кирпича линии, потому что по Сибирской линии есть он главная Крепость против киргизов (казахов – Е.Ш.)»*).

Верный (Алматы), Орал, Семей және Торғай қалаларының елтаңбалары 1878 жылғы 1 шілдедегі патша жарлығымен қабылданған. Төртеуінің де сыртқы нысаны ұқсас. Жоғарғы жағынан – патша тәжімен, айнала – алтын түсті емен жапырақтарымен және Александр лентасымен көмкерілген. Негізгі белгілері – әр алуан, әрине.

Жетісу (Семиреченский) облысының орталығы болған Алматы (Верный) қаласының елтаңбасының бас жағындағы үштен бір бөлігіне Ресей мемлекеттігінің негізгі рәмізі – екі басты бүркіт бейнесі орналастырылған, ал қалған үштен екі бөлігін төңкерілген, яғни төмен қаратылған жарты ай суреті алып жатыр. Мұнда Ресей мұсылмандары тұрады дегенді білдіреді. Бұл – саяси сипаты басым елтаңбалар қатарына жататын рәміз.

(Түпнұсқадағы толық мәтінде: *«В червленном щите золотой опрокинутый полумесяцъ. Глава щита золотая, усеянная Россійскими Государственными орлами. Щитъ увенчанъ древнею Царскою короною и окруженъ золотыми дубовыми листьями, соединенными Александровскою лентою»*).

Орал қаласының елтаңбасында жергілікті жердің географиялық жағдайы, онда тұратын тұрғылықты жұрт, олардың ұлты, діні мен негізгі кәсібі туралы деректер беретін бейнелер салынған. Олар – қатар үш тау, олардың төбесіндегі алтын булава (ортада), тұғырының ұшарбасында ай бейнелі алтын түсті қылқұйрық тулар, толқын қуған күміс балық суреттері. Бәрінің астарында – елтаңбаның негізгі түсін, реңін айқындайтын жасыл бояу.

(Түпнұсқадағы толық мәтінде: *«Въ зеленом щите три серебряные горы, на которыхъ поставлены на средней золотая булава, а на крайнихъ, золотые же бунчуки, на которыхъ таковые же полумесяцы, концами вверхъ, увенчанные золотыми же остриями отъ копья. Въ лазуревой волнообразной оконечности щиты, серебряная рыба. Щитъ увенчанъ древнею Царскою короною и окруженъ золотыми дубовыми листьями соединенными Александровскою лентою»*).

Торғай қаласының елтаңбасы қарапайымдылығымен, нақтылығымен көзге түседі. Екі белгі бар: теріс қаратылып салынған жылқының екі басы және солардың ортасында, өзара көлбеу айқастырылып, тік қойылған қос найза. Жүйрік мініп, жауын жеңіп, ен далада еркін өмір сүрген халқымыздың рухына жақын рәміз.

(Түпнұсқадағы толық мәтінде: *«Въ червленном щите два золотыхъ косвенно накрестъ положенная копья, сопровождаемые, по бокамъ, таковыми же противопоставленными, оторванными конскими*

головами с лазуревыми глазами и языками. Щитъ увенчанъ древнею Царскою короною и окружен золотыми дубовыми листьями соединенными Александровскою лентою»).

Семей қаласының рәмізі де осы сипатты. Тек онда негізгі белгілер ретінде түйе, шалқалаған ай және бес бұрышты жұлдыз суреттері алынған.

(Түпнұсқадағы толық мәтін: «В лазуревом поле золотой, съ червленными глазами и уздами верблюдъ, сопровождаемый во главе щита, серебряною о пяти лучахъ, под таковымъ же полумесяцемъ, рогами вверх, звездою. Щитъ увенчанъ древнею. Царскою короною и окруженъ золотыми дубовыми листьями, соединенными Александровскою лентою»).

Бір назар аударатын жағдай – Верный (Алматы), Семей, Торғай және Орал қалаларының елтаңбалары тиісінше Жетісу (Семиреченский), Семей, Торғай және Орал облыстарының елтаңбаларымен бірдей болған. Осыған қарап Ақмола (қазір Астана) қаласының елтаңбасы да Ақмола облысыныңкіне ұқсас болуға тиіс деуге болады. Бірақ ол Ресей империясының Заңдар жинағына енбеген. Ақмола облысының елтаңбасы облыс орталығы Омбы қаласыныңкіне мүлдем ұқсамайды. Жасыл түсті, ортасына қос мұнарасы бар күмбезді күміс ескерткіштің және тік жарты айдың суреттері салынған. Ақмола атауының «Белая могила» деген аудармасына орай ойластырылғаны «мен мұндалап-ақ»

Верный қаласы мен
Жетісу облысының елтаңбасы

Орал қаласы мен
Орал облысының елтаңбасы

тұр. Негізгі бейненің, қорған (крепость) емес күмбезді ескерткіш екені елтанбаның түпнұсқа мәтіндегі сипаттамада да айқын айтылған.

(Түпнұсқадағы толық мәтін: *«Въ зеленом щите, серебряный паятники, с двумя остроконечными богинями и куполомъ въ середине, сопровождаемый въ главе щита, золотыми полумесяцъ. Щитъ украшенъ древнею Царскою короною и окруженъ золотыми дубовыми листьями, соединенными Александровскою лентою»*).

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның оңтүстік өңірінің көп бөлігі Сырдария облысының құрамында болғаны белгілі. Мысалы, өз елтаңбалары болған Әулиеата (қазір Тараз), Қазалы, Қапал, Перовск (Қызылорда) және Шымкент қалалары уезд, округ орталықтары ретінде осы Сырдария облысына қарайтын.

Сырдария облысының елтаңбасында төл табиғат нәші, табиғи құнар (колорит) көбірек орын алғаны байқалады. Негізгі сурет – өзеннің екі жағын бойлата орналастырылған қос жүзім жапырағы. «Сулы жер – нулы» деген мағынаны беруге саятындай. Әрі қысқа, әрі айтары жеткілікті образ. Қасиетті Сыр бойы мен жер жәннәті Жетісу өңіріндегі ел өмірінің өзегі нәр мен жеміске негізделіп жасалған.

(Түпнұсқадағы толық мәтін: *«Въ золотом щите лазуревый волнообразный пояс, сопровождаемый, сверху и внизу, двумя зелеными, опрокинутыми виноградными листьями, Щитъ увенчанъ древнею Царскою короною и окружен золотыми дубовыми листьями, соединенными Александровскою лентою»*).

Кезінде қазақ жерінің едәуір бөлігі құрамына кірген Орынбор губерниясының елтаңбасында да (1856 жылғы 8 желтоқсанда бекітілген) жарты ай мен Жайық өзені бейнеленген.

(Түпнұсқадағы толық мәтін: *«Въ червленном щите, два у накрест положенных, золотых стремени, украшенных Императорским Российским орлом, сопровождаемых сверху золотым же Греко-российским крестом, а снизу золотым же опрокинутым полумесяцем. Въ серебряной главе щита лазуревая кунница. Щитъ увенчанъ императорскою короною у и окруженъ золотыми дубовыми листьями, соединенными Александровскою лентою»*).

Торғай қаласы мен
Торғай облысының елтаңбасы

Семей облысының
елтаңбасы

Кейінірек Қазақстан астанасы болған Орынбор қаласының елтаңбасы губерниялық рәмізге ұқсамайды және одан көп бұрын – 1782 жылғы 6 маусымда бекітілген. Оның негізгі белгісі – қасиетті кең дала және сол даланың төсінде тулап ағып жатқан жайсаң өзен.

(Түпнұсқадағы толық мәтін: *«Золотое поле, разрезанное на поля, голубою извитою полосою, показующею протекающую путь реку Урал; в верхней части щита выходящий двоголовый Императорский орел, в нижней части голубой Андреевский крест в знак верности сего города»*).

Қазақ таңбалары мен еуропалық үлгідегі елтаңбалардың арасында көп айырмашылық бар екені белгілі. Бұл олардың түріне де, құрылымына да қатысты. Өзгешелік далалық өркениет пен Еуразия көшпелілері мәдениетінің төл болмысының даралығына байланысты деген байлам жасау орынды. Көшпелілердің ойлау жүйесіндегі, өмір салтындағы және іс-қимылындағы прагматизм тіршілік көлденең тартқан немесе өзін-өзі сақтап қалу мен өзін-өзі жетілдіруге, қоршаған ортаны өзгертуге қатысты небір қиын түйіндерді шешуге мүмкіндік бергеніне тарих куә. Қазақ киіз үйі де қарапайым. Бірақ оның адам баласы ойлап тапқан тұрғын жайлардың ішіндегі ең бір теңдессіз екендігіне әлем тарихы тәнті.

Ғалымдар сан ғасырлар бойы жасалып, екшеленген далалық өркениеттің материалдық мәдениетінің қарапайымдылығы мен ең

алдымен тұрмысқа қолайлылығының сыртында терең ойластырылғандық және табиғатпен үндестік, сол сияқты сыннан өткен сарабдал өміршендік сияқты қасиеттер тұр. Мұның өзі бәлкім, адамзаттың қазіргі даму жолының альтернативасының әлдебір өскіндері болуы да әбден ықтимал.

Тарихтың өзі куәлік етіп отырғандай, таңба біздің дамуымыздың белгілі бір кезеңінде мемлекеттік белгінің тиісті этникалық-нышандық қызметін атқарды. Ол осы заманғы классикалық елтаңба үлгісіндегі тұңғыш төл мемлекеттік рәмізіміздің бастауына жатады.

Осы орайда ХХ ғасырдың басында Алаш мемлекетін құруға талпынған ардақтарымыздың төл рәміз іздеген кездегі ойларын атай кеткен жөн. Сол тұста (1918 ж.) А. Байтұрсынов шығарған «Қазақ» газеті редакциялық «Орда гербі (таңбасы)» деген байқауға шақырған мақалада: «Әр мемлекеттің, әр губерния һәм облыстың өзінің арнаулы гербі бар. Таңбасына қарай қай елдің аты екенін тануға болады, гербіне қарай қай мемлекеттің нәрсесі екенін білуге болады. Елдің ру таңбасында қандай мағына болса, гербте де сондай мағына бар» деп жазды. «Алаш мемлекетіне Орда деп ат қойылған соң гербінде орда суреті болуы лайықтығында дау болмаса керек, – деп жазады одан әрі газет. – ...Ойы, қолы шебер азаматтар Алаш гербінің қалай еткенде ұнамды болу жағын ойласып, герб жобасын жас ап, көптің яки айрықша комиссияның сынына салса екен. Әрі әдемілік, әрі

Ақмола облысының
елтаңбасы

Сырдария облысының
елтаңбасы

мағыналық жағынан ең ұнамдысы таңдалынып алынар еді» («Қазақ газеті» (кұраст. Ү. Сұбханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов). Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998, 423-бет). (Осы мақалада эмблема деген рәміздің терминге қазақша «ишарат» деген балама қолданғанын айта кетуге болады). Келтірілген үзінді – таңбалар мен мемлекеттік рәміздер арасындағы тығыз байланыстылықты дәлелдей түсетін ой-дерек. Одан Қазақстан Республикасының тұңғыш мемлекеттік елтаңбасында ел азаттығын армандап, сол жолға жанын бәйгеге тіккен арыстарымыз арманының ізі жатқандығының, ой сабақтастығын сезінесің.

Әлеуметтік-саяси бірігу және мәдени-этникалық даралану мақсаттарына әуендік рәміздер де (ішінде музыкалық-поэтикалық шығармалар да бар) қызмет етеді.

*Отан қорғаушылар ескерткіші
(Астана, 2001 ж.)*

Олардың ең әйгілілері халықтың санасына сіңіп, тарихи зердесіне ұялаған. Сөйтіп, ұлттық немесе мемлекеттік рәміздер деңгейіне көтерілген. Оларға мәтін жазылып, көптеген ұрпақтардың жанына жақын, жүрегін тербейтін туындыларға айналып отырған. Олар, әдетте, халықтың елдің өміріндегі ең бір маңызды, тағдырлық мәні бар оқиғалар кезінде дүниеге келеді. Жаңадан мемлекет уық шаншып, кереге көтерген кездерде туындайды. Мұндай шығармалар барлық халықтарда бар және аса қастерлі. Мұндай ән-күйлер қазақта да бар.

Қазақ халқының ұлттық гимніне айналған әйгілі тарихи туындылардың бірі – «Елім-ай» әні. Оның авторы – XVIII ғасырда өмір сүрген белгілі тарихи тұлға – қаһарман қолбасшы, өнегелі өнер иесі Қожаберген Толыбайұлы (1663-1756 жж.). Ән елді жау шапқан 1723 жылғы әйгілі «Ақтабан шұбырынды, алқа-көл сұлама» оқиғасы кезінде, халықтың басына түскен ауыртпалық пен азапқа деген жан күйзелісінен шыққан. Жүрек сыздатады. Бей-жай тындау мүмкін емес. Бірақ әннің сазында да, сөзінде де пессимизмнен гөрі өміршеңдік пафос басым. Ән ел болып жиылып, жат жұрттық езгіге қарсы қайрат көрсетуге шақырады. Туған жерге деген сүйіспеншілік сезімін күшейтіп, жоңғар басқыншыларына қарсы бүкілхалықтық ыза мен кек рухын оятуға бағытталған.

Жоғары отаншылдық сезімдермен астасып жатқан рухани қуат – ұлы күйші Құрманғазының әйгілі «Сарыарқасының» да ерекше табиғатын даралайтын қасиеттердің бірі. Шәмші Қалдаяқовтың 1986 жылы желтоқсан оқиғасы кезінде елінің еркіндігі мен ар-намысының жоқтаушысы болған жас ұландардың жан дауасына айналған «Менің Қазақстаным» әні (сөзі Ж. Нәжімеденовтікі) де өзінің аса кең таралуы мен ел сүйіспеншілігіне бөленуі жөнінде қазақ топырағында халықтық гимн деңгейіне көтерілген ерекше туынды.

Сөз бен саздың текті табиғаты, айрықша әсерлілігі жеке адамдар үшін – ішкі рухани-сезімдік қуатын бір мақсатқа жұмылдыруға, ал

Құрманғазының «Сарыарқа» күйі – халқымыздың музыкалық, ұлттық рәміздерінің бірі.

эртүрлі қоғамдық құрылымдар үшін – белгілі бір әлеуметтік-саяси ахуал қалыптастыруға әріден бері пайдаланылып келеді. Оларды рулар мен тайпалардың ерекше дыбыстық «айшығы» – ұрандар мен әскери марштардан бастап, мемлекеттік әнұрандарға дейін түрлі рәміз ретінде пайдалану да осыған негізделген.

Белгілі этнограф, ұлт аспаптарын жинаушы А. Эхгорн «урра» деген көне аспаптың атын қазақтың «ұран» сөзінен шыққан деген пікір айтады. Ғалым бұл сөздің ерекше салтанатқа байланысты және аң аулауға шығар кезде, сол сияқты әскери жорыққа аттанарда үрмелі аспаптарда бірнеше рет қысқа қайырыммен қайталанатын әуенді білдіретіндігіне назар аударады. Ұран салу жиналу, қайраттану және айбат шегу деген мағыналарда ертеден қолданылып келеді. Ел рухын көтеру, басын қосу және жауға қарсы шабу қажет болғанда халық қасиеттейтін ардақты көсем, аруақты батыр, беделді би бабаның атын атап ұран салған. Әр рудың өз ұраны бар. Бар қазақтыкі – алаш. Ол басқа түркі тектес халықтарға да ортақ саналады.

Гимн термині грек тілінен аударғанда бағдарламалық сипаттағы өлеңге жазылған салтанатты әуен деген ұғымды білдіреді. Оның әлімсақтан әйгілі нұсқалары әдетте үш бөлімді құрылымға негізделді: құдайтағалаға құлшылық ету, ол туралы миф және рақым күтіп жалбарыну. Ғалымдар осындай алғашқы гимндер Ежелгі Мысыр мен Месопотамияда пайда болды деп есептейді. Ал құдайлар құрметіне киелі әндер (қазіргі әнұрандар бастауы) жазу ол кезде ең беделділердің ғана еншісіне тиген. Гимн шығарудың өз тәртібі болған. Грек құдайларына арналған әндердің өзі олардың қадір-қасиетіне қарай эртүрлі өлшемнен тұратын. Мысалы, Аполлонға – пеан, Диониске – дифирамба, т.б. Б.з.д. VII-V ғғ. көп дауысты хордың сүйемелдеуімен орындалатын гимн әуендеріне Алкей, Алкмен, Стесихор сияқты сөз жазған. Гимн жанрында өлең жазғандардың бірі – Гомер.

Қытайлар гимнді «го-ге» – мемлекет өлеңі, мемлекет әні деп аударса, арабтар оған отан өлеңі, отан әні деген мағына береді.

Орта ғасырдағы эртүрлі діни-әлеуметтік қозғалыстар табиғаты мұнан басқа сипаттағы гимндердің дүниеге келуіне себепкер болды.

Олардың арасында XV ғ. гусит әндері, XVI ғ. неміс әні «Stabat Mater» т.б. бар.

Классикалық тұрғыдағы гимн ұғымына толық жауап беретін тұңғыш туындылар XVIII–XIX ғғ. пайда болған. Мысалы, 1730 жылы «Рокоци-марш» дүниеге келді. Жарты ғасырдан соң (1845 ж.) оның Ф. Эркел өндеген нұсқасы венгрдің ұлттық гимніне айналды. 1797 жылы композитор Ю. Выбицкий «Италиядағы поляк легиондарының әнін» («Домбровский мазуркасы») шығарды. Осы туындының әуені мен сөзінің әсерімен Л. Гай 1833 жылы «Хорватия әлі тірі» атты гимн жазды. Іле-шала чехтар мен словактардың музыкалық рәміздері «Қайдасың, Отаным» (1834 ж.) мен «Татра үстінде найзағай жарқылдап тұр» (слов. «Nad Tatrou sa blýska»), сол сияқты «Германия, Германия артық бәрінен», «Құдайым, сақтай гөр корольді» (Англия), «Құдайым, сақтай гөр патшаны» (Ресей), ал Францияда Ф. Госсектің «Азаттық гимні», Л. Керубинидің «Бауырмалдық гимні» және Руже де Лильдің «Марсельезасы» жазылды.

Ағылшынның «Құдайым, сақтай гөр корольді» (ел басшысы әйел адамы болған жағдайда – король сөзі патшайым сөзімен алмастырылады. Мысалы, Елизавета II патшайым басқарған жылдары (1952–2022 жж.) Ұлыбритания әнұраны «Құдайым, сақтай гөр патшайымды» деп аталған) гимнінің шығу тарихының бірнеше қызық нұсқасы бар. Олардың біріне сенсек, әннің әуені Францияда дүниеге келген. XIV Людовик қатты науқастан жазылған кезде «Құдайым корольді құтқарды ғой» деген өлеңге сарай сазгері итальяндық Аюлли арнайы әуен жазған. Кейін бұл ән Англияға жетеді де, оның композитор Г. Кэри өндеген нұсқасы Ұлыбританияның мемлекеттік әнұранына айналады.

АҚШ әнұранын 1931 жылдың 3 наурызында президент Г. Гувер бекіткен. Ал оған негіз болған балтиморлық заңгер Ф.С. Кидің «Мак-Генри бекінісін қорғау» деген өлеңі одан бір ғасырдан астам уақыт бұрын өмірге келген болатын. Ол бекіністі қорғаушылардың ағылшын әскерлерінің әуе шабуылына қарсы көрсеткен жанқиярлық ерлігінің әсерімен, соған орай ел мерейін көтерген отаншылдық сезімнен туған еді. Оны Дж. С. Смиттің «Жұмақтағы анакреон» деген

әуеніне салып айтатын болды. Бұл Лондондағы анакреонтистер қоғамының (*ag. Anacreontic society*) дастархан үстінде айтатын аса кең тараған музыкасы еді. Алғашында Филадельфияда Аналектикалық журналда» басылып шығып, одан кейін көптеген басқа газет-журналдарда әннің сөзі мен әуенінің нотасы бірге жарияланып, көп ұзамай көпшілікке танымал патриоттық әнге айналды. Сөйтіп, ағылшынның дастархан басындағы әні мен Ф.С. Ки өлеңінің үндесуі АҚШ гимнін өмірге әкелді деуге болады.

Гимннің сазы мен сөзі сипаты мен мақсаты жөнінен біртұтас шығарманың өзара үйлесім мен жарастық тапқан қос құрамдас бөлігі болып табылады. Олар терең сезімге бөленуге, белгілі бір көңіл-күйге ортақтасуға және іштей өз қалауына қарай өзгеше рухани әлем жасап алуға мүмкіндік береді.

Кеңес дәуіріндегі ресми рәміздердің қай-қайсында да ондаған жылдар бойы күштеп танылған партиялық-таптық көзқарас табы айқын сезіледі. Қазақ КСР елтаңбасы мен жалауы, сайып келгенде, одақтық рәміздердің көшірмесі болса, әнұран сөзі сол кезеңнің астам идеологиялық таптаурын тұжырымдарымен өрнектелді.

Ол тұста ұлттық рәміздер тарихы да зерттелген жоқ. Рулық таңбалар неме се батырлардың әскери байрақтары туралы сөз ету е скілік кертартпалыққа жатқызылды. Оларды білу мен зерттеу қауіпті болатын. Ақын Абзал Бөкенов жазғандай:

*Бәрі болған қазақ сынды көне елде,
Ел белгі де, ерлік, өрлік, өнер де.
Жаһандағы ең жауынгер халықта
Кім сенеді,
Ту болмады дегенге?!
Батырлыққа уызынан жарыған,
Ер түркіні байрағынан таныған.
Өзі ақын, өзі әнші халықта
Кім айта алар
Болмаған, – деп, – Әнұран?!
Бас білгізіп жер тарпыған тарпанға,
Жасы тұрмақ, шығады екен қарты аңға.*

*Қалай оның Елтаңбасы болмайды,
Түлігіне дейін салса ен-таңба?! –* деген тарихи шын-
дық тәуелсіздік алғанға дейін бодандықтың қайыс қамыт белбеуімен
буындрылып, табанға басылып, тұншықтырылып келді.

1923 жылға дейін Кеңес Үкіметі Ресей (РСФСР) жалауын мемлекеттік белгі ретінде пайдаланды. Ол 1918 жылғы 10 шілдеде V Бүкіл-ресейлік Кеңестер съезінде қабылданған болатын. Сауда, теңіз және әскери жалауларының бірыңғай үлгісі бекітілді. Ол – сол жақ жоғарысында алтын қаріптермен «РСФСР» немесе «Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика» деген жазуы бар (қызыл, алқызыл) түсті мата.

РСФСР туы (1918 ж.)

Жалпы қызыл ту Батыс Еуропада XVI ғасырда Германиядағы азамат соғысы кезінде дүниеге келген деп есептеледі. Жұлдыз Қызыл Армияның нышаны ретінде дүниеге келсе, орақ пен балғаны кім ойлап тапқанын дәл басып айту қиын. 1918 жылдың көктемінде жалау, елтаңба, мөр мен ақша жобасына жарияланған бәйгенің шартында: «композиция құрылымында жұмысшы және шаруа республикасының белгісі ретінде еңбек құралдары – (мысалы: орақ пен балға) өрнектелуі қажет» деп атап көрсетілді.

Мемлекеттік тудың алғашқы ресми бейнесін суретші С.В. Чехонин салды.

1922 жылы рәмізтанушы К. Дунин – Торховский тудағы жазуды жұмысшы-шаруалардың Кеңес үкіметінің таптық сипатын көрсететін

КСРО туы (1924-1991 жж.)

белгілермен, яғни, орақ пен балға бейнелерімен алмастыру жөнінде ұсыныс жасады. Бұл ұсыныс алғашқы Конституцияны жасау кезінде КСРО туы туралы мәселе көтерілген кезде ескерілді. КСРО Конституциясының 71-бабында: «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының туы қызыл немесе алқызыл матадан жасалады. Оның жоғары жақ бұрышында тұтқырға таяу, алтын орақ пен балғаның және олардың үстінде алтынмен көмкерілген бесбұрышты қызыл жұлдыздың суреті салынған. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы – 1:2. 1936 жылғы Конституцияны талқылау кезінде бұл үлгіні өзгерту жөнінде бірқатар ұсыныстар жасалды. Мысалы, туға «Барлық елдердің, пролетарлары, бірігіңдер!» деген ұран жазу, орақ пен балға белгісін жаңа соқа, трактор, бу құбырлары бейнелерімен алмастыру және тағы басқа пікірлер айтылды. Бірақ бәрі бұрынғы қалпында қалды. Тек тудың реңі нақтыланды. Бұрынғы қызыл немесе алқызылдың орнына тек қызыл түсті деген анықтама қалдырылды.

Жетпіс жылдан астам уақыт бойы желбіреген қызыл тудың мемлекеттік нышанға айналуы ресми түрде 1918 жылдың 13 сәуірінен басталады. Жұмысшы-солдат, шаруалар мен казактар депутаттары Кеңестерінің Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті дәл сол күні арнаулы декрет қабылдап, «Ресей Республикасының жалауы болып «Ресей Социалистік Федеративтік Кеңес Республикасы» деген жазуы бар қызыл ту белгіленеді» деп жариялады. 1918 жылғы 10 шілдеде қабылданған алғашқы Конституцияда да солай деп көрсетілген. Алты

жылдан кейін 1924 жылы, КСРО-ның тұңғыш Конституциясы қабылданып, онда ортақ мемлекеттік нышан ретінде жоғарғы жағында өзара айқасқан алтын түсті орақ пен балға белгісі және бес тармақты қызыл жұлдыз суреті салынған қызыл немесе ал қызыл мата пайдаланылады деп заңдастырылды.

Кеңестік кезеңдегі алғашқы Ресей елтаңбасы мемлекеттік мөр жасау кезінде дүниеге келді. Оған Қызыл Армияның эмблемасы негіз болды. 1918 жылғы РСФСР Конституциясының 89-бабында: «Ресей Социалистік Федеративтік Кеңес Республикасының елтаңбасы қызыл фонда және күн шұғыласына малынған алтын орақ пен балғадан тұрады. Оларды көмкерген масақ бауында мынандай жазулар жазылған: а) Ресей Социалистік Федеративтік Кеңес Республикасы және б) Барлық елдердің, пролетарлары бірігіңдер», – деп жазылған.

Елтаңба жобасының авторы – график суретші А.Н. Лео. Елтаңба жасауға сол сияқты сәулетші Н.А. Андреев те тартылды. Ол елтаңба суретінің кейбір тұстарын нақтылап берді.

1922 жылы КСРО құруға байланысты одақтық елтаңба туралы мәселе күн тәртібіне қойылды.

1924 жылғы 31 қаңтарда жобаның соңғы нұсқасы қаралып бекітілді. Оған РКФСР суретшілері В.И. Корзун мен И.И. Дубасов ұсыныстары негіз болды. Оның ресейлік елтаңбадан айырмашылығы тек жаңадан бес бұрышты жұлдыз қосылды және алты тілде (одақтас республикалар санына қарай – орысша, украинше, белорусша, грузинше, армянша және түрік-татарша).

«Барлық елдердің, пролетарлары, бірігіңдер!» деген ұранның қайталануы. Осындай одақтық елтаңба негізінен КСРО құлағанша сақталды. Оған әр кезде (1941 жылғы мамыр, 1946 жылғы маусым, 1956 жылғы қыркүйек) енгізілген өзгерістер онша елеулі бола қойған жоқ. 1936 жылы Одақ субъектілерінің санының көбеюіне орай елтаңбадағы

Белгі болмысты игеріп, адамның өзін өзгертуге бағытталған қызмет үшін жасалады. Өнерде белгі – ойдың нақты-сезімдік негізінің жалаңаштануы.

Ю. Борев

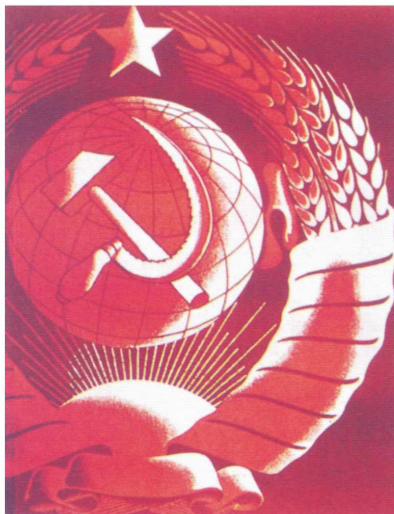

ұран сөз 11 тілде қайталанатын болды. Латын жазуынан орысшаға көшуге байланысты және аудармалардағы мәтіндерді нақтылауға орай 1941 және 1946 жылдары да ұрансөздерде сәл өзгертулер жасалды. Ал 1956 жылы ұрансөз мәтіні лент аға айшықт алды және енді 15 тілде қайталанатын болды.

Кенестер Одағы алғашында гимн ретінде 1871 жылы маусымда дүниеге келген «Интернационалды» (сөзін жазған Э. Потье, музыкасын жазған П. Дегейтер) пайдаланды. КСРО-ның «Ерікті республикалардың мызғымас одағы» атты жаңа гимні (сөзін жазған С.А. Михалков және Эль-Регистан, музыкасын жазған А.Б. Александров) Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен 1943 жылдың желтоқсанында бекітілді және 1943 жылдың 31 желтоқсанынан 1944 жылдың 1 қаңтарына қараған түнде Бүкіл Одақтық радио арқылы тұңғыш рет орындалып таратылды.

Кенестер Одағының мемлекеттік рәміздері ең алдымен тоталитарлық идеологияның нышандық белгісі еді. Оларды жасаған кезде сабақтастық және тарихилық сипаттарға қатысты маңызды рәміздік ұстындар тек таптық тұрғыдан ғана назарға алынды. Одақтық белгілерге негіз болған РКФСР рәміздерінің өзі ресейлік төл рәміздердің даму жолы мен орыс мәдениетіне қатысы шамалы болатын.

Сондықтан да КСРО тарағаннан кейін Ресей бұрынғы одақтас республикалардың арасында бірінші болып мемлекеттік рәміздерін алмастырды. Сөйтіп Ресейге орыс халқының рухына жақын ежелгі ақ-көк-қызыл түсті ту мен екібасты бүркіт бейнелі елтаңба қайтып оралды, М. Глинканың патриоттық ән әуені әнұранға айналды. Осылайша ресейліктердің сана-сезімінде төл мемлекеттілік бастауларына қарай маңызды қадам жасалды.

Кеңестік кезеңде дүниенің бәрін бір жіпке тізіп, бір инеден өткізіп орталықтандыру принципі мен идеологиялық айдаршылдық одақтас республикалар рәміздерінің де болмысы-бітімін айқындаған бірден-бір өлшемге айналды. Мәскеулік үлгілерді көшіріп алудан басқа жол жоқ еді. Дегені болып тұрған әміршіл-әкімшіл өктем жүйе сөз жүзінде ғана дербес саналған республикалардың елдік белгілерін де бір қолдан шығарып, үйелмелі-сүйелмелі етіп жасап беріп отырған. Мысалы, әнұран сөздері авторлары әртүрлі болғанымен, рухы ғана емес, әрпімен де бір-бірінен аумай қалғаны, бірі-біріне егіз қозыдай ұқсастығы сондай, еріксіз жоғарыдан жарлық түсіріліп, көзге көрінбейтін бір дирижер басшылық жасаған-ау деген ой келеді.

Ортақ үлгі анық-ақ көзге ұрады: бірінші шумағында – әнұран қай республиканыкі болса сол халықтың бостандық алуына Лениннің сіңірген еңбегі ерекше аталады; екінші шумақта – аға халық – ұлы орыс халқына айрықша алғыс сезім білдіреді; үшінші шумақта – «дана партия, біздің ұлы көсеміміз» (1945 жылғы нұсқаларда – «данышпан Сталин, біздің сүйікті көсеміміз») мадақталады. Қайырмада – «Кеңестер Одағы жасасын» деген тақырыптағы ода шырқалады.

Оны бұрынғы мемлекеттік рәміздер арасында қазақ топырағында дүниеге келген жалғыз белгі болып саналатын Қазақстан әнұранынан да айқын аңғаруға болады. Ол да жоғарыда аталған қалыппен жасалып:

*«Торлаған тұманнан жол таппай тұрғанда,
Жарқырап Лениндей күн шығып, атты таң».*

*«Одақтас, ұрандас елдердің қамқоры,
Көп алғыс айтамыз ұлы орыс халқына».*

«Еңбекте, майданда жеткізген жеңіске,

Данышпан партия – сүйікті кемеңгер», – деген сияқты бос мақтан, лепірме, елұран табиғатына жат жарамсақтық, құлдық ұрушылық сарынға құрылды. Мұндай жарамсақ жыр бұрынғы Кеңес Одағының құрамына кірген республикалардан басқа ешбір елдің әнұранында бұрын-соңды кездескен емес.

Қазақ КСР-і әнұранының толық мәтіні төмендегідей:

Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған,

Бостандық өмір мен ар үшін қиған жан.

Торлаған тұманнан жол таппай тұрғанда,

Жарқырап Лениндей күн шығып, атты таң.

Қ а й ы р м а с ы:

Жасасын Советтер Одағы,

Жеткізген еркіндік, теңдікке,

Бастайтын елдерді бірлікке,

Жеңіске, шаттыққа, ерлікке!

Дақ салмай Лениннің жеңімпаз салтына,

Ұрпағы қосты даңқ Отанның даңқына.

Одақтас, ұрандас елдердің қамқоры,

Көп алғыс айтамыз ұлы орыс халқына.

Иргелі мемлекет, ерікті болдық ел,

Достықпен, бірлікпен жайнайды туған жер.

Еңбекте, майданда жеткізген жеңіске,

Данышпан партия – сүйікті кемеңгер.

Тәуелсіздік мәселесі басқарудың түрін ғана емес, рухын да өзгертуде жатыр.

Х. Марти

Салыстырып көру үшін КСРО-ның әнұраны мәтінінің қазақшасын да келтіруге болады:

*Азат елдердің мызғымас Одағы
Ұлы орыс елінде нұр алып, шыңдалған.
Жаса, біртұтас Советтер Одағы
Халықтар еркімен мәңгіге құралған!*

Қ а й ы р м а с ы:

*Дәуірле, дарқан ел – ерікті Ұлы Отан,
Шын достықтың сенімді тірегі!
Лениндік партия – халықтар қуаты,
Коммунизмге жол бастай береді.*

*Шықты нұрлы күн көк дауыл ішінен,
Ленин – данышпан нұсқады жарқын жол.
Бастап біздерді әділет ісіне
Еңбек пен ерлікке құлшынты халқын ол!*

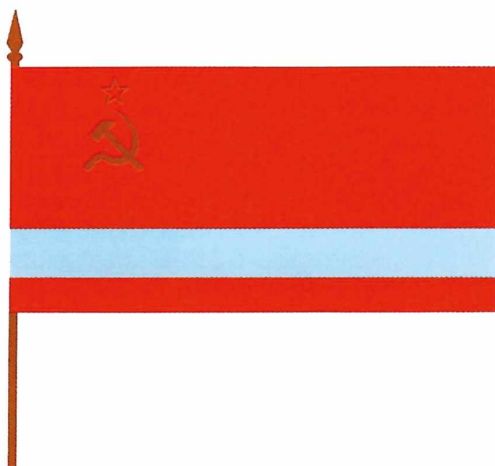
*Өшпес мәңгілік коммунизм нұрынан,
Елдің ертеңін біз айқын көреміз,
Даңқты Отанның алқызыл туына,
Айнымас адалмыз, әрқашан сенеміз!*

Республика тулары мен елтанбаларында кездесетін шамалы ауытқулар (өзгешеліктер деудің өзі қиын) да ортақ талаптарға сәйкес, шағын бояулы жолақтар немесе жергілікті экономикалық немесе географиялық жағдайға үйлес детальдар болып келеді.

Мұның бәрі күні кешелердегі өткеніміздің шын болмысына сай және сол біртұтас мемлекеттік құрылыстың империялық озбыр табиғатынан туған ақиқат. Орталық өз вассалдарына әмірін жүргізді.

Қазақстан рәмізтануындағы кеңе стік кезеңін сипаттайтын жайлар, міне, осындай. Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті (БОАК – ВЦИК) мен РКФСР (РСФСР) Халық Комиссарлар Кеңесінің (ХКК – СНК) 1920 жылғы 26 тамыздағы декретіне сәйкес Ресей (РКФСР) құрамында Қазақ АССР-і құрылғаны белгілі. Жаңа республика ресми

Қазақ КСР-нің туы

Қазақ КСР-інің елтаңбасы

рәміздері ретінде РКФСР Мемлекеттік туы мен Мемлекеттік елтаңбасын пайдаланды. Тек республика атына байланысты бас әріптер таңбаланып, «Пролетарий всех стран, соединяйтесь» деген ұран сөздің қазақшасы қосылды. Рәміздердің сипаттамасында да айырмашылық жоқ. «Тудағы қызыл түс біздің еліміздің жұмысшы тобының коммунистік партия басшылығымен Ұлы октябрь социалистік революциясындағы жеңісінің, ал орақ пен балға – жұмысшылар мен шаруалар одағын бейнелейді, бесбұрышты жұлдыз – еңбекшілердің өз құқылары үшін күресіндегі халықаралық ынтымақтастығының белгісі» делінген.

1936 жылы 5 желтоқсанда КСРО Конституциясы қабылданған кезде бірнеше автономиялық республика, оның ішінде ҚазАКСР-ы да бар, одақтас республикаға айналды. 1937 жылғы 26 наурызда Кеңестердің Бүкілқазақстандық Төтенше X съезі Қазақ КСР-інің Конституциясын қабылдады. Оған Республика туы мен елтаңбасы туралы арнайы баптар енгізілді.

*Рух тарихынан басқа тарих жоқ.
С.-д. Перс*

Басқа одақтас республикалардағыдай, Қазақ КСР-інде де 1936 жылы латын қарыптарымен және орыс тілінде республика аты жазылған орақ-балғалы қызыл жалау көтерілді. Екі жылдан соң, латын қарыптары өшіріліп, тек орысша қарып қалды. Отан соғысынан кейін республика туларына аз-кем өзгеріс енгізілді. Мысалы, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі 1953 жылы 24 қаңтарда бекіткен жаңа жобада шағын көгілдір жолақ пайда болды. Бірақ енгізілген өзгерістің рәміздік мәнін түсіндіретін ешбір ресми дерек болған жоқ.

Сондықтан да болар, кейін әркім өзінше «Қазақ КСР-інің жалауындағы көгілдір жолақ – күн нұрына малынған ашық аспанның белгісі» деген сияқты жорамалдар жазды. Бір назар аударар жай, әдетте, Мемлекеттік ту деген ұғым КСРО-ның жалауына ғана байланысты айтылатын.

Бидай масақтарымен көмкерілген орақ-балғалы, қызыл жұлдызды елтаңбаның пайда болу тарихы да осы тақылеттес. Онда қазақша жазылып, орыс тіліндегі нұсқаларын қайталаған «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!», «ҚКСР» деген қазақша қарыптардан басқа республика ерекшелігіне мезгейтін тұлдыр жоқ.

1978 жылғы Конституцияда Қазақ КСР-інің туы, елтаңбасы, әнұраны туралы арнайы нормалар заңдастырылды.

Ту көлденеңінен қиюластырылған үш түрлі-түсті жолақтан тұрады, жоғарысында қызыл түс тудың енінің үштен екісін алады; төменгісінде де қызыл түс тудың енінің тоғыздан екі бөлігін алады; орталарында көгілдір (лазурный) түс тудың енінің тоғыздан бір бөлігін алады. Матаның жоғары қызыл түсті бөлігінде тұтұғырдан бастап есептегенде тудың енінің төрттен бір бөлігіне тең аралықта алтын орақ пен балға бейнеленген. Олардың үстінде алтынмен жиктелген бесбұрышты қызыл жұлдыз орналасқан. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы 1:2. Елтаңбада қызыл түсті фонда күн арайына бөленіп, алтын масақтармен көмкерілген орақ пен балға бейнеленген. Масақтардың суретін орай салынған лента бауларында қазақ және орыс тілдерінде «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» деген жазу бар. Елтаңбаның жоғарғы жағында бесбұрышты жұлдыз, ал төменгі жағында – «ҚССР және «ҚКСР» деген таңбалар бар.

Қазақ КСР-інің әнұраны 1944-1945 жылдары жазылды. Бұрын республикада жеке ресми музыкалық рәміз жоқ болатын. 1944 жылы 25 ақпанда Қазақстан КП(б) ОК Бюросының қаулысымен «ұлт тіліндегі

мемлекеттің гимн жобасын жасау жөніндегі ұйымдастыру-дайындық жұмыстарымен» шұғылданатын комиссия құрылды. Әнұран жазуға көптеген ақындар, жазушылар мен композиторлар қатысты. Жарияланған байқаудың қорытындысы бойынша 10 сазгерге (Б. Байқадамов, Б.Г. Ерзакович, М.Н. Иванов-Сокольский, С. Кәрімбаев, Қ. Мусин, т.б.), 34 ақын мен жазушыға; (М. Әуезов, С. Бегалин, М. Жансаева, Қ. Жармағанбетов, Т. Жароков, Қ. Жұмалиев, Ғ. Малдыбаев, Ғ. Орманов, Ж. Саин, Қ. Сатыбалдин, Ж. Сыздықов, А. Тоқмағамбетов, М. Хәкімжанова, Қ. Шаңғытбаев, т.б.) алғыс жарияланды.

Байқауда М. Төлебаев, Е.Г. Брусиловский, Л.Н. Хамиди шығарған әуен мен Қ. Мұхаметханов, Ә. Тәжібаев, Ғ. Мүсірепов жазған мәтін (62 жоба ішінен) үздік деп танылды. Бұл екі шығармашылық топта композитор М. Төлебаев пен әдебиеттанушы Қ. Мұхаметханов жетекші рөл атқарды. Әнұран – кеңестік кезеңдегі авторларының аты-жөні белгілі жалғыз ресми рәміз. Одақтық үлгілерге сәйкес жасалған ту мен елтаңбаға енгізілген шағын өзгерістердің иесі белгісіз. Тегінде бұл маңызды деп саналмаған болу керек. Әнұран бекіту жөніндегі республика Жоғарғы Кеңесі Төралқасының жарлығы – 1978 жылғы 20 сәуірде, ал оның ережесі 1985 жылғы 5 маусымда шықты.

Ұлттық рәміздердің кеңестік кезеңі келмеске кетті. Бірақ оны жоққа шығаруға болмайды. Ол ресми белгілер – сол дәуірдегі қоғамдық дамудың, мемлекеттіліктің, саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани еркіндіктің деңгейіне сәйкес тиісті тарихи болмыстың көрінісі. Бірнеше ұрпақ өкілдері сол образдардан өздерінің аңсарларын, мақсат-мүдделерін тауып, тіршілік кешті. Сол образдар олардың салт-санасына сіңіп, діліне айналды.

Осының бәріне түсіністікпен қарай отырып, кеңестік дәуір рәміздері енді біздің өткеніміз ғана екенін де терең ұғынып, қабылдағанымыз жөн.

Тарихи тамыры тереңде жатқан және халықтың өз рухынан туған рәміздер ғана халықпен бірге жасайды. Мемлекеттік ресми рәміздердің де өз қисынына (логикасына) сәйкес өрілетін, сонымен бірге халықтың тыныс-тіршілігімен өзектес өз тағдыры болады.

Ұлттық нышандардың болмыс-бітімін, тарихын айқындайтын, ең алдымен, ұлт тағдыры. Ал олар, өз кезегінде, мемлекеттік идеяның қалыптасуына, қоғамдық сана мен өркениет рухына белгілі бір дәрежеде ықпал етеді.

**ҮМІТІН ЕЛДІҢ АРҚАЛАП,
АРМАННАН ТУҒАН
РӘМІЗДЕР**

*Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар.
Ол – Қазақстан.*

Н. Назарбаев

Тарих дегеніміз уақыттық ұғым ғана емес. Оның мәні – мазмұндық құрылымы оқиғалық сипатқа ие. Республиканың жаңа мемлекеттік рәміздерін қабылдау – ХХ ғасырдың соңында Отанымыздың саяси егемендік алу тарихы үшін осы тұрғыда мәні зор оқиға.

Олар мәдениет тіліндегі астарлы ұғымдардың маңызды элементтері ретінде халқымыздың тарихында жаңа кезең басталғандығын жария етіп, рухани төл бастауларға және өзіндік даму жолына берік бетбұрыс жасалғандығын білдіреді.

Мемлекеттік рәміздердің әрқайсы – өзінше бір төлтума туынды. Олар жеке-жеке алғанда әртүрлі мәдени құбылыстардың көрінісі болғанымен, жалпы алғанда сол сан алуандығымен сындарлы біртұтас болмыс-бітімге ие. Оларды жасалу жолдарына қатысты ортақ ұстанымдар мен қызметтеріне қатысты ортақ идея біріктіріп тұр.

Алдымен ортақ ұстанымдар туралы. Олар – үшеу, бәрі де рәмізтану канондарына толық жауап береді. Бірінші – тарихи ұстаным (принцип), немесе уақыт желісін үзбей, сақтау. Екінші – заманауилік ұстаным немесе рәміздік образдардың Қазақстанның бүгінгі қоғамдық ахуалына, төлтума менталитетіне сәйкестігі. Үшінші – болашаққа ашықтық ұстанымы (принцип перспективности). Ал мемлекеттік рәміздердің бәрі бірдей қызмет етуге тиісті ортақ идея болса, ол – Қазақстанда басқа да халықтармен бірге ортақ игілік үшін демократиялық қоғам және құқықтық мемлекет құруға берік бел буған қазақ ұлтының мемлекеттік егемендік идеясы. Ол этникалық ұйтқысы

қазақ ұлты болып табылатын туған Отанымыздың көпұлтты тұрғындарының еркіне сәйкес айқындалған және Республиканың мемлекеттік егемендігі туралы декларация мен Ата заңда айқын көрініс тапқан.

Жаңа ресми рәміздер қазақстандықтар үшін қай жағынан алғанда да түсінікті әрі жақын. Олар түрлі жағынан, әлбетте, басым тұрғыда қазақ мәдениетінің жемісі, ал мазмұны мен мәні жөнінен келгенде ізгілік, татулық пен бейбітшілік тәрізді жалпы адамзаттық игіліктерге қызмет етуге бағытталған. Мұның өзі біздің бүгінгі қоғамымыздың төл менталитетімен бірге, оның әлемдік қауымдастықтың құрамдас бір бөлігі екендігі туралы үлкен ой жатқандығын аңғартса керек.

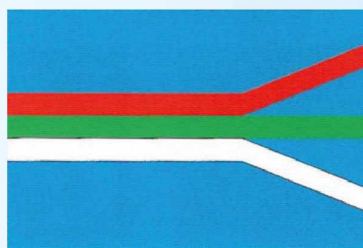
Мемлекеттік рәміздер жасауға қатысты ресми ұйымдастыру шаралары қолға алынғанға шейін баспасөз бетінде қызу пікірталас өрбігені белгілі. Бұл ретте, әсіресе, республикалық «Ана тілі» апталығы (редакторы Ж. Бейсенбайұлы) айрықша белсенділік танытты. Пікірталасқа қатысушы мәдениеттанушылар, суретшілер, тарихшылар, жазушылар мен журналистер, қалың оқырман әр алуан тұжырымдама ұсынып, түрлі жобалар жолдады. Өзгеше ой жарысында төл рухани бастауларға, тарихқа, мемлекеттік құрылысқа, дін мен ділге таным мен талғамға, еліміздің бүгінгі болмысы мен ертеңгі даму келешегіне қатысты көптеген, тіпті кейде мүлдем кереғар, дәлелдер назарға ұсынылды.

Соның бәрі қоғамда тұтастай жаңа рәміздердің қажеттілігі туралы саналы ортақ шешімге алып келген факторлардың бірі еді. Жан-жақты ашық пікірталастар болашақ рәміздердің болмыс-бітімі қандай болуы керек деген сұраққа жауап іздестіру тұрғысында да бұқаралық сипаттағы қоғамдық талдаудың (экспертиза) маңызды баспалдағы болды.

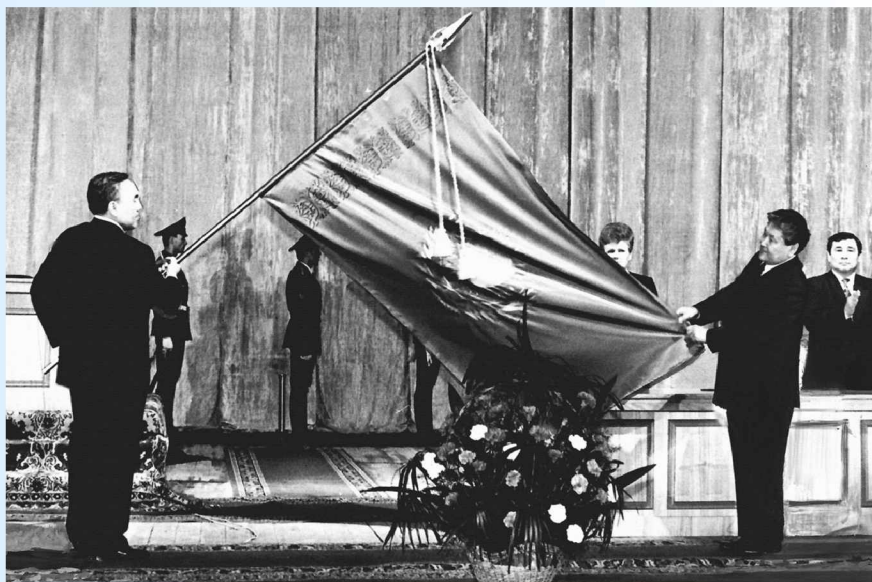
Ту және елтаңба жобаларын іріктеу жөніндегі парламенттік комиссияны ҚР Ұлттық Ғылым академиясының мүшесі, заң ғылымдарының докторы, профессор С.З. Зиманов, ал әнұран жобасын іріктеу жөніндегі парламенттік комиссияны – Қазақстанның халық жазушысы Ә. Нұрпейісов басқарды. Әнұран әуеніне қатысты жобаларды саралау кезінде Абай атындағы Опера және балет театры және

*Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінде
Мемлекеттік ту мен Мемлекеттік елтаңба жобаларын талқылау.
Алматы, 1992 жылғы 4 маусым*

*Тұңғыш Президент
Н.Ә. Назарбаев пен
ҚР Жоғарғы кеңесінің
төрағасы (1991-1994 жж.)
С. Әбдильдиннің
Мемлекеттік туды
көтеріп тұрған сәті*

*Тудың авторы
Ш. Ниязбеков пен
Елтаңба авторларының бірі
Ж. Мәлібеков*

Мемлекеттік тудың авторы Ш. Ниязбеков пен Н. Ә. Назарбаев

Қазақстан Республикасы Парламентінде жаңа әнұран жобасын талқылау сәті. Астана (2006 жыл, 6 қаңтар)

*Ескерткіш сурет. Автор тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік
рәміздерінің авторларымен (1992 ж.)*

Құрманғазы атындағы ұлт аспаптары оркестрінің сүйемелдеуі пайдаланылады. Музыкалық таңдаулар филармония залында Б. Ерзакович, Ғ. Жұбанова, Н. Тілендиев, Б. Жұманиязов, А. Молодов, Е. Рахмадиев, Б. Қарағұлов сияқты белгілі композиторлар мен музыка мамандарының қатысуымен өткізілді.

Ресми байқау жабық түрде және бірнеше кезеңмен өткізілді, бір жылдан астам уақытқа созылды. Сөз реті келгенде айта кету керек, Мемлекеттік рәміздерді өзгертуге қатысты мәселе алғаш рет ресми түрде ел егемендігі жариялана салынысымен-ақ, 1990 жылы көтерілген еді. Жоғарғы Кеңес Төралқасы әнұранның бұрынғы музыкасын қалдыру жөнінде шешім қабылдап, мәтінін қайта жазу мақсатында байқау жариялау үшін арнаулы комиссия құрды. Бірақ комиссия күніне қырық құбылғандай әсер қалдыратын саяси ахуалдарға байланысты жалтақтық танытып, істі сөзбұйдаға салып жібергені, кейін, тіпті, мүлдем ұмытып кеткені байқалады. 1992 жылы Жоғарғы Кеңес Төралқасы қоғамдық пікірлерді ескере отырып, бұл мәселеге қайта оралды және жаңа шешімдер қабылдады. Енді үш рәмізді (ту, елтаңба және әнұранның әні мен сөзін қоса) бірдей тәуелсіздік талаптарына орай қайта мүлдем жаңадан жасау мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Мемлекеттік рәміздер жобаларын жасау жөніндегі байқау шын мәнінде орасан зор қоғамдық сипат алды. Ол тәуелсіздік алған алғашқы жылдардағы халықтың ерекше саяси белсенділігі мен жоғары отаншылдық сезімінің, рухани қанаттанып, түлеуінің жарқын көрінісіне айналды. Жас шамасы да, мамандығы да әртүрлі адамдар, суретшілер мен сәулетшілер, ақындар мен сазгерлер, диқандар мен шахтерлер, малшылар мен құрылысшылар, студенттер мен

Біз жалғыз өзіміз тыныш өмір сүре алмайтынымызды сезіндік: біздің жайлы тұрмысымыз өзімізден алыс жатқан басқа елдерге де байланысты.

Ф. Рузвельт

оқушылар, ғалымдар мен үй шаруасындағы әйелдер өз жүрек қалауларын білдіріп, ұсыныстарын ортаға салды. Кейбіреулері өз жобаларын алыстан арнайы өз қолдарымен алып келіп, тапсырып жатты. Байқауға қатысушылардың жағрафиясы да кең. Қазақстанның бірде-бір өңірі, бірде-бір түкпірі қалыс қалған жоқ. Шетелдегі қандас бауырларымыз бен бұрынғы отандастарымыз арасынан хат жолдап, тілек білдіргендер де болды.

Қазақстандықтарды бұл жолы бір мақсатқа жұмылдырған – ортақ Отанға деген сүйіспеншілік пен өз тағдырын тығыз байланыстырған тәуелсіз елдің ресми рәміздерін жасау ісіне атсалысуға деген құштарлық. Қоғамның барлық саласын қамтыған энтузиазм отандастарымыз үшін киелі біріктіруші рәміздердің қаншалықты маңызды екендігін айқын көрсетіп берді.

Ресми рәміздер туралы негізгі шешімді ел атынан және болашақ ұрпақтар алдындағы жауапкершілікті терең сезіне отырып, парламенттің қабылдағанының да мәні бар. Халық сайлаған қалаулылар өз ойындағыларын бүкпесіз білдіріп, өз пікірлері мен көзқарастарын батыл қорғай отырып, ортақ саяси нышандардың шын мәнінде бүкіл қоғамның өзара келісімге негізделген қалауына айналуына айтарлықтай үлес қосты. Депутаттардың үштен бірінен астамы тікелей сөзсайысқа шыққан парламенттік талқылаудың мазмұнын сол тұста қоғамда қалыптасқан әлеуметтік-саяси ахуалдың айнасы десе де болады.

Парламенттік талқылауға Президенттің қатысуы және оны бағыттап отыруы қабылданған шешімдерге шешуші ықпал жасағаны сөзсіз. Ол халық тағдырын өзіне сеніп тапсырған жаңа мемлекетті құрудың негізгі ұсыныстары мен идеяларын басшылыққа алу мен қоғамды топтастырушы әсердің алтын арқауға айналуы қаншалықты маңызды екендігін ашық білдірді. Нәтижесінде ең төзім тозды-ау деген тұстардың өзінде ақыл мен парасат салтанат құрғанын көрдік.

1992 жылдың 4 маусымы мемлекеттік рәміздеріміздің туған күні ғана емес, мемлекеттік идеяның ең басты принциптерінің бірі – қоғамдағы келісім мен сенімді сақтай отырып, прогреске қол жеткізу идеясының өміршеңдігін тағы бір дәлелдеген күн болды. 6 маусым күні тәуелсіздік рәміздері туралы тұңғыш заңдар ресми күшіне енді. Сөйтіп, төл мемлекеттік рәміздер жүйесін қалыптастыру мен дамыту процесінің негізі қаланды.

Еліміздің жаңа ресми рәміздері ізгілік, өзара ынтымақ пен келісім тәрізді аса маңызды жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген. Олардың өнбойында өрнектелген образдарда қазақ елінің мемлекеттік егемендігі мен тәуелсіздігі идеялары анық та айшықты көрініс тапқан. Мемлекеттік рәміздердің ортақ образдық өзегі – өзін-өзі жетілдіру және даму рухы, негізгі мағыналық қазынасы – әрқайсымыздың және баршамыздың ортақ күш-жігерімізді Отан даңқын арттыруға, оның ерікті елдің еркін азаматтарының өмірі мен бақыты үшін гүлдене беруіне жұмсауға шақыру.

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) тұтқырында желбіреген қыран қанатты көкшулан туымыз әлемге осылай деп жар салады. Басқа мемлекеттік рәміздеріміз де, ең алдымен, осындай ойларға шақыратын ресми төлқұжаттар.

Көкірегі ояу жандарға Мемлекеттік ту мен Мемлекеттік елтаңбаның әр деталі, Мемлекеттік әнұранның әрбір саздық иірімі мен әр жолы өзінше сыр шертеді. Олар туралы көбірек және тереңірек біле түскен сайын, мәні мен мағынасын да кеңірек әрі нақтырақ ұға түсесің.

Ал мұның өзі – мемлекеттік мәні бар, мемлекет үшін де маңызды мәселе. Өйткені, мемлекеттің тағдыры оның азаматтарының тілегі мен саналы іс-қимылына, олардың шынайы отаншылдық сезіміне де байланысты екені ақиқат.

САҒАТЫ СОҚҚАН СӘТ

Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің

БҰЙРЫҒЫ

№ 89

1992 жылғы 5 маусым

Алматы қаласы

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі тәуелсіз мемлекетіміздің жаңа символдарын – ту, елтаңба және гимн қабылдаған құрметіне орай

БҰЙЫРАМЫН :

1992 жылғы 6 маусымда Президент Резиденциясының және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Үйінің төбелерінде Мемлекеттік ту көтерілген кезде Қазақстан Республикасының астанасы Алматы қаласында 21 дүркін зеңбіректен оқ атып, салют берілсін және 22.00-де – мерекелік отшашу атылсын.

Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрі
генерал-полковник С. НҰРМАҒАМБЕТОВ

1992 жылдың 4 маусымы – ел тарихындағы ерекше мәртебелі күн. Бұл күні тағы да елдігіміз сынға түсті. Ертеңіміз үшін жан беріп, жан алысқан парламенттік дода қызу шайқасқа айналды. Интеллектуалдық сайыс 6 сағатқа созылды. 60-тан астам депутат сөз сөйледі. Сан қилы пікір, сан сала сөздің сарасынан таймай, көкейдегіні көпшілік қолдайтын сәтке жеткізу үшін нағыз азаматтық белсенділік, терең білімділік пен тайсалмайтын күрескерлік керек еді. Тәуба, соның бәрі табылды.

С. Зиманов, С. Сартаев, Ж. Әбділдин, Ә. Кекілбаев, М. Қозыбаев, Ә. Әлімжанов, Б. Қыдырбекұлы, Ш. Мұртаза, К. Смайылов және Ж. Қалиев сынды зерделі ой, жүйелі сөз көкейлеріне қонған замандастарымыз жасындай жарқылдағанының куәсі болдық. Ой-додаға А. Козлов, П. Атрушкевич, В. Чернышев, В. Гуляев секілді отандастарымыз да белсене қатысты.

Жаңа рәміздер екі күннен соң, 6 маусымда, Абай атындағы опера және балет театрының ғимаратында салтанатты түрде жер-жаһанға жария етілді.

Жаңа рәміздер қабылдау біздің елдік нышандарымыздың сонау ықылым замандар қойнауынан бастау алатын ұзақ тарихының тамаша тәжіне айналды. Бодандық саясаттың ресми идеологиясы бұл тарихты есте сақтап, танып-білуді жаңаны мансұқ етіп, ескіні көксеу деп үркітті. Республиканың төл мемлекеттік рәміздерін қалыптастыруға мүмкіндік берген жоқ.

*Қадамы бөлек өмірдің –
Айнасы ол өткен, ертеңнің.
Жұмбақтар жайлы айтыңдар,
Жұрнағы әлі жоқ жерде...
Тұқымы, тамыры болған соң.
У. Шекспир*

«Қазақстанның жаңа мемлекеттік рәміздерін қабылдау қазақтар үшін және республикада тұратын барлық ұлттардың өкілдері үшін таптық, тоталитарлық қоғамның ескі іріп-шіріген белгілерін жай жаңарту ғана емес, – деген болатын егемен ел рәміздерінің тұсаукесер салтанатында Президент Н.Ә. Назарбаев, – бұл – республиканың демократиялық және құқықтық мемлекет құруға, жеке адам еркіндігіне, этникалық тұрғыдан әр текті халқымыздың бірлігін сақтау принциптеріне негізделген жаңа қоғам құруға берік бетбұрыс жасағандығымыздың белгісі».

Тұңғыш Президент бұл сөзді замандастарына арнады. Бірақ ол біздің қоғамымызда ХХІ ғасыр қарсаңында жүзеге асқан тәуелсіздік рәміздерін қабылдау оқиғасының тарихи маңызын келешек ұрпақтар терең сезінуі үшін де қызмет етері анық. Ақиқаттан асқан куәлік жоқ.

Қазақстанның ресми рәміздерінің жаңа жүйесінің негізі осылай қаланды. Егемен еліміздің жаңа рәміздік өмірбаянының – төл елдік белгілерінің қалыптасу жолының басы осылай басталды.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІК ТУЫ**

ШӘКЕН ОҢДАСЫНҰЛЫ НИЯЗБЕКОВ
(1938-2014)

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік туының авторы, Қазақстанға еңбегі сіңген өнер қайраткері. Қазақстан дизайн өнерінің негізін қалаушылардың бірі.

1938 жылы 12 қарашада Тараз қаласында дүниеге келді. В.И. Мухина атындағы Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) жоғары көркемөнер өнеркәсіп училищесін бітірген. Алматы қаласының бас суретшісі болған.

Негізгі шығармашылық жұмыстары: Тараз қаласындағы Ш. Уәлиханов атындағы кинотеатрдың кешенді дизайны (1979, А. Симоновпен, В. Кузьминмен бірге), «Волоколам бағытында. Генерал-майор И. Панфилов пен қолбасы Б. Момышұлы ескерткіші (1985)», «Көбік шашқан», «Кісен ашқан», «Шоқан Уәлиханов», «Мұхтар Әуезов», «Сырым Датов», «Жамбыл», «Ана болу бақыты», т.б. көркем полотендер. Алматы қаласы елтаңбасының авторы.

Чехословакияда өткен Халықаралық байқаудың алтын медалін (1961) және Ленинградта (қазіргі Санкт-Петербургте) өткен плакаттар байқауының бірінші жүлдесін (1982) жеңіп алған.

Ресми бекітілген анықтамаға сәйкес: «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы – ортасында шұғылалы күн, оның астында қалықтап ұшқан қыран бейнеленген тік бұрышты көгілдір түсті мата. Тудың сабының тұсында ұлттық өрнек тік жолақ түрінде нақышталған. Күн, оның шұғыласы, қыран және ұлттық өрнек бейнесі алтын түстес. Тудың ені мен ұзындығының арақатынасы – 1:2».

Алдымен терминдерді айқындап алған жөн. Түркі тектес халықтар арасында кең тараған «ту» сөзі сонау VI ғ. бері белгілі. Мағыналық өзгеріске ұшырамаған. Онымен қатар қолданылып жүрген «жалау» деген сөз де ертеден белгілі.

Осы орайда С.И. Ожеговтің белгілі «Орыс тілінің сөздігі» жинағында айқын анықтамалар кездестіруге болады. Онда: «Ту дегеніміз ағаш сапқа байланған белгілі бір түске боялған жалпақ мата, белгілі бір ұйымға, мемлекетке тән немесе тән етіп белгілеп берілген болуы мүмкін», – деп көрсетілген. Ал «жалау дегеніміз – ағаш сапқа немесе жіпке тартылған эмблемасы бар түсті мата». Әлемдегі беделді анықтамалық басылымдардың бірі саналатын Мерриам-Уэбстер (ағ. Merriam-Webster) сөздігінде де жалауға «әдетте тік бұрышты болып келетін бір түсті немесе түрлі-түсті, ұлттың, оның бірлігінің символы ретінде пайдаланылатын мата бөлшегі» деген анықтама берілген. Көне түрік сөздіктерінде байрақ сөзі орыстың «боевой стяг» деген терминімен тұрғылас мәнге ие.

Қазақ тіліндегі жаңа рәміздік терминдер жүйесінде «ту» сөзі «жалауға» қарағанда белсенді қолданылатын болды. Кеңестік дәуірдегі

Отан – жаратылыспен, қанмен, табиғатпен, жермен байланысын жан-тәніңмен сезіп тұратын қоғамдық және рухани біртұтас болмыс. Отан құрамы адам болмысының құрамымен бірдей: рух пен тәннен тұрады.

Г. Гачев

«Мемлекеттік жалау» ұғымы қазір «Мемлекеттік ту» деген терминге ауыстырылып, қолданылып жүр.

Ой желісін үзбей, қозғай кетер болсақ, рәміз де – жаңа термин. Ол мемлекеттің ресми белгілерін білдіретін термин ретінде орнығып келеді. Ал «нышан» сөзінің жалпылық сипаты басым. «Атрибут» терминінің қазақы баламасы әлі дәл табыла қоймағандай. «Знакты» белгі сөзімен беру бұрыннан бар.

Көнеден қалыптасқан рәміздік дәстүрі бойынша тудың негізгі белгісі оның реңі болып саналады. Бұл ретте М.В. Коломбьер, М. Варенн, Ансельм (Père Anselme) сияқты тутанушылардың еңбектерінен көп деректер табуға болады. Олар әр бояуға өзінше мән берген. Орта ғасырда Х. Урстис, Кнакониус, И. Зибмахер, Г. Спильман сияқты ғалымдардың жазбалары негізінде жасалған бірқатар кестелер кең пайдаланылған.

Рәміздік реңді де табиғат айқындайды. Мысалы, экватордағы Африка халықтары үшін жақсылықты, аңсармұратты, ақиқатты – ақ, жамандық, қарабайырлық, жалғандықты – қара түспен беретін үнді-арий дәстүрлерін қабылдау қиын. Сондықтан «қаны қарайған қасқойлік» деген тіркес оларға «жақсы жамандық» дегендей, ал Отеллоның «Мен – қарамын» деген трагедиялық жан айқайы, өзін-өзі мақтаған асқақ сөздей әсер етеді.

Г. Гачев

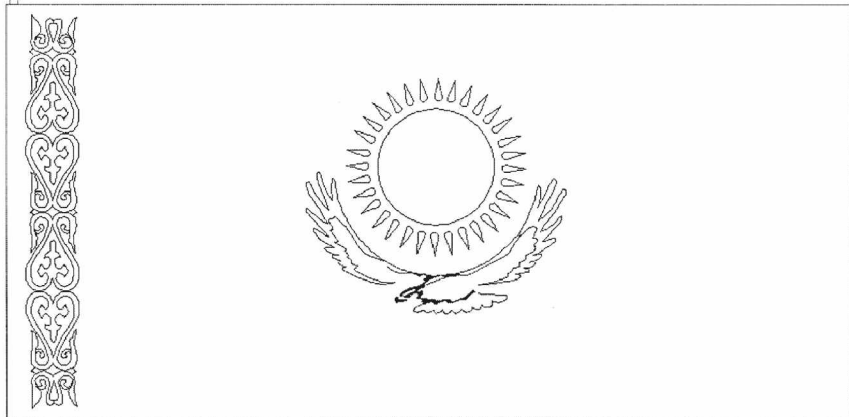
Ұлтты бейнелейтін рәміз ретінде оның туының бояуын пайдаланса жетіп жатыр.

Ж. Сегела

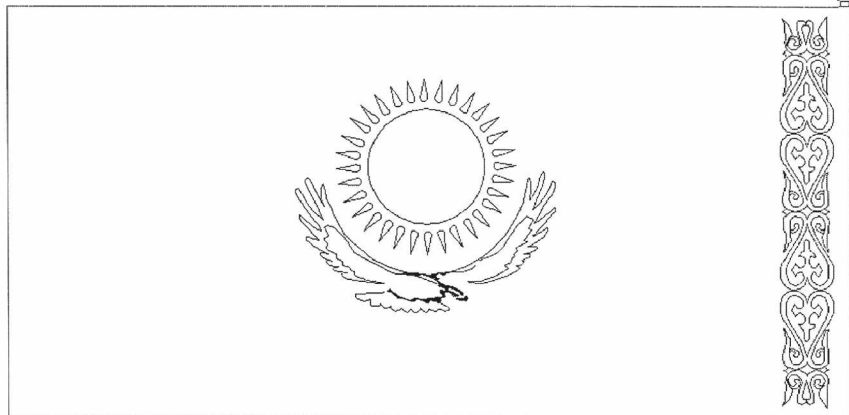

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік туының
сызба бейнесі

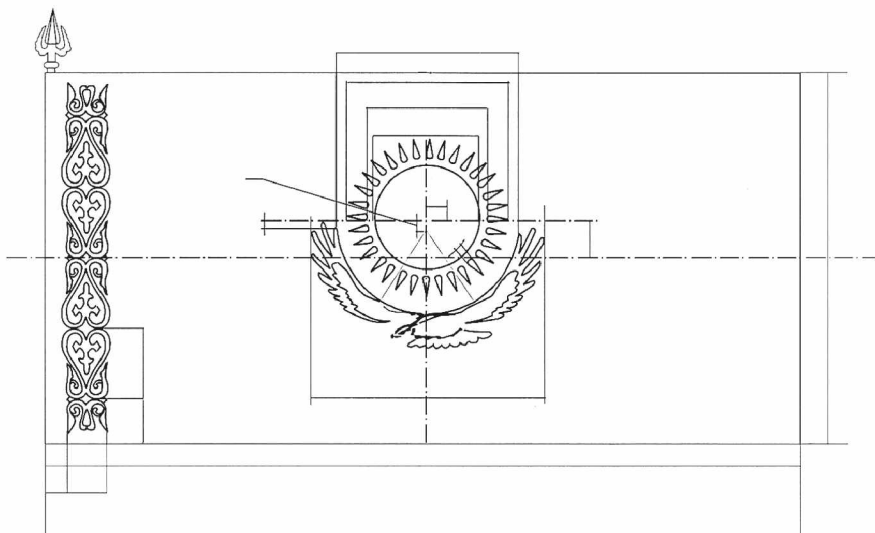

Бет жағы

Сырт жағы

A – ені	$d_1 = A : 2.22$	$B = A : 5$	$L_1 = A : 1.96$
Б – ұзындығы	$d_2 = A : 3$	$B_1 = B : 2$	$L_2 = A : 28.6$
$A : B = 1 : 2$	$d_3 = A : 3.2$	$E = A : 18$	$L_3 = A : 80$
$\Gamma_1, \Gamma_2 = A : 8,3$	$d_4 = A : 50$	$N = A : 1.54$	$L_4 = A : 44.4$

Ең көп таралған пайымдаулар бойынша, қызыл түс ерлік таныту, күрес, қауіп төндіру, бас көтеру және шу шығару деген ұғымдарды береді. Ал ақ түс – бейбіт ниет, жауға қарсыласпай берілу, қара түс – қайғыру, жоқтау және қарсылық білдіру белгісі деп саналады. Түстердің діни мағыналары да бар. Ақ түсті – христиандар, жасылды – мұсылмандар, сарғыш қызылды буддаға табынушылар қасиет тұтады.

Әр халықтың, әрбір ұлттың жанына жақын, айрықша қастерлейтін өз бояуы, өз реңі болады. Осыған орай ұлттық бояу, ұлттық рең деген ұғым қалыптасқан. Оның терең танымдық мәні, қолдану үрдісі және әріден бастау алатын төл тарихы бар. Әдетте, ұлттық өнер туындыларында, ою-өрнектерде, киім-кешектерде, тұрмыстық заттарда жиі қолданылады. Ұлттық бояу сол халықтың табиғи болмыс-бітімі мен мінез-құлқынан да хабар беріп тұрады деп есептеледі. Мысалы, Испания туларындағы өректіген қызыл-сары бояулар испан халқының қызу қанды мінезіне үйлесер болса, Финляндия туларындағы ақшыл, көгілдір түс фин халқының бойындағы салқынқандылық пен сабырлылықты сездіретін көрінеді. Халықтың ұлттық сана-сезімінің оянуы мен өсуі ұлттық бояуға деген ынта-ықыласты арттыра түседі.

6.07.92г.

*Мемлекеттік ту түсінің (бояуының)
автор Ш.О. Ниязбеков қол қойған үлгісі*

Табиғи құбылыстардың да өз түстері бар деп есептеледі. Қызыл – оттың, жылу мен қанның, жасыл – шөптің, өсімдіктің, қара – жердің, суықтың, қараңғылықтың, ақ – судың белгісі болып саналса, зеңгір көк – аспанның, ауа мен құрлықтың нышаны саналады.

Мемлекеттік туымыздың аспан текті зеңгір көк түсті болуы кездейсоқ емес. Әйгілі Ансельм кестесі бойынша ол – адалдықтың, кіршіксіз тазалық пен пәктіктің нышаны. Көк түс ынтымақ пен бірлік идеясын аңғартады, бейбітшілік, тұрақтылық пен береке-байлық белгісі болып саналатын ашық аспанға меззейді.

Аспанкөк түс – қазақтың ұлттық бояуының реңі. Ұлттың менталитеті, танымы, мәдениеті мен бұл түске деген айрықша ілтипаты осы ойға жетелейді.

Табиғат – көшпелілердің өмір сүру ортасы ғана емес, бүкіл тіршілігінің ажырамас бөлігі. Табиғаттың төл баласы қазақ та айналасының бәріне көгілдір арман көз әйнегімен қарайтындай. Ашық аспан, көк тіреген биік таулар, мөлдір сулар, көкжиекпен астасқан көкмайса қырлар – бәрі де бір ғана ғажайып тәңірлік түс зеңгір көк реңмен жан баурайды. Тіпті, кейде жасыл түстің өзі көктей көрінеді. Жасыл шөп деудің орнына көк шөп дейміз. Құс төресі ару аққудың өзінің көгілдірін іздейміз. Тегін бе? Әрине, жоқ. Жан жылуы, адамдар арасындағы қарым-қатынастағы ашықтық пен адалдық, жақсылыққа сену тәрізді ұлттың менталитетін құрайтын қасиеттер де аспан көк түске байланысты образдар бойына қапысыз сіңірілген.

Қазақ тілінде «көгеру», «көк шықты», «көкке ауыз ілікті», «көсегесі көгергір», «көкке шырқау», «көк тіреу» деген тәрізді көп ұялас сөздер мен сөз тіркестері бар. Соның бәрі, сайып келгенде, өмір сүру, жаңарып-жасару, мұратқа жету деген ұғымдармен төркіндес. Табиғат оянып, тіршілік біткенге жан бітетін жыл мезгілі де «көктем» деп аталады.

Зеңгір көк түстің ұғым ретінде ауқымы кең, халықтың таным-түйсігінде айрықша орын алатынын әртүрлі жер-су атауларынан да

*Сенің өмір торыңа табиғат түсіп қалыпты,
Көлеңкең – ағаш, жалаңаштап аспан-омырауын.
Кұм болып сарнап, жел болып желіп ойнайды,
Айтқаныңның бәрі артыңнан дем алып жатыр ентігіп.
П. Элюар*

байқауға болады. Туған жеріміздің ең бір шырайлы, сұлу өңірінің аты «Көкшетау» болса, ең үлкен көліміз Балқашты бұрын «Көкше теңіз» деген.

Тіпті қарғыс біткеннің қатерлісі де «көктей солғыр» болып келеді. VI ғасырдағы «Чу шу» атты Қытай жазбаларының бірінде түркі халқы туралы «олар жыл соңынан жыл келіп, уақыт алмасу жүйесін шөптің көгеруіне қарап бағдарлайды» деген жолдар бар.

«Көксеңгір», «Көккесене» атаулары тағы бар. Қай-қайсы да халық жүрегіне етене жақын.

Түркі халқы тарихта «көктің» тәңірлік түс ретінде айрықша саяси-әлеуметтік мәртебе иеленген кезеңді де бастан өткерген. Мысалы, Түркі қағанатында (VI ғ.) бектер көк шатыр тігіп, көк түсті киім киген. Қағанат жұрты «көк түркілер» атанды. «Аспан түркілері», «тәңірлік түркілер» деген мағынаны білдіреді.

Ата-бабаларымыз көтерген бөрілі байрақ атауы – «Көк асаба». Олар жай бөрі емес, «көк бөріні» кие тұтқан. Аспан түстес асыл ту астында қайырсыз қас дұшпанның қабырғасын қақыратып, кең-байтақ атамекенінің әр сүйемін көлденең көк аттыдан қызғыштай қорыған қайсарлығымен айдай әлемге танылды. Тарихта көшпелілер мәдениеті деген атпен белгілі бітімі бөлек өркениетті орнықтырды.

Ал осынау исі түркі жұртының кіндік мекені, отаны – өзіміздің Қазақ елі. Ғалымдардың пайымдауынша, қазақ халқы – түркілерге тән қасиеттерді бойына ең көп сіңіріп, сақтап қалған халық. Бұл ерекшелік тілімізден айқын сезіледі. Қазіргі Еуропа түркілері, оның ішінде Түркиядағылар да, қазақ жерін өздерінің төркіні, баба жұрты санап, арнайы келіп, топырағын сүйіп қайтуды армандайды. Бұл туралы тәуелсіз мемлекетімізге тұңғыш келген сапарында Түркия Президенті Тұрғыт Өзал да ағынан жарылғаны есімізде.

Әмір Темір көрегеннің аспан көк туы ғасырдан астам желбіреді. Рәміздің ортасында даңқты қолбасшының жеке мөрінің суреті бар. Көк түркі қағандығының (552-743 жж.), Хазар қағандығының (651-983 жж.), Ұлы селжұқ қағандығының (1040-1157 жж.) тулары да көк түсті болған.

Дәстүрлі діни наным-сенім тұрғысынан алғанда, көк түс – тәңірлік түс. Ерте замандарда тотемдік мәні болған. Тәңірлер мекені деп есептелген аспан аясын беретін ұғым тілімізде «көк» деген сөз болуы кездейсоқ емес. Сол сияқты, әйгілі «Оғыз-наме» жырындағы Ай-қаған атты анадан туған ғажап бір көркем ұлдың келбеті:

Сол баланың жүзі көгілдір,

Аузы оттай қызыл еді,

Көзі – алқызыл, шашы, қасы

Қап-қара болатын, – деп суреттелуінде де мән жатыр.

Мұндағы «көгілдір» жай ғана бояу түсін бермейді. Айрықша мағынаға ие болып тұр. Сол жырда қыз сұлулығы да былай жырланады:

Көзі оның аспаннан да мөлдір көк,

Шашы оның толқынындай өзеннің.

Тістері оның бейне маржан секілді...

«Аспаннан бір көк нұр түсті», «Көк жалды арлан қасқыр», «Көк бөрі» деген тіркестердегі «көк» сөзінің тотемдік мәні бар.

«Көк» сөзі қазақ тілінде ғана емес, бүкіл түркі тектес тілдердегі басты лингвистикалық бірліктердің біріне жатады. Ол өте көне және әлі күнге өзінің ең байырғы, аспанды Тәңірінің мекені дел кие тұтқан тотемдік мәнін жоғалтқан жоқ. Қазақ тілінде аспан ұғымын «көк» деген сөз де береді.

Солярлық белгі.

Қожа Ахмет Йасауи кесенесі

Аспан көк түсті тулар мен байрақтарды (көк асаба) тарихтың түрлі кезеңдерінде Түркі қағандығы (552-630, 682-743 жж.), Хазар қағандығы (651-983 жж.), Ұлы Селжұқ қағандығы (1040-1157 жж.), Ақсақ Темір мемлекеті (1368-1501 жж.), Қазақ Ордасының кейбір хандары мен батырлары көтеріп шыққан. Шағын көгілдір жолақ Қазақ КСР жалауында да бар болатын.

Далалық ел билеушілер мен батырлар әр түсті тулар көтергені

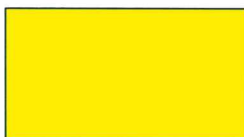

ҰЛЫ ДАЛАДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ЕЛДЕР ТУЛАРЫ

Ұлы Ғұн қағандығы
(б.з.д. 216–204)

Батыс Ғұн
қағандығы
(48–216)

Шығыс Ғұн
қағандығы
(375–454)

Ақ Ғұн қағандығы
(420–562)

Көктүркілер
қағандығы
(552–743)

Авар қағандығы
(565–803)

Хазар қағандығы
(651–983)

Ұйғыр мемлекеті
(744–1355)

Қарахандар
мемлекеті
(940–1040)

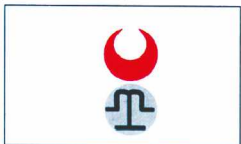
Ғазнауи мемлекеті
(963–1183)

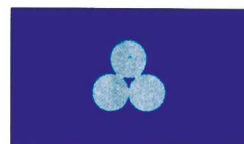
Селжүк қағандығы
(1040–1157)

Хорезм мемлекеті
(1157–1231)

Алтын Орда
мемлекеті
(1236–1502)

Ақсақ Темір
мемлекеті
(1368–1501)

Ұлы Моғол
империясы
(1526–1858)

белгілі. Олардың арасында ақ тулар да, көк (кейде жасыл деп атаған) тулар да, қызыл тулар да, тіпті, солардың үш түрлі бояуларының қосындысынан құралған шұбар ала тулар да болған.

Қазақ өмірінің көркем энциклопедиясына айналған «Абай» романында Бөжейді дүниеден аттандыру кезінде осы салт қалай қолданылғаны егжей-тегжейлі суреттелген. Бөжейдің денесін өз үйінен шығарып, қаралы отау ретінде арнайы алдырылған сегіз қанатты ақ үйге енгізген соң, оң жақ белдеуге қара тігіледі.

«Бұл жұмыс өліктің артын күтудің бір серті еді, – деп жазады М. Әуезов. – Қара дегені – ұзын найзаның басына тігілген ту. Егер Бөжей жай қара қазақ емес, төреден шыққан болса, сол төрелердің өзді-өзі тұқымының туларын тігер еді. Ақ тулы, көк тулы, ала тулы деген төрелердің тұқым-тұқымы, жік-жігі осындайда көрінетін. Ал қарадан кісі өлсе, тудың түсі өліктің жасына қарай болады. Сүйіндік жас кісі өлсе туы қызыл болатынын, кәрі өлсе ақ болатынын айтып келді де: «Бөжейдей орта жасты кісінің қаралы туы – бір жағы ақ, бір жағы қызыл болу керек» дегенді айтқан».

Араб, парсы, түркі және қытай жазбаларына сүйене отырып, тарихи желі түзген Құрбанғали Халидұлының әйгілі «Тауарих хамса-сында» төрелерді қызыл тулы, көк тулы, ақ тулы, ала тулы деп бөледі.

Алғаш қызыл ту ұстаған Орыс хан болған. Ақ ту негізінен Шағатай әулетінен тараған билеушілердің еншісінде саналады. Көк тумен дараланған – Үгедей ұрпақтары.

Күйік (Гуюк) ханды таққа отырғызу салтанатының куәсі болған Плано-Карпини: «Алғашқы күні – империяның батыс (қыпшақ) бөлігінің ала туы, екінші күні – шығыс бөлігінің (Қытай) қызыл туы, ал орталық (Моңғолия) үшін – қара көк ту тігілді» деп жазады.

Бірақ бұл орайда қатып қалған дәстүр болмаған. Мысалы, қызыл тулы деп есептелетін Орыс ханның ұрпақтарының бірі Оннан батыр

*Адамдар нышандар арқылы тілдің мүмкіндігі жетпейтін
әлденелерді бір-біріне хабарлау жолдарын іздеген.*

Мэнли П. Холл

өзінше дербес ақ ту көтерген. Содан барып ақ тулы төрелер қайда жүрсе де Оннан тұқымы саналған. Барақ төре де ақ тулы. Көк ту ұстаған Болат хан да – Орыс хан ұрпақтарынан.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туының бір түсті болуы кездейсоқ емес. Ол – еліміздің мемлекеттік бір тұтастығы идеясының көрінісі.

«Көк» сөзі көне түркі тілінде шығыс деген жағрапиялық ұғымды білдіреді. (Солтүстік – қара, оңтүстік – ақ, батыс – сары немесе қызыл арқылы өрнектеледі). Бұл ретте Мемлекеттік тудың түсінен белгілі бір нақты ақпарат та алуға болады. Ол геральдика тілінде Қазақстанның жер шарының күн шығысында орналасқандығына, тамыры тереңде жатқан Шығыс мәдениетінің өкілі екендігіне меззейді.

Байрақ бетіне әртүрлі нышандардың суретін салу – бұрыннан бар үрдіс. Туымыздағы нұр шұғылалы алтын күн бейнесі, қыран көңіл халқымыздың асыл арманын арқалаған дала бүркіті мен рухани болмысымыздың жарқын бір көрінісі болып табылатын ұлттық өрнек – сондай айтары мол астарлы айшықтар. Олармен бірге халқымыздың тарихи зердесі де қайта оянғандай.

Күн образы – байлық пен берекенің белгісі. Оның графикалық бейнеленуі (шеңбер) өміршеңдік нышаны деп саналады.

«Күнбейнелі құдайлар» (Таңбалы тас) ер адам шапанының жон арқасында – солярлық белгі

Қазақстан аумағында сонау сақ-скиф (б.з.д. VII-IV ғғ.) дәуірлерінде салынған күн және күн сәулелері бейнеленген тас жазулар (петроглифтер) табылған тарихи жерлер аз емес.

Ғаламдық тіршілік көзі – Күнге табыну алдымен Шығыста дүниеге келген. Көне аңыз-эпсаналарда күн мен айға қатысты желілер жиі кездеседі. Күн – көшпелілер өркениетіне тән дүниетанымның темір-қазығы іспеттес.

Адам – өзі бір әлем. Қоршаған табиғат – оның тіршілік ұясы. VII ғасырда дүниеге келген көне жазба ескерткіштерінің бірі «Күлтегін» (үлкен жазу) жырында:

*Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Естемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен, – деген жолдар бар.*

Көшпелілер ғарышы көк аспан мен қара жер арасындағы бүкіл тіршілікті қамтиды. Көк аспанның өзі тәңірі тектес болса, аспандағы ең айқын белгілер – күн, ай, жұлдыздар сол көк тәңірі бойындағы киелі шамшырақтар. Бәрі де қасиетті оттан жаралған. Сондықтан да келін түскенде, отқа май құю, бесікті отпен аластау, елге келген елшіні, жауға аттанар батырды алас отының арасынан өткізу, от шашпау, жер ошақ аттамау сияқты наным-сенімдер киелі саналады. Су да киелі. Ауырған адам сумен ұшықталады. Су оюына, әдетте, киелі көк түс таңдалады.

Күн бейнесі – мемлекеттік туларда жиі кездесетін нышан. Олардың ішіндегі ең атақтысы – Жапонияның «Күн дөңгелегі». Рәміз – елдің «Нихон Коку» – «Күншығыс елі» деген атының нышандық белгісі. Тайвань туында – ақ күн, Филиппин туында – сегіз сәулелі күн, Уругвай туында – адамның бет-бейнесіне ұқсас «Мамыр күні» суреттері бар.

Жаратылғаннан табиғат тілін терең ұғынып, оның төл тумасына, одақтасына айналған, одан өмірлік күш алып үйренген көшпелі айналасындағы әлеммен айрықша қарым-қатынас жасайды. Ол үшін бара-бара Күн табыну объектісінен гөрі тіршілік ету барысындағы әріптес тылсым күшке көбірек ұқсайды. Одан рақым күтеді. Күн нұры жердегі тіршіліктің көктеп, гүлдеуіне тікелей әсер етеді. Оның адам баласының дүниеәуи мақсат-мүддесінің орындалуына да игі ықпалы бар. Сондықтан «Көгімде күнім сөнбесін!» деп тілейді көшпелі.

Күн – көшпелінің ең ұлы ұстазы да. Ол өзінің өмір сүру сипатын, тіршілік тынысын соған қарап үйлестіреді. «Мәңгілік қозғалыста болу!». Міне, оның Күннен үйрене жүріп, көңілге түйген басты тағылымы осы. Бар өмір салтын соған бағындырып, тіршілік кешеді.

Көгілдір аспан аясында мәңгілік сапар шеккен ұлы Күн бейнесі – көшпелі үшін нағыз өмір символы. Сондықтан да ол жерде өзі жасаған өнер тілінде Күн құрсаулы шеңбермен мәңгілік тіршілікті бейнелейді.

Б.з.д. VII–IV ғасырларда тасқа қашалған суреттерде бастары жан-жағына сәуле шашқан күн бейнелі мүсіндер жиі кездеседі. Ондай суреттер Сібір мен Алтайдан бастап Орта Азияға дейін табылған жазба ескерткіштердің қай-қайсында да бар. Көне қытай иероглифіндегі аспан атауын білдіретін қарыптың суреті де дөңгелек. Ол – баянды бақыттың, бірліктің, дамып-жетілудің белгісі.

Адам мәңгілік емес. Оның жер бетіне келіп-кетуі де өлшеулі. Өлшем – уақыт. Көшпелі үшін ол да күннің қозғалысымен байланысты. Күннің шығуы мен батуының арасы бір өлшем. Ол сан мәрте қайталанатырып, апталар мен айларға, жылдар мен ғасырларға айналады. «Талтүс», «Сәске», «Ымырт»,

«Күн арқан бойы көтерілгенде», «Күнібұрын», «Күнұзақ» деген сияқты толып жатқан өлшем ұғымдары тағы бар. Әйтеуір, бүкіл уақыт атты ұғымның негізінде күн қозғалысын сарсыла бақылаудың

табы жатыр. Басқасын былай қойғанда, адам баласының еңбақытты шағы – «күні туды», дүниеден өтуі – «күні бітті» деген ұғымдармен беріледі.

Көшпелі дүниенің төрт бұрышын да күн қозғалысына қарап бағдарлайды. Күн ұясынан көтерілер тұс – Күншығыс, қонар жағы – Күнбатыс. Тура Күншығысқа қарап тұрып, екі қолын екі жаққа созады да, Оңтүстігі мен Солтүстігін айқындайды.

Осының бәрін біле тұра туымызға күн бейнесі қайдан келген деу артық болар еді, әрине. Оның үстіне әлемдік рәміздік жүйеде Күн исі шығыс елдерінің төл белгісі болып саналатыны тағы бар. Геральдика заңы бойынша, күн бейнесі байлық пен берекенің нышаны болып есептеледі.

Табиғаттың төл баласына айналған көшпелілер ұрпағы үшін қанатты қыран – дала бүркітінің де орны бөлек. Тарихшы Рашид-ад-диннің куәлік етуіне қарағанда, Оғыз хан ұлыс үлестірген кезде үлесіне ұшы-қиыры жоқ киелі кең дала тиген үшінші ұлына елт аңба ретінде қанатты қыран бейнесін ұсынған екен. Нышан-

дық мәніне келер болсақ, бүркіт бейнесі өкімет билігін паш етіп, көрегендік пен кеңдікті білдіреді. Далалықтар үшін ол еркіндік белгісі, биік армандарға қол созу, жер бетіндегі тіршілік көші ұмтылған алыс армандарға қиялап қанат қағу нышаны. Сонымен бірге жолына кесе-көлденең тұрып, аяқтан шалғысы келетіндерді топшысымен

Қыран бүркіт – мемлекеттік рәміздерде аса жиі кездесетін рәміздік образ. Батылдық, сенім, жеңіс, асқақтық пен билік белгісіне саналады. Қанатын жайып салған суреті тәңірден шабыт құйылып, рухани қуат беру нышаны болып есептеледі.

қағып, ерен қайрат көрсете алатын құс. Туымыздағы бүркіт бейнесі тәуелсіздік алып, қанатын қомдаған қазақ елінің әлемдік өркениет биігіне талмай ұмтылып, талассыз жетуін тілеген игі ниеттен туғаны анық.

Қыран бүркіт бейнесінің нышандық мәні әдетте билік, көрегендік пен кеңдік, күш-қайрат ұғымдары арқылы айқындалады. Бұрынғы әлемдік тәжірибеде рәміздерде бүркіт бейнесін бедерлеу кезінде оның сұсы мен айбынын, жыртқыштық белгілерін ерек танытуға ұмтылыс басым болатын.

Қазақстан Туында бұл образ мүлдем жаңа көркемдік шешім тапты. Біріншіден – бейбіт, салмақты мінез сипаты сезіледі. Екіншіден – ол күн астында тұр. Қанатында Прометей алауын, бақыт нұрын алып келе жатқандай әдемі әсер қалдырады. Үшіншіден – қозғалыс үстінде бейнеленген. Асқақ арман, асыл мақсатқа құлаш ұрып келе жатқандай. Рәміздік тұрғыдан алғанда бақыт пен берекеге, өркениет биіктеріне ұмтылған ел мұратын, халық аңсарын аңғартады.

Қазақы дүниетанымда қыран құсқа байланысты еркіндік, асқақтық, тәкәппарлық, қайрат-жігер, биік мұрат, кең пейілділік пен жан тазалығы тәрізді ғажайып ұғымдар ойға оралады.

Қазақ тілінде қыран бүркіт лексикасы пайдаланылып жасалған ер адамдардың есімдері (Бүркітбай, Бүркітбек, т.б.) жан сүйінішін білдіретін өзгеше орамдар («Ой, қыраным-ай», «Шіркін, қыранша сілтеді», «Қырандай қиянға қанат қаққан» т.б.) жиі кездеседі. Қыран бейнесі халық ауыз әдебиетінде, аңыздар мен әпсаналарда, ежелгі эпостарда, сурет өнерінде, әнде, ұлттық ойындарда, биде жан-жақты көрініс тапқан. Қанатын керіп қияға серпілген қыран бейнесі ежелгі түркілердің ержүрек қолбасшысы Күлтегін ескерткішінде (732 ж.) де

*Қираған жұртта қалқиган қызыл қызғалдақ,
Суырып алдым саңылауынан сені көненің.
А. Теннисон*

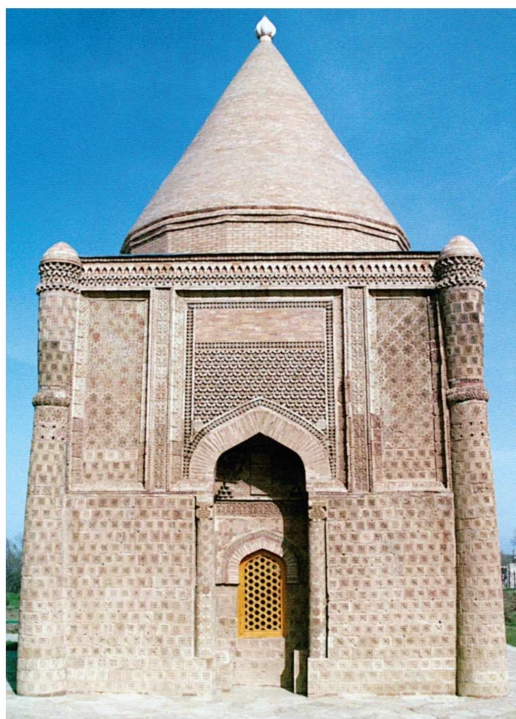

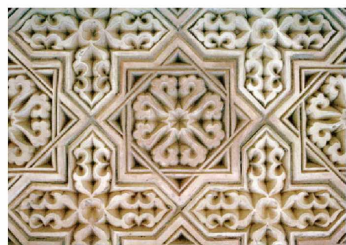
бар. Бұл жерде ол жай көркемдік құрал ретінде емес, билік нышаны ретінде пайдаланылған.

Мемлекеттік туды даралап тұрған тағы бір белгі – оның сабына таяу тік тартылған ұлттық өрнекті («Қошқар мүйіз») жолақ. Бұл өрнек сонау сақ дәуірінен белгілі. Сәулет өнері туындыларында қазір де қолданылады.

Сәулетші Т. Бәсенов Тараз қаласы төңірегіндегі әйгілі Айша бибі кесенесін (XI-XII ғғ.) Қазақстан сәулет өнерінің ең негізгі ою-өрнек қазыналары жинақталған мұражай деп атаған.

*Айша бибі кесенесі.
XI-XII ғғ.*

Әр алуан ою-өрнек түрлері мен оларды пайдаланып жасалған композициялар Қарғалы қорғанында (б.з.д. II ғ. – б.з. II ғ.) жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған алтын таяқшаларда, Теңдіктегі патшазада қорғанынан табылған алтын алқаларда кездеседі.

Ұлттық ою-өрнек – халқымыздың қолданбалы өнерінің ең ұлы жетістіктерінің бірі. Ол – қазақ мәдениетінің ең бір төлтума түрі. Мамандардың пікірінше, онда көшпелілердің көркемдік танымы барынша жарқын көрініс тапқан. Бүгінгі күнге дейін жеткен ою-өрнектер талай ұрпақтың ақыл-ойы мен шеберлігінің, талай ғасырларға созылған үздіксіз ізденісінің жемісі. Зерттеушілер тарих сонарындағы ертелі-кеш болып жатқан сан алуан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің бұл шеруге тосқауыл бола алмағанын тамсана жазады.

Дәстүр бұзылмаған, Ұлттық ою-өрнектер сонысымен ерекше бағалы. Ұлттық ою-өрнектің қазақ халқының өмірінде алатын орны айрықша. Ол – оның бүкіл тіршілігінің ажырамас серігі. Киіз үйі де, төрдегі кілемі мен төсектегі көрпесі де, текеметі мен басқұры да, басындағы сәукелесі мен беліндегі кемер белбеуі де, қайырма жаға қамқа тоны мен қыпша бел қынама көйлегі де, биқасап етігі мен күміс қаптырмасы да, алтын алқасы мен асыл жүзігі, басқа да әртүрлі әшекей бұйымдары – бәрі-бәрі сан алуан ою-өрнекпен нақышталған. Қару-жарағы, ер-тұрманы, ат-әбзелінде де, қобызы мен домбырасында да сондай бедер өріліп салынған.

Қазақтың ұлттық ою-өрнектері – халықтың эстетикалық іңкәрлігіне сәйкес өзгеше көркемдік танымның бір көрінісі. Айрықша түр, сызықтар мен ырғақтардың үйлесіміне, әр алуан бояулардың таңғажайып түрлену сиқырына негізделген аса күрделі құбылыс ретінде олар адамның ішкі жан дүниесін айқара ашады. Ал өнерге тән шарттылық астарында өмірдің өзінен алынған нақтылық көрініс беріп жатады. Ол – көшпелілер әлемінің, дархан дала рухының тынысы.

Қазақ ою-өрнектерінің пішімі мен түр-түсі, бүкіл болмысы халықтың өмірге деген көзқарасын, өршіл рухын, поэтикалық танымын танытады. Өнерге тән шарттылық астарында өмірдің өзінен алынған нақтылық көрініс беріп жатады. Ол – көшпелілер әлемінің, дарқан дала рухының көрінісі. Сондықтан да олар басқаша емес, «қошқар

Шығыс ою-өрнектердің пайда болуы

Қазақы ою-өрнек түрлері

ЖАНУАР ТЕКТЕС

ӨСІМДІК ТЕКТЕС

ҒАРЫШТЫҚ

ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ

МҮЙІЗ

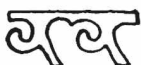
АҒАШ

ШЕҢБЕР

СҮЙІР

ҚОС МҮЙІЗ

ЖАПЫРАҚ

ШИМАЙ

ИРЕК

ҚЫҢЫР МҮЙІЗ

ҮШ ЖАПЫРАҚ

ТӨРТҚҰЛАҚ

ТӨРТҮШКІЛ

ҚАЗМОЙЫН

ӨТКІЗБЕ

ШҰҒЫЛА

БАЛДАҚ

ТАБАН

ШИЫРШЫҚ

ЖҰЛДЫЗ

ҚАРМАҚ

ӨРКЕШ

ГҮЛ

АЙШЫҚ

ТҰМАРША

ӨРМЕКШІ

ЖАУҚАЗЫН

БІТПЕС

ШЫНЖАРА

мүйіз», «түйетабан», «құс қанаты», «ағаш», «тұмарша», «қаз мойын», «өркеш», «өрмекші», «жауқазын», «шеңбер», «айшық», т.т. деп аталады. Жалпы мамандар қазақ ою-өрнектерін негізінен төрт тақырыптық желіге топтастырады: жануарлар әлеміне қатысты, өсімдіктер мен ғарыш тақырыбына арналған, геометриялық кескін-пішіндер.

Эстетикалық талап тұрғысынан келгенде ұлттық ою-өрнектеріміздің ең бір ұрымтал, ұтар тұсы – теңбе-теңдік шартына сай өрілуі. Құбылыстарды даралап жинақтаудың ең кемел тәсілі болып есептелетін бұл принцип көшпелілердің кеңістікті бағдарлау ерекшеліктеріне өте-мөте сай келеді. Соның нәтижесінде бояуы қалың, өрнегі көп болмаса да, қазақы кілемдер аса әрлі әрі айшықты көрінеді. Әлдебір құпиясы бар сиқырлы сұлулығымен тәнті етеді. Бұл басқа халықтар өнерінде жоқ, болмысы бөлек әсемдік. Тек әрбір өрнектің өз мән-мағынасына сай мөлшерде ғана бояу әріп пайдалану арқылы жасалатын сұлулық бұл!

Алтынмен айшықталып, көз жауын алардай әдемі зерленген рәміздік жеке белгілердің бояуы Мемлекеттік тудың шымқай зерен көк реңімен әдемі үйлесім тапқан. Бағзы бабалар ақылды – сары, денені – қызыл, ал рухты – көк түспен бейнелеген екен. Көк шулан ту реңі бұл ретте де терең мағыналы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЕЛТАҢБАСЫ

ЖАНДАРБЕК МӘЛІБЕКҰЛЫ МӘЛІБЕКОВ

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік елтаңбасының авторы, Өзбекстанға еңбегі сіңген сәулетші.

1942 жылы Қызылорда облысындағы Жаңақорған ауданының Екпінді ауылында дүниеге келді. Ташкент политехникалық институтының сәулет өнері факультетін бітірген. Ташкент қаласындағы ғылыми-зерттеу жобалау институтының қала құрылысы шеберханасының жетекшісі, жобалар жөніндегі бас сәулетші. Өндіжан қаласындағы әуежай, Ташкенттегі Үкімет қонақ үйі, Ферғанадағы облыстық пошта, Самарқандағы облыстық әкімшілік үйі, драма театры мен орталық кітапхана ғимараттарын, Ангрен, Ферғана және Самарқанд қалаларындағы бірқатар тұрғын үй аудандары құрылысын жобалауға қатысқан.

Қазір Астана қаласында тұрады. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Университетінде дәріс береді.

ШОТ-АМАН ЫДЫРЫСҰЛЫ УӘЛИХАН
(1932-2021)

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік елтаңбасының авторы, Қазақстанға еңбегі сіңген сәулетші, Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері. Белгілі қоғам қайраткері.

1932 жылы Көкшетау облысының (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы) Айыртау ауданындағы Сырымбет ауылында туған. Мәскеу архитектуралық институтын бітірді. «Қазақ қала құрылысын жобалау» институтының қызметкері, Алматы қаласының бас сәулетшісінің орынбасары, Қазақстан Сәулетшілер одағы басқармасының төрағасы болды. Республикалық тарихи және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының төрағасы болған.

Негізгі шығармашылық жұмыстары: Алматыдағы Шоқан Уәлиханов (1969), Әліби Жангелдин (1975), Тоқаш Бокін (1977) ескерткіштері, «Динамо» стадионы құрылысының (шығармашылық топ құрамында) жобалары.

Алматыдағы Тәуелсіздік монументі авторлар тобының жетекшісі (1998).

Отаншылдық дегеніміз – сезім біткеннің ішіндегі ең асылы.

Д. Лихачев

Ресми анықтамаға сәйкес «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы – дөңгелек нысанды және көгілдір түс аясындағы шаңырақ (киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі) түрінде бейнеленген, шаңырақты айнала күн сәулесіндей тарап уықтар шаншылған. Шаңырақтың оң жағы мен сол жағында аңыздардағы қанатты пырақтар бейнесі орналастырылған. Жоғарғы бөлігінде – бес бұрышты көлемді жұлдыз, ал төменгі бөлігінде «QAZAQSTAN» деген жазу бар. Жұлдыздың, шаңырақтың, уықтардың, аңыздардағы қанатты пырақтардың бейнесі, сондай-ақ «QAZAQSTAN» деген жазу – алтын түстес».

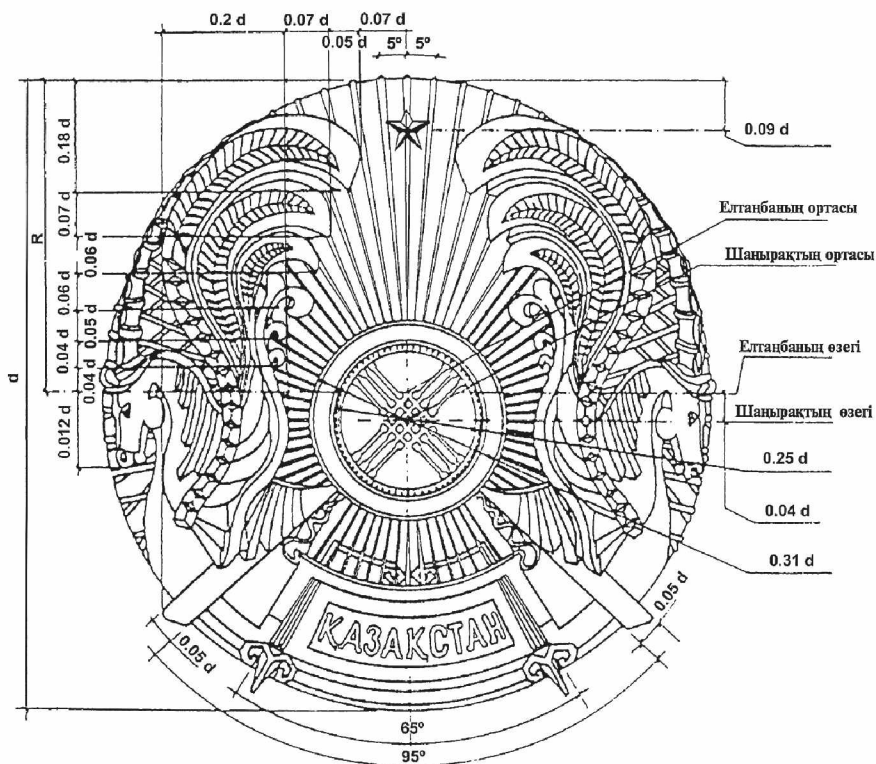
Жасалу әдісі мен жасалатын материалы, эстетикалық әсері жөнінен елтаңба мен ту арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Егер туда дүниеге көзқарастың жазық кеңістікке байланысты бөлігі көрініс табатын болса, елтаңба табиғаты, әдетте, көлемге қатысты түсініктерге, сол сияқты сәулеттік (архитектуралық) композиция мен пошымға (формата) қатысты ұғымдарға сәйкес айқындалады.

Әлемдік тәжірибеде сыртқы түр-пішіні әр алуан елтаңбалар кездеседі. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасының пішіні – дөңгелек, оның барлық белгілері бір шеңбер ішіне орналастырылған. Рәмізтануда кең тараған кескін әлемге алғаш шығыстағы көшпелілер өркениетінің өнер туындысы ретінде тараған. Мән-мағыналық жоралғысы: тіршілік белгісі, өмір нышаны. Әдетте жас жұбайлардың үйлену тойына шақыру қағаздарының сыртында өзара айқасқан қос шеңбердің суреті салынуының, тіпті бір-бірімен дөңгелек сақина алмасуының сырын да осындай танымдық ұғымдардан іздеген жөн. Белгілі ғалым Г. Фелькерзам көшпелілердің дөңгелек шеңберге деген ықыласы бөлек екенін тап басып таныған.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік елтаңбасының
сызба бейнесі

Табиғатпен тамыры бір көшпелілер үшін киіз үйде тұру таңсық емес, қажеттілік еді.

А. Гумилев

Елтаңбаның басты белгі-нышаны – рәміздің негізгі көркемдік-идеялық жүгін арқалап тұрған шаңырақ образы. Шеберлікпен шендестірілген түндік аспан күмбезіндегі асыл шырақ Күн бейнесін көз алдымызға әкелсе, уықтар – одан тарап жатқан алтын сәулелердей әсер қалдырады. Қисыны табылып, керегелердің көрінісі де берілген.

Әр бөлшегі әсем айшықталған шаңырақ дүние космосының кішкене көшірмесіндей әсер қалдырады. Қазақстандықтардың ортақ шаңырақтағы тату-тәтті тірлігі, ортақ Отан тағдырына деген жауапкершілік идеялары шаңырақ образына қатысты туындайтын ойлар мен әсерлердің бір парасы. Табылған көркемдік шешім жарасымдылығымен әрі жаңашылдығымен назар аудартады.

Көшпелілер мәдениетінде шаңырақтың пайда болуы ата-бабаларымыздың қоршаған ортаны қабылдау ерекшеліктеріне және соған орай ойлау жүйесінде орныққан ұғымдармен тығыз байланысты. Ол сырттай аспан күмбезіне қалай ұқсаса, оның адамдардың ішкі жандүниесінде тіршіліктің аса маңызды заттық құралы ретінде сәулеленуі де сондай ақиқат.

Шаңырақ – отбасының, одан да асыра алғанда бүкіл адамзат ұясының нышаны.

Шаңырақ көтеруге негізделген киіз үй – Ұлы далада сонау қола дәуірінен (б.з.д. III ғ.) бастап тіршілік кеше бастаған адамдардың өмір салтына байланысты дүниеге келген тамаша төлтума жүйе көрінісі. Ол әлемдік сәулет өнерінің теңдесі жоқ үлгісі ретінде ертеде-ақ мойындалған. Оның әр бөлшегі өзінің нақты тұрмыстық қызметтерге қатысты мақсатының сыртында басқа да бірқатар маңызды міндеттерге (қоғамдық-әлеуметтік, діни-әлеуметтік, діни-ғұрыптық, т.б.) қызмет етеді. Ол тұрғындардың рухани қажеттіліктерін де өтей алады.

Киіз үй – көшпелілер мәдениетінің сыйы. Ол туралы Геродот, Гиппократ, Сыма Цян мен Страбон, В. Рубрук пен Ибн-Баттута, Ибн-Рузбихан мен А. Вамбери тамсана жазған болатын. Оларды киіз үйдің қолайлылығы мен жайлылығы, далалықтардың тұрмыс-тіршілігіне өте-мөте ыңғайлылығы, жасалуы мен құрылуының жеңілдігі қызықтырады. Сонымен бірге олардың бәрі бір ауыздан аса күрделі

міндеттің қарапайым шешімін соншалықты дәл тапқан өнер иелеріне тәнтілік білдіреді.

Тан дәуірінің жазбаларында көшпелілердің киіз үйі VII ғасырдағы Қытай тұрғын үйлерінен әлдеқайда артық болғандығы туралы деректер сақталған. Қытай билеушілері мен бекзадалары оны айырықша сән-салтанат және абырой белгісі ретінде пайдаланған.

Қытай әдебиетіндегі «алтын» дәуір атанған сол Тан кезеңінің аса даңқты ақыны Бо Цзюй-и (772-846 жж.) жыры соған дәлел. Ол – ұлы суреткер ғана емес, ұлы философ әрі белгілі саяси қайраткер атанған адам.

Бо Цзюй-идің дүниетанымы қытай поэзиясын, қытайдың қоғамдық көркем ойын жаңа белеске көтерді деп саналады. Оның орыстың атақты ақыны Л. Гумилев аударған «Көгілдір киіз үй» атты өлеңі мынау:

*Шерсть собрали с тысячи овец,
Сотни две сковали мне колец.
Круглый остов из прибрежных ив
Прочен, свеж, удобен и красив.*

*В северной прозрачной синеве.
Воин юрту ставил на траве,
А теперь, как голубая мгла,
Вместе с ним она на юг пришла.*

*Юрту вихрь не может покачнуть.
От дождя ее твердеет грудь.
Нет в ней ни застенок, ни углов.
Но внутри уютно и тепло.*

*Удалившись от степей и гор,
Юрта прибрела ко мне во двор.
Тень ее прекрасна под луной,
А зимой она всегда со мной.*

Войлок против инея – стена.
Не страшна и снега пелена.
Там меха атласные лежат,
Прикрывая струн певучих ряд.

Там певец садится в стороне.
Там плясунья пляшет при огне.
В юрту мне милей войти, чем в дом.
Пьяный – сплю на войлоке сухом.

Очага багряные огни
Весело сплетаются в тени,
Угольки таят в себе жару.
Точно орхидеи поутру.

Медленно над сумерком пустым
Тянется ночной священный дым,
Тает тушь замерзшая, и вот
Стих, как водопад весной, течет.

Даже к пологу из орхидей
Не увлечь из этих юрт людей.
Тем, кто в шалашах из тростника.
Мягкая зима и та горька.

Юрте позавидует монах,
И школяр, запутанный в долгах.
В юрте я приму своих гостей.
Юрту сберегу я для детей.

Князь свои дворцы покрыл резьбой
Что они пред юртой голубой!
Я вельможным княжеским родам
Юрту за дворцы их не отдам.

Бұл өлеңнің бірнеше шумағын А. Егеубаев қазақшалаған. Ол мынау:

*Жүнін қырқып мың-мың қойдың мыңғырған,
Арқан есті аумайтұғын шынжырдан.
Мәжнүн талдан иген берік шаңырақ,
Көзді арбайды күн сәулесі жамырап.*

*Киіз үйді шайқай алмас дауыл да,
Қатаяды жонын төсеп жасауынға.
Бұрышы жоқ, қалтарыс жоқ, ыңғайлы,
Жып-жылы ұя, берекелі, тым жайлы...*

*Киіз – қамал, ақ қырауға ораған,
Ала алмайды қарлы боран бораған.
Асыл тері түгі жалт-жұлт ашылып,
Жатыр сазды пернелерді жасырып...*

*Киіз үйдің адамдары қусаң да.
Жоламайды төрге жұпар жусанды.
Қамыс күрке ішіндегі пенделер,
Жайлы қыста-ақ сең соққандай сенделер.*

Бұл ұзақ жыр түркі киіз үйлері Қытайға қазіргі Қазақстан жері арқылы жеткенін аңғартады. «Ол бізге оңтүстіктен келді», «тау мен даладан бізге жетіп» деген сияқты өлең жолдары соған мегзейді.

Бұл ода – киіз үй образын поэтикалық және фило-софиялық тұрғыдан таныудың жақсы үлгілерінің бірі. Кезінде географ Оскар Пешель мен Бронислав Залесский де киіз үйге өнер туындысы ретінде жоғары баға берген.

*Мінездегі, мәнердегі, стильдегі әдемілік дегеніміз –
қарапайымдылық.*

Г. Лонгфелло

Киіз үй жасау өнері б.з.д. бірінші ғасырдан белгілі. Олардың көне нұсқалары туралы деректерді қола дәуірінің андронов мәдениетіне тән қазба ескерткіштерінен кездестіреміз. Орталық Қазақстандағы Бұғылы тоғайындағы, Солтүстік Қазақстандағы Шағалалы өзені бойындағы қазба жұмыстарының нәтижелері де оған анық дәлел.

Тарихи деректерге қарағанда қазіргі киіз үйлердің алғашқы көрінісіне айналған әрі бір дәуір-

лерде онымен қатар бой түзеген тұрғынжайлар доңғалақты күймелер еді. Г. Рубрук XIII ғасырдың орта кезіндегі талдан тоқылып, киізбен жабылған күйме үйлер туралы жазды. Оларды жиырмадан астам өгіздер тартатын болған.

Дешті Қыпшақ даласына XV ғасырда сапар шеккен Ибн Баттута да терезе қойылған төрт доңғалақты көшпелі үй – арбалар туралы көп бағалы деректер қалдырды.

Ағылшын саяхатшысы А. Дженкинсон жазбаларында осыған ұқсас деректер кездеседі. Ол XVI ғасырдың ортасында Маңғыстау, Атырау өңірлерінде болған. XVI ғасырда өмір сүрген Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани «Бұхар қонағының жазбалары» («Михманнаме-и Бухара») деген кітапта киіз үйдің ағаштан жасалған уығын, киіз жабуын, жұқа теріден немесе шыныдан жасалған терезелерін суреттеген. Бұл көшпелі үйлер қазақтың халық эпостарында, мысалы, «Қыз Жібек» жырында жырланатын күймелерге ұқсайды. Тарихи деректерде бірнеше мындаған киіз үйлерден тұратын көшпелі қалалар болғандығы туралы жазылады.

Қазақы киіз үй – киіз үйлердің түркілік типіне жатады және моңғол киіз үйлеріне қарағанда еңселілеу келеді. Бұл дауыл, қатты жаңбыр мен қалың қарға төтеп беруге қолайлы. Шығыстанушы

С. Руденконың пікіріне қарағанда мұндай киіз үйлер «құрылымы тұрғысынан алғанда, басқа көшпелі халықтардың ешқайсысында жоқ киіз үйлерге жатады және жылжымалы тұрғын үйлердің ішіндегі ең жетілгені болып саналады».

Киіз үй жасау – көп қырлы, синкретті өнер. Бұл шығармашылық процесте дәстүрлі қолөнердің бірнеше түрі: ағаш шабу, тігіншілік, киіз басу, бөз тоқу және арқан есу, жүн иіру, жіп ұзу, таңба басу, кесте тоқу қатар қолданылады. Киіз үй жасау нағыз хас шеберлердің ғана қолынан келген.

Қазақы киіз үйлер 1861 жылы Парижде өткен халықаралық көрмеге қойылып, 1876 жылы Петербургте өткен ориенталистердің III конгресінде көрсетіліп, мамандар тарапынан жоғары баға алды.

Киіз үйдің күмбезді формасы кейін Шығыстың тамаша сарайлары мен мавзолейлерінде, дәстүрлі кесенелер құрылысында кең пайдаланылатын болды. Сөйтіп, жалпы күмбезді – порталды сәулет өнерінің дамуына игі әсер етті. Мамандардың пікірінше күмбезді құрылыстар көне Римдегі күмбезді үйлерден бұрын дүниеге келген.

Күмбезді құрылыстардың көне үлгілерін археологтер Тараз, Сайрам, Отырар, Сығанақ, Жаса, Құлан, Меркі, Баласағұн және басқа ежелгі қалалар орнын қазған кезде тапты. Сол сияқты мұндай үлгілерге Орталық Қазақстандағы Алаша хан және Жошы хан, Тараз маңындағы Айша бибі, Сырдария бойындағы Сырлытам кесенелері, Маңғыстаудағы Шақпақ ата жер асты мешіті жатады.

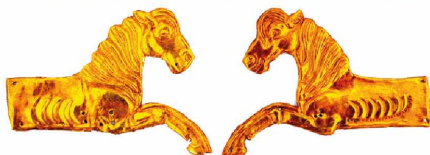
Күмбезді сәулет өнерінің аса көрнекті үлгілерінің бірі – әйгілі Жібек жолының үстіне орналасқан Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Йасауи кесене-мешіті.

Киіз үй отбасы тұрағы ретінде ғана пайдаланылмаған. Ол көшпелілер үшін қоғамдық-әлеуметтік мәні бар орын рөлін де атқарған. Аумағы атшаптырым, көп қанатты хан ордалары болған.

Жан нышанды ұға бастаған кезде оның алдында таза ақылдың түсіне де кірмейтін құбылыстар көлбеңдей бастайды.

Карл Юнг

*«Алтын адам» әшекейлері.
Есік қорғаны*

Өзін табиғаттың төл баласы санайтын және бүкіл өмір-салтын соның тыныс-тіршілігіне бейімдеген көшпелі ата-бабаларымыз тұрақжайына еуропалықтарша «өз камал қорғаным», «менің жеке әлемім» деп қарамаған. Сондықтан да одан табиғаттан оқшау тұрған ешбір белгі таба алмайсың. Түндігінен күн сәулесі еркін түсетіндей ашық алаңқайға тігіледі. Есігі шығысқа қарайды. Күннің қозғалысын сыртқа шықпай-ақ қадағалап, соған орай мезгіл шамасын бағдарлауға болады. Табиғаттың қас-қабағын бағып күн кешкен тіршілікке сай жылдам көшіруге қолайлы.

Осы орайда мына бір әңгіме ойға ора лады. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласына орыс саяхатшысы А.И. Левшин келген екен. Өзіне бейтаныс тыныс-тіршілік жайымен қызыға танысып жүрген ғалым бір қарт анадан:

– Сіздер неге көшіп-қона бересіздер? Бір мезет байыз тапсаңыздар болмай ма? – деп сұраса керек. Сонда:

– Қарағым-ай, сол да сөз болып па. Адам үнемі қозғалыста болуы керек. Айналаңа қарашы. Күн де, ай мен жұлдыз да бір орында тұрмайды ғой. Дәм-тұзы таусылған өлілерді құшағында тербеген қара жер ғана қозғалмайды, – деген жауап алған екен.

«Отан от басынан басталады» деген нақыл бар. Шаңырақ деген киелі ұғымға бұл мағына да сияды. Қазақтың қасиетті қара шаңырағының бейнесі бүгін қазақ елінің символы іспеттес. Өйткені, қара шаңырақ дегеніміз біздің ұлттық алтын бесігіміз той. Сан ғасыр бойы замана дауылдары жел куған қаңбақтай күресін-құрдымға итере салмас үшін тіресе күресуге тірек болған қасиетті алтын қазығымыз да.

Шаңырақ – қазақ халқы үшін айрықша қастерлі ұғым.

Бағзы бабалар оны дүниетанымдық жүйенің өзегі ретінде ерекше кие тұтқан. Оған деген аялы көзқарас қазір де сақталған.

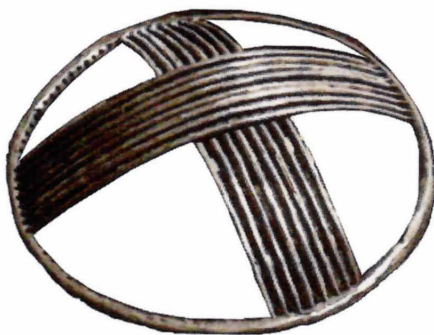
«Шаңырақ» сөзін пайдалана отырып, қазақ тілінде адам баласының туғаннан о дүниелік болғанға дейінгі бүкіл өміріне қатысты басты ұғымдарды атап шығуға болады. Мысалы, «шаңыраққа нәресте келді», «шаңырақтың тірегіне айналу», «өз алдына шаңырақ көтеру», «шаңырақты шаттыққа толтыру», «шаңырағы шайқалу», «шаңырағы ортаға түсті», «шаңырағын құлатпау» деген сөз тіркестерінің әрқайсысының сыртында айрықша мағына жатыр.

«Шаңырақ» ұғымының әлеуметтік мәні зор. Мысалы, «қара шаңырақ» – ата-ана үйі, әулеттің, рудың, тайпаның ең қастерлі отбасы дегенді білдіреді. Ықылым замандардан бері келе жатқан дәстүр бойынша қара шаңырақ әдетте кіші ұлда қалады.

Қара шаңырақ ұғымына байланысты орнығып, осы күнге дейін жеткен дәстүрлі жол-жоралғылар аз емес. Мысалы, алыс жолға аттанарда, жаңа іс бастарда қара шаңыраққа кіріп, бата алмаса жол болмайды, іс оңға баспайды деп есептеледі. Қара шаңырақ иесінің сөзі – бүкіл әулет үшін заң.

Шаңырақ ұғымына тек отбасы ғана емес, кез келген әлеуметтік топ сиып кетеді. Бұл оның қоғам үшін біріктіруші, топтастырушы ұғым символы ретінде қызмет ету мүмкіндігінің кең екендігін көрсетеді.

Еліміздің Мемлекеттік елтаңбасындағы шаңырақ бейнесі – Қазақстанды мекендейтін барлық адамдардың ортақ отбасының, ортақ үйінің нышаны. Шаңырақтың беріктігі оны көтерген уықтарға байланысты болса, Ұлы Отанымыздағы бақытты өмір әрқайсымыздың ой-аңсарымызға, іс-қимылымызға байланысты. Ел бақыты – ер бақыты. Ел байлығы – баршаның, әркімнің ырысы.

Елтаңбадағы қасиетті қара шаңырақ бейнесі: «Асыл діңгек аман болсын. Алтын бесік мәңгілік тіршілік әлдиімен тербеле берсін. Үлкен үйдің уықтарын шын ниеттерімен қосыла шаншысқан еншілес ел-жұртқа да бірге бақыт тілейік. Ортақ шаңырақ – биік, ортақ босаға – берік болсын. Отанымызға талмай адал қызмет етуге жазсын», – деген өрелі ойларға жетелейді. Барлық ұлттар өкілдерінің жанына жақын образдық жүйе жалпы адамзаттық игіліктер аңсарына ұштасар ұлы ниеттерге бастайды.

Елтаңба композициясын құрап тұрған келесі деталь – ай мүйізді, алтын қанатты қос пырақ бейнесі.

Жылқы жануары батылдық, көрегендік пен айрықша ерік-жігер нышаны деп есептеледі.

Ат – көшпелілердің өмірлік серігі. Мінген көлігі ғана емес. Ет пен қымыз – қазақ тағамының негізі, тері – киім, жал – музыка аспаптарының шегі. Жауынгерлік өнерде, дәстүрлі спорт түрлерінде, ұлттық ойындарда («көкпар», «бәйге», «құс салу», «қыз қуу», т.б.) да сұлу да берік текті тұлпарлар кең пайдаланылады. Қазақ дүниетанымында жылқы – адам тектес. Басқа жануарлардың бәрі де тек адамға қызмет етеді, ал жылқы алдында адамның өзі бас иіп, қызмет етуге әзір. Адамдікі тәрізді жылқының да пірі бар. Оны Қамбар ата («Жылқы иесі Қамбар-ау») деп атайды. Ежелгі діни нанымдар бойынша иесі қайтыс болғанда атын бірге көметін болған. Олар о дүниеде де бір-біріне қажет деп есептеген.

Осыдан үш мың жыл бұрын қолға үйретіліп, адам баласының ең бір жақын жан серігіне айналған жылқы – көшпелілер үшін айрықша қасиетті жануар. Ол алғаш рет Азия құрлығында, кейбір ғалымдардың айтуынша, қазіргі қазақ жерінде, жерсіндірілген көрінеді. Оған Солтүстік Қазақстан облысындағы көне Ботай қалашығының орнында жүргізілген археологиялық зерттеулер де куәлік етеді.

Қасым хан өз елін Моғол билеушісі Саидқа таныстырғанда: «Біз – дала адамдарымыз. Біздің ең үлкен байлығымыз – жылқы, ең тәтті тағамымыз – жылқы еті. Біз үшін ең қалаулы сусын – қымыз. Біздің көңіл көтеріп, сайран салатын және өнер жарыстыратын жеріміз – сол жылқы жайылатын дала. Біз бәріміз сол жерге бірге барып, жылқыны

қызықтаймыз» – дейді (Қараңыз: «Тарихи Рашиди», Ташкент, «Фан», 1996. 352-бет).

Көшпелілердің бүкіл тіршілігі, еңбегі мен өнері жылқымен етене. Ел қорғап, жаумен алысқанда да, қолы қалт етіп, құс салуға барса да, жігіттік жасап, қызды ауылды жағалағанда да, сайын дала сайыпқыранын сандалкер сәйгүліксіз елестете алмайсыз.

Жауға салғанда жер апшысын қуырған, қапыда түскен қоршаудан құтылуға келгенде желмен жарысқан қабырғалы қазанат, желмая жүйріктер – батыр біткеннің ең бірінші қолғанаты. Сондықтан да «тамырында гундардың асау қаны бүлкілдеп жатқан» аты аңызға айналған Мөде ханның «аты жылқы болғанмен, заты басқа» бота тірсек Шұбар айғыры («Шұбарлығы қандай! Көк түстес көгілдір атласқа жылтыр қоңыр теңгелерді сәндік үшін әдейі бір тәртіппен жапсыра берген секілді». «...Басы ересен үлкен», «Қабырғалары хан ордаларының уығындай ірі де иінді», «омырауы толқын ұрған жартастай ашық, кең...»), «Салқы төсі қайықтың толқын жарар тұмсығындай сүйір де шеңберлі. Ойымды ет домдап жапсырғандай бөлек-бөлек... Кере қарыс шідерліктің сіңірі жуан. Ұршығы төмен, тірсегі маймақ, айта беретін бота тірсектің өзі»), «көне түркінің кеменгер қолбасшысы Күлтегін ердің жауын жер жастандырғаннан кейін ғана белі бүгілетін бәйгекер Боз аты мен шабуылға шыққанда шашасына шаң жұқпай жол бастаған әсем Ақ айғыры. Қара қыпшақ Қобыландының қысылғанда «Жоғарғы ерні қыбырлап, төменгі ерні қыбырлап» сырласа да білетін, қажет жерінде қиналмай «бүктеле беріп жазылған, Биікке бұлқып гулейтін» текті тұлпар Тайбурылы, Алпамыс батырдың бас иесінен басқаға темір зынданға салса да, дес бермеген» төрт аяғы тең болат «Байшұбары», Ер Тарғынның «Құлында емген, тайда

*Ана тілім – қайнарым,
Халқымның асыл мақтаны.
Өзіңде сөздің қаймағы,
Атадан жеткен сақталып.
П. Бровка*

емген, Құнан жаста арда емген», «жер тепелей желгенде, дұшпанның көзі қорыққан» тарпаң жорға Тарлан аты – тарихи зердемізге терең орнаған образдар. Көрұғлының Ғираты мен Манастың Аққұласы да сондай. Жылқы жануары жалпы түркі халықтарының түрлі батырлық эпостарының, әпсаналары мен ертегілерінің ең сүйікті әрі көп тараған кейіпкерлерінің бірі.

Көшпелілер ұғымында жылқы – түлік біткеннің төресі. Оның жолға беріктігі мен жүрдектігі, еті мен қымызының жанға дәру қоректік және шипалық қасиеттері, ойынды айтпай көзіңнен ұғатын қасиеті мен талғампаз кірпияздығы (мысалы, жылқы ешқашан да лай суға тұмсығын малмайды) мінез-құлқындағы тектілік ретінде жоғары бағаланады.

Көне түсініктер бойынша, киелі пырақ адамды тәңірілер мекен еткен аспанмен байланыстырады. Жалы қанат тектес. Жалына қолы тиісімен-ақ адам жердің тартылыс заңын жеңіп, қиялына қанат жалғайды. Жақсы ат мінген – жарым патша. Аты жоқ жарлы өзін елдің қоры сезінеді.

Халық ауыз әдебиетінде оның астындағы тұлпары жанды серігі ретінде суреттеледі. Оларды бір-бірімен сөйлестіріп, сырластырып, ақылдастырып қояды. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында бас кейіпкердің астындағы аты құлағын қайшылай бастағаны – қауіп-қатердің белгісі. «Алпамыс»

жырында Байшұбар өз қожасына қырық күндік жолды қас қағымда өтуі үшін не істеу керек екендігі жөнінде кеңес береді. Ат пен иесі атынан шығарылып айтылатын айтыстар бар.

Қазақ баласы үшін жылқының көзінде жас көргеннен қиыны жоқ. Ол құлыншақты сәбидей аялайды. Оған жаман адамдардың көзі тиеді деп сақтанады. «Жылқы баласы» деген сөз бар. Басқа ешбір малдың төліне «бала» деп айтылмайды.

Кең байтақ қазақ даласында әйгілі тұлпарлар, даңқты адамдардай, айрықша әспеттеледі. Олардың аттары аңызға айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп жатады. Оларға арналған аңыздар, ән-күйлер шығару дәстүрі бар.

Ақан серінің шашасына шаң жұқпас жүйрік Құлагері – осындай өшпес даңққа бөленген жылқы баласы. Ол әділетсіздіктің құрбаны болып, қапияда қара жүрек қаскөй қарақшының қолынан мерт болғанда бүкіл қазақ даласы күңіренді. «Арқаны әнмен қырған» атақты Ақан сері қапияда мерт кеткен құндыз жалды қыл құйрығының жансыз денесін құшақтап жылап тұрып, жоқтау айтқан. Елде жоқ әдетке барып, жерлеу рәсімін жасайды. Оның атақты «Құлагер» әнін бүкіл халық айтып кетті. Бірақ ақынның көңілі соның бірінен жай тапқан жоқ. Өйткені, Құлагерімен бірге өзінің жанының бір бөлшегін жоғалтқандай еді. Қасірет жүрек қызуын да азайтқандай. Ақын жанын әлдебір немқұрайдылық жайлап алды. Енді оны бәйге де, желден озған жүйріктер де бұрынғыдай қызықтырмайтын болды. Осылайша Құлагерінен айырылу ұлы өнерпаздың өмірлік қайғысына, трагедиясына айналды. Дүние қызығының бәрін «баспа-бас қызға бермес жануарына» тәрк еткен қазақтың Ақан серісіндей ғажайып ақын әлемде бар ма екен, шіркін. Жоқ шығар-ау...

*Құлагер қорқырайды қаныменен,
Ақан да шырқырайды жаныменен...
Егіліп, төгіледі Ақан сері
Зарлаған Құлагердің әніменен:*

*«Не болды-ай, бай-бай саған, Құлагерім?!
Суалдың, сорлы иеңнің бұлағы едің...
Тірегі көңілімнің, бәйтерегім,
Бұл жерге қалайынша құлап едің?!»*

*Бай-бай-ай,
Бай-бай-ай-ай,*

Бай-бай-ай-ай,
Бай-а-й-ай,
Бай-а-й-ай...
Бай-бай-а-й
Бай-бай-а-й
Құлагерім...

Шынымен кеткенің бе, Құлагерім!
Қасымда қасынысып тұрар едің.
Баспа-бас қызға бермес жануарым!
Басылар өлгенімше қайтіп шерің?!

Құлагер, жаз жайладым, қыс жайладым,
Артына қызды ауылдың көп байладым.
Жеріңе қамшы тимес, пышақ тиіп,
Құшақтап қу басыңды ойбайладым...

Құлагер, айналайын жүлде алғаным,
Басындай Арқарлының күн шалғаным!
Барғанда ақыретке пырағым бол,
Қызығын көре алмадым бұл жалғанның.

Құлагер, қолда өсірген құлыным-ай,
Ішінде омыртқаның жұлыным-ай!
Жын ба екен, сайтан ба екен қаза болғыр,
Қанды қол қастықпенен ұруын-ай!

...Құлагер, жас күніңнен құнаным-ай,
Сүйегің, еті таза бұланым-ай!
Қасыңнан бөлек жерге жатпаушы едім,
Айырылып енді сенен қуардым-ай!

...Көзіңнен айналайын тостағандай,
Қияр ем сені не қып тастағанға-ай.

*Басыңды итке неге іскетейін,
Ерте-кеш құшақтамай жас баламдай!*

*Құлагер, қош-қош атым, жолдасым-ай!
Мен білдім түнесем де тұрмасыңды-ай.
Тигізбей топыраққа жоғары іліп,
Сақтармын өле-өлгенше қу басыңды-ай»*

Ілияс Жансүгіровтің атакты «Құлагер» поэмасында қазақ даласында бұрын-соңды «көз көріп, құлақ естімеген» жампоз ақын мен жүйрік атқа байланысты бұл трагедия осылайша жырланады.

Қазір жер шоқтығы Көкшетауда ұлы Ақан сері ескерткішімен бірге оның айтып жеткізе алмас арманына айналған Құлагеріне арналған тас мүсін де анадайдан мен мұндалайды.

Жылқы кейінге дейін қазақ дәулетінің өлшемі болып келген. Оны мыңдап, үйірлеп ұстаған. «Арқада толып жатыр жылқылы бай», «Ерден көктің үйірі» дегендер содан қалған. Далалықтар дәстүріне сай сый беріп, айып төлеуде де кең пайдаланылады. Ол кейде ердің құнын өтеуге де жараған.

Әскери саладағы көшпелілер өнерінің негізі де салт аттыларды пайдаланумен байланысты. Қарудың қай түрін де ат үстінде шебер пайдалану жоғары бағаланған. Жебе, садақ, қайқы қылышты ойлап шығарған көшпелілер екені белгілі. Әлемді тітіреткен атты әскерлер Ұлы дала қойнауынан шығып, әлемге танылған.

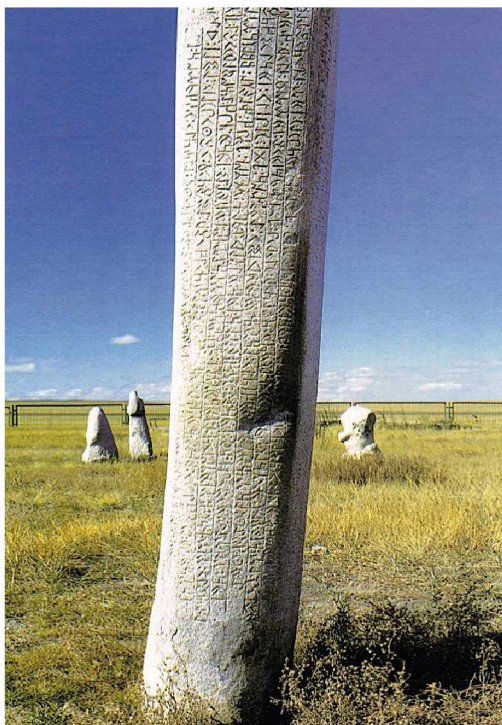
Жылқы қылынан алғашқы музыка аспаптарының шегі жасалған. Кез келген тойдың көркіне айналған ат бәйгесі, көкпар, аударыспақ тәрізді тамаша ұлттық спорт ойындарымызды да арнайы жаратылып, дайындалған сәйгүліктерсіз елестету мүмкін емес.

Ат әбзелдері мен ер-тұрман жасау да өнер. Жалпы, тыныс-тіршілігіміздегі, мәдениетіміз бен өнеріміздегі жануар біткеннің төресі – жылқы түлігіне қатысты ерекшеліктеріміздің бәрін көктей шолып өтудің өзі оңай емес. Өйткені ол біздің ұлттық сана-сезіміміз бен тірлік-салтымыздың ажырамас бөлігіне айналған.

*Қозы Көрпеш – Баян сұлу
кесенесі – қазақ даласындағы
махаббат символы*

*Көне түркі жазуының
ескертіші. VIII ғ.*

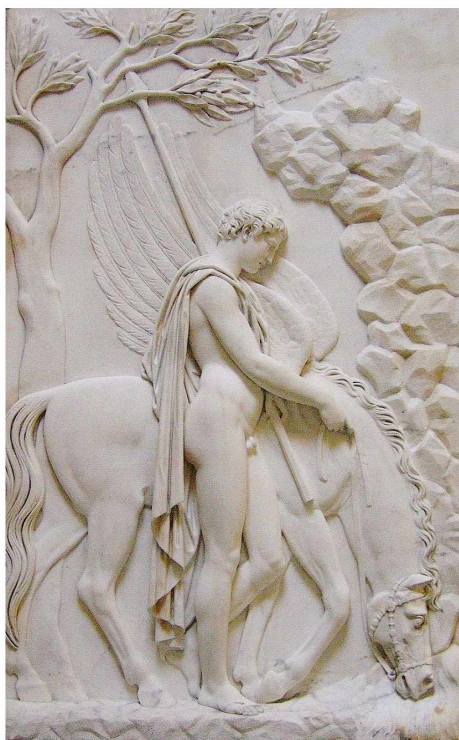

Қазақ тілінде адам өміріне байланысты жылқыға қатысты сөздермен өрнектелетін ұғымдар өте көп. Ананың өз сәбиіне деген асыл сезімі «құлыншағым менің» деген ғажайып тіркестен сәуле шашады. Балдырған балақанның жер бетіндегі алғашқы қимыл-қадамдары жөнінде «құлындай құлдырайды» делінсе, оның тұңғыш тәйтәйіне арналған дәстүрлі ғұрып «тұсаукесер» деп аталады. Азамат атануы – «ат жалын тартып мінді», аңсағаны болып, айдарынан жел ескен сәт – «аты озып тұр», адам баласының өзі дүниеден өткенімен оның өмірін ұрпақтары одан әрі жалғастырады деген оптимистік философия – «ат тұяғын тай басар» деген сөз орамдары арқылы айшықталады.

Осылайша кестеленген басқа да күрделі ойлар бар. Мысалы, «жаңылмайтын жақ жоқ, сүрінбейтін тұяқ жоқ», (өмірде қателеспейтін адам болмайды деген ой), «жүгенсіздікке жол беру» (келеңсіздікке

*Әпсаналық қанатты пырақ
Пегас Иттокрена қайнары
(«Жылқы бұлағы») басында
(Юлиус Трошель «Беллерофонт
және Пегас», Жаңа тинакотека,
Мюнхен)*

*Қанатты арыстан бейнелі
алтын ритон – киелі ыдыс
(Ахеменидтер, б.з.д. V-IV ғғ.)*

кінәлілік), «аттай шауып өт» (ойлағаның болсын, ісің оңға бассын деген тілек), «сыннан сүрінбей өтті» (қиыншылықты жеңу), т.б.

Жылқы – қазақтардың ұлттық әлемінің ажырамас бір бөлігі, ұлттық дүниетанымының маңызды нышандық белгісі.

«Қазақ жылқы мінезді» деген атам заманнан бері келе жатқан сөз бар. Бұл, ең алдымен, терең табиғи ұқсастықтарға, еркіндікке, қозғалысқа, жылдамдық пен құштарлыққа құлай берілетін ортақ қасиеттерге меззейді.

Қазақ баласы жүрегіне жақынның бәрін жылқы төңірегінен табады. Сондықтан да оның қабылдауындағы текті тұлпар образы: ат – от («қызу қанды», «кеудесі көріктей», «ауыздықпен от шайнап», «көздері оттай жанады»); жылқы – жел («желмен жарысып», «құйындай шабу», «оқтай зулады»); жылқы – жартас (жердің, күш-қуаттың белгісі – «жауырыны мықты жартастай», «кеудесі берік қамалдай», «тегеуіріні қатты темірдей», «тұяғы тас жарады», «аяқтарының арасы ел көшкендей», «тұрқы берік емендей»); сәйгүлік су («екпіні селдей», «құлағынан тері саулады», «су жорға»); пырақ – қанат (стихия, аспан, ғарыш нышаны – «тұяғы жерге тимейді», «аузымен құс тістейді», «атқа қону» (айға қону дегендей), «қанатты тұлпар», «ат – ер қанаты») деген үлкен ұғымдар арқылы айшықталған.

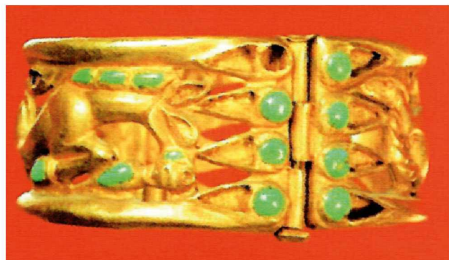
Елтаңбада қыран қанатты қос тұлпар – қос пырақ бейнесі бедерленген.

Қанат – асқақ арман нышаны. Бұл жерде ол еңсесі биік, дәулеті тасыған тәуелсіз мемлекет құру жөніндегі ел мұратын еске салады. Қанатты тұлпарлар – елдің өсіп-өркендеуіне, дәулеті тасып дамуына қатысты табиғи тілектердің, сол сияқты қоғамдағы әртүрлі мүдделермен және ғаламдық өркениет үміттерімен үйлесім табуға деген ұмтылыс пен ізгі ниеттің де көрінісі.

Биікке ұмтылу, дамудың төменгі сатысынан жоғарғысына дейін көтерілу – әлемдік өркениет мұраттарының бірі. Асқақтық, самғау, биік мақсаттарға жету деген ұғымдар адам үшін де, қоғам үшін де қастерлі. Күйкілік қораштыққа жатады.

Қанат образының терең рәміздік мәнінің Мемлекеттік елтаңбада жақсы жарасым табуы – жалпы мәдениет заңдылықтарының, оның

*Жылқы бейнелі білезік.
Б.з.д. III ғ.*

*Көне дәстүрге сәйкес құрбандық
шалу рәсімі бейнеленген үстел.
Б.з.д. V–VIII ғғ.*

ішінде нышандық емеуіріннің, типологиялық образ жасау мүмкіндіктерін пайдалану жемісі.

Көркем типологиялық бейнелер жасау әдісі – типтік бейне жасау әдістерінен бөлек. Ол нақтылықтың шуда жібін үзіп, әр алуан, тіпті мүлдем дерексіз (абстрактілі), құбылыстарды әлдебір ортақ жүйеге келтіруге мүмкіндік береді. Бұл ретте көркемдік ойды жүзеге асыру кезінде жасалатын образдың негізгі мәні мен басты идеясын өмірдегі бейнеалды (прообраз) құбылыстардан көп алшақ кетіп барып, оның кейбір қырларын тым әсірелеу арқылы да жеткізуге болады. Философ А.В. Гулыганың айтуынша: «типтік бейне – сезім нақтылығына, ал типологиялық бейне – ұғым нақтылығына жақын».

Типологиялық бейнелер қазақ фольклорында көп кездеседі. Әйгілі «ұшқыш кілем», «шойын құлақ», «таусоғар», «дәукара», «көлтауысар», «желаяк», «жалғыз көзді дәу» – осындай образдар.

Жартылай құс, жартылай аң бейнелі грифтер туралы аңыз-әңгімелердің өзегі де ортақ. Геродоттың куәлігіне сүйенсек, б.з.д. III-II ғғ. Қазақстанның солтүстігін қаңлылар, агриппий, ариман деген тайпалар мекендеген көрінеді. Бұлардан гөрі солтүстікке, шығысқа таман «алтын жабағы күзеткен грифтер» атты тайпалар тұрған. Кейбір

тарихшылар оларды тагор, майемир мәдениеттерінің иелері еді, арасында қазақтың керей, найман, арғын, қыпшақ тайпаларының өкілдері болған деген пікір айтады. Бұл мәдениеттердің заттық айғақтары Шығыс Қазақстан, Жетісу, Қызылжар және Көкшетау өңірлерінде жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылды.

Қанатты тұлпарлар образы да ертеден белгілі. Авестада (б.з.д. I ғ.) қанатты тұлпарлармен көшіп-қонып жүретін тур елі туралы айтылады. Кейбір зерттеушілер осы «тур» атын «түркі» этнонимімен, «тұран» тарихи топонимімен байланыстырады. Қанатты тұлпарлар бейнесі тастағы көне сурет жазбаларындағы скиф-сармат мәдениетіне жататын «аңшылық стиль» колтанбасымен ерекшеленетін қолданбалы өнер ескерткіштерінде жиі кездеседі.

Алтайдағы Пазырақ қорғанында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген кезде о дүниеге аттанған патшаны аспанға көтеріп бара жатқан фантастикалық пырақ бейнесі бедерленген бас киім табылды. Есік қорғанынан табылған әйгілі «Алтын адамның» бас киімін де қанатты тұлпар бейнесі көмкерген. Мемлекеттік елтаңба жобасын әзірлеу кезінде авторлар ойына осы бейне өзек болғаны белгілі.

Қыран қанатты тұлпар, қанатты жануарлар бейне сі қиял-ғажайып ертегілері, аңыз-эпсаналар мен жырларда да кездеседі. Әрі мұндай сюжеттік линиялар бертінге дейін жеткен. Қобыландының Қазан қаласын алатын сәтін еске түсірейікші. Қысылғанда қол ұшын беретін жалғыз серігі – қазанаты биік қорғаннан қалықтап ұшып барып, қала көшесіне топ ете түспеуші ме еді. Тұлпарына тіл бітіп, қанат қомдап ұшатын мұндай кейіпкерлер ертегілерде де бар. Сол сияқты діни наным-сенімдер бойынша, пайғамбар-ғалиссаламның пейішке мініп баратын қасиетті пырағы да қанатты жылқы еді делінеді.

Осы орайда кейбір зерттеушілердің пайымдауынша, он сегізінші ғасырда жойылып кеткен жылқыкиік туралы аңыздар еске түседі. Оларды киелі «қызыл ат», «ешкі тұяқ Қызыл ат», «қызыр жылқысы» деп атаған. Атақты

«Қарасай – Қазі» хиссасында:

Орал, Орал, Оралтау,

Оралтаудай тау болмас

Оралтаудың басында
 Шұбырып өскен бес тұлпар
 Бес тұлпардай мал болмас.
 Бес тұлпардың ішінде
 Ешкі тұяқ қызыл ат...
 Жал құйрығы ұзын ат...
 Талма-талтүс болады
 Ішіп жүрген бұлаққа
 Шұбырып тұлпар қонады.
 Шөлдеп келген жануар
 Суға басын қояды.
 Бұғып жатып Қарасай
 Қызыл атқа қарады.
 Қасындағы тұлпардан
 Артық екен тұяғы.
 Қызыл аттың тұяғы-ай!
 Ұшатын құстай көрінді.
 Ойнап басқан аяғы,
 Төбесінде көрінді.
 Қиылған қайшы құлағы.
 Қолтығынан көрінді!

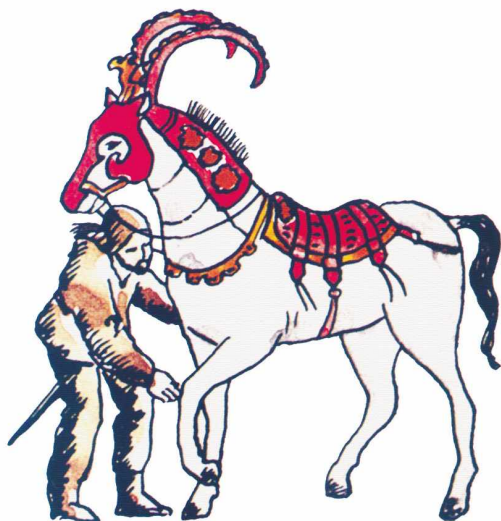
Ұшатын қанат – қияғы-ай! – деген жолдар бар. Жылқыкиіктің 3 атасы (род), 5 түрі (вид) бар көрінеді. Солардың ішінде көгілдір түсті ерекше түрі де болған деседі. Қанатты жануар, дене сі – жылқы, басы – адам кентаврларға негізделген адам қиялынан туған әртүрлі көркем образдар әлем халықтарының аңыз-әпсаналарында, тасқа қашап салған ерте дәуір суреттерінде молынан ұшырасады.

Қанатты таутекенің алтын мүсіні,
 б.з.д. VII ғ.

«Алтын адам».
 Есік қорғаны. Жаңартпа

*Ат және оның әбзелдері.
Берелдегі сақ қазбасы.
Қ. Ахметжановтың
жаңартпасы*

Қытай мифологиясында Лун (Лу-ұлу) деген қанатты айдаһар бейнесі ерекше орын алады. Тұрқы – ұзын, төбесінде мүйіздері бар Лун суретін сонау Инь дәуірінің (б.з.д. XIV ғасыр) көріпкел-сәуегейлері пайдаланған жауырын сүйектерінен кездестіруге болады.

Аңыз бойынша ол аспандағы бұлттың, жаңбырдың, найзағайдың қожасы ретінде көк жүзінде еркін қалықтап жүреді. Қажет кезінде аузынан су бүркіп, от шашады. Ежелгі аңыз-әпсаналардың кейіпкерлері осы Лунға мініп, аспанға көтеріліп жүреді. Олардың кейбіреулерінің басы жылқының басына ұқсас, құйрығы айдаһардікіндей болып келетін «ат-айдаһар» ретінде де бейнеленген. Бұл жөнінде Ван Чуннің I ғасырда жазылған «Сыни пайымдаулар» атты еңбегінде кең айтылады. Әпсаналық бейне бірде қанатты, бірде мүйізді, бірде балық қабыршақты, бірде мүйізсіз – әртүрлі кейіпте көрінеді. («Әсемдік туралы жазбалар», III ғасыр). Сондықтан да болар XI-XII ғасырларда дүниеге келген

«Эрья сөздігіне түсініктер» атты кітапта оған «бүкіл аң мен құс біткеннің атасы» деп анықтама беріледі.

Лун – жақсылық иесі, оның пайда болуы жағымды белгі ретінде қабылданады.

Су иесі әрі алақанына найзағай уыстаған ғаламат айдаһар бейнесі моңғол тектес халықтардың аңыз-әңгімелерінде де жиі ұшырасады. Олар оны Лу (Ұлу), Лу-тәңірі деп атайды. Ал енді бір әпсаналарда оны найзағай құдайының жазда мінетін көлігі деп те суреттейді. Осы тектес аңыздар буряттар мен дүрбіттерде, басқа Сібір халықтары арасында кең тараған. Олар Лун ханға, жер асты билеушісі Эрликке байланысты айтылады.

Кең тараған аңыз-хикаялар арасында мүйізбас (единорог) туралы әпсана да бар. Кейбір деректерге қарағанда (Бартомен кітабы) ол басында мүйізі бар жылқы тәрізді мақлұққа жатады, ал келесі бір деректер бойынша (Геспер кітабы) басы мен мойны жылқынікіне ұқсас ешкі бейнелі болып келеді. Мүйізбастың мүйізінің өлшемі туралы тарихи жазбалар да әрқилы. Мысалы, Ктесий мен Плиний екі аршинге (бір жарым метрдей) теңесе, Элий – бір жарым аршин деп көрсетеді. Мүйізбастың мүйізі кезінде алтыннан да қымбат бағаланса керек. Оның керемет қасиеттері бар деп есептелген. Ең алдымен оба ауруына қарсы бірден-бір тиімді құрал саналған. Соған орай 1665 жылғы әйгілі Лондон обасы кезінде аса қат затқа айналды.

Мүйізбастың мүйізі дертке дәру шипалы дәрі ретінде ұзақ уақыт бойы аса зәру дәрі-дәрмек тізімінде жүргені белгілі. Оны патшалар мен корольдер, аса данқты адамдар пайдаланғаны туралы аңызға айналған әңгімелер аз емес.

1585 жылы Иван Грозныйдың ұлы Федор әкесінің тағына отырған кезде мүйізбастың мүйізін ұстап тұрып, ресми рәсім жасаған. Ұзындығы 3,5 футтық мүйіз оған әкесінен қалған екен.

Әпсаналық аң мен құс бейнелері, грифон образы (арыстан денелі, қыран қанатты,

Таутекелер. Қазанның бір бөлішегі

бүркіт не арыстан басты фантастикалық жануар) Еуропа әдебиетінде де мол орын алады. Мысалы, қанатты Пегас пырағы Олимп тауындағы Зевске найзағай тасып жүреді. Оның аты бұлақ бастауында туғанына байланысты қойылған. Осы бұлақты шабыт қайнарына балап, Пегасты шығармашылық өнермен айналысушылардың желеп-жебеушісіне телу кейін шыққан. Енді бір аңыз бойынша, Пегасты, құдайлар Беллорофонт деген батырға сыйлайды да, ол ұшып барып елдің шырқын бұзған ғаламат бір мақұлықты өлтіреді. Қанатты арғымақ Пегастың тұяғымен аршылған «шабыт қайнары» Гиппокрена («жылқы бұлағы») деп аталады. Геликонда орналасқан. Оның шәрбат дәмін тату адамға шабыт береді деп есептеледі.

Мүйіздің де нышандық мәні бар. Ол – айбын, айбат, ақжолтайлық белгісі. Тарихи деректер бойынша замандастары А. Македонскийдің патшалық пәрмені, қолбасшылық құты бас киіміндегі мүйіз бейнесінде деп санаған. Бұл желі Абайдың «Ескендір» (ұлы қолбасшыны қазақтар осылай атайды) поэмасында пайдаланылған. «Қос мүйізді Ескендір» деген халық күйі бар.

Көне шумерлік «Гильгамаш» эпосында мүйізді жолбарыс кездеседі. Мүйізді адамдар бейнесі көне үнділік мөрлерде, Таяу Шығыспен Мысыр елдері халықтарының ежелгі өнер туындыларында да бар. Еуропада кең тараған мүйізді сайтанның мүйізі бұрын христиан дәуіріне дейін аса құрметті құдай бейнелерінің бірінен көшірілген деп дәлелдейді ғалымдар.

Мүйіз бейнесі Қазақстанның мәдени ескерткіштерінде де молынан жолығады. Мысалы, Қызылтоған қорғанындағы (Жетісу) екі бірдей мыс мүсінде таутеке мүйіздері айқын әрі аса бедерлі бейнеленген. Моңғолиядағы Күлтегін ескерткіш кешенінің кіре берісінде мүйізді қошқарлар бейнесі қойылған. Ең көп тараған ою-өрнек түрі «қошқар мүйіз» деп аталатыны белгілі.

Алдын ала белгі ретінде құпияланбай тұрып, әлеуметтік тұқым қуалаушылық арнасына ештеңе де түспейді.

М. Петров

Ламмасу атты ежелгі ассириялықтардың қанатты, адам басты, бұқа денелі қорғаушы құдіреті бейнеленген биіктігі 4,4 м. тас мүсін (Париж, Лувр мұражайы)

Қазақ тілінде «мүйіз» сөзі күш-қуат, ерлік, батылдық ұғымдарын білдіретін мағынада кең қолданылады. Мысалы, «мүйізі қарағайдай» (күшті, беделді), «мүйізін қағып алу» (жеңу, масқара ету), «мүйіздесіп қалу» (керісу, жанжалдасу), т.б.

Оның үстіне қазақ «Жарапазан айтамын есігіне, қошқардай қос ұл бітсін бесігіне» деп тілек тілейді. «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деп мақалдағанда, ел жақсылары мен есесі бөлек мықтыларды мегзейді. «Бір елдің мүйізі қарағайдай пәленшекесі» деп жатамыз кейде. «Ал содан не мүйіз шықты?» деп келетін сөз орамдары да жеткілікті.

«Өтеген батыр» жырында бас кейіпкердің айрықша нышаны ретінде «Қасара біткен қос мүйіз батырлықтың белгісі ед» деген жолдар бар. Мүйіз түріндегі заттар мен бейнелер ертеде әскери байрақ тутқырының ұшар басында, діни әдет-ғұрыптарды атқару кезінде кең

пайдаланылған. Тәңір құты ретінде, көбею мен жолы болудың нышаны ретінде оның орны жоғарыда деп есептеледі.

Мемлекеттік елтаңбада қос бірдей ай мүйізді эпсаналық арғымақтар бейнеленген. Олар киелі шаңырақты қос қапталынан орап, пәлежаладан, қауіп-қатерден қызғыштай қорып тұрғандай әсер қалдырады. Ортақ үйіміз – қасиетті Отанымызға қалтқысыз қызмет ету идеясын білдіреді. Тәуелсіз елімізді көздің қарашығындай қастерлеп, сол жолда жан сала қызмет ету – қиялдағы қанатты пырақтар бейнесінің астарында жатқан басты лейтмотивтердің бірі.

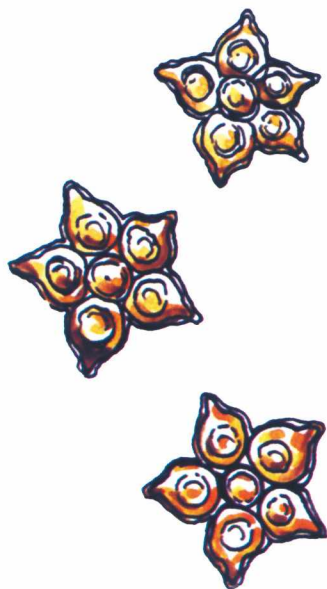

Мемлекеттік елтаңбада бес бұрышты жұлдыз бар. Ол тәуелсіз мемлекетіміздің құшағы бес құрлыққа бірдей айқара ашық, әлемдік өркениет көшіне өз болмыс-бітімімізді сақтай отырып ілеспек ниетіміз бар деген ойға мегзейді.

Адамзат баласы жұлдызды билік белгісі, өмірлік бағыт-бағдарды айқындайтын жарық сәуле, асқақтық пен мәңгілікке құштарлық символы ретінде өте ерте замандардан бері пайдаланып келеді. Жұлдыз сөзі қолданылып жасалған геральдикалық (рәміздік) девиздер қаншама. Мысалы, «Ad astra» (жұлдыздарға жол), «Astra peti» (Жұлдызды биіктерге ұмтылу), «Ad astra per fidem» (Сенім арқылы жұлдыздарға жету), «Per aspera ad astra» (Бұрылыс-бұлаңдарды басып, жұлдыздарға қол созу.) Бесбұрышты жұлдыз суреті көне түркі мәдениеті мұраларында (мысалы, Күлтегін ескерткішінде) кездеседі.

Жұлдыз бейнесі ұлттық тулардың төрттен бірінен астамында кездеседі. Олардың саны көп ретте елдегі аумақтық бөліністердің санына қарай айқындалады. Марокко туындағы бесбұрышты «Сүлеймен жұлдызының» бұрыштары рух, ауа, от, су және жер нышаны деп есептеледі. Израильдің алты бұрышты «Давид жұлдызы» бейнеленген туы діни мәнімен танымал.

*Бесбұрышты жұлдыз
бейнелі жаспсырмалар*

Қазақ тілінде «сәті түсу», «жолы болу», «бақыт» деген ұғымдарды беретін қанатты ойлардың көбі «жұлдыз» сөзін пайдалану арқылы өрнектеледі. «Айың тусын оныңнан, жұлдызың тусын солыңнан», «Бағың ашылып, жұлдызың жарқырай берсін», «Жұлдызы жанған адам» деген сөз тіркестері соның айқын дәлелі.

Жұлдыз кеңестік ресейдің рәміздік жүйесінің төл белгілері қатарына жатпайды. Оны алғаш дворяндар іш тартқан. А.С. Пушкин олардың демократиялық аңсарын 1818 жылы жазылған «Чаадаевқа» деген өлеңінде: Сенгейсің, жолдас, жанады әлі, Жұлдызы жауһар бақыттың, Оянып Ресей ұйқыдан... – деген әйгілі жыр жолдарымен білдіргені белгілі.

Бесбұрышты жұлдыз РКФСР-дің әскери омырау белгісі ретінде әскери істер жөніндегі Халық комиссарының шешімімен 1918 жылғы 19 сәуірде бекітілді. Бас киімге де тағылатын болды. 1918 жылдың 7 мамырына дейін оны әскери емес, жай адамдар да пайдаланды. Тек әскери істер жөніндегі Халық комиссарының арнаулы бұйрығы шыққан соң ғана жай адамдар тақпайтын болды. Бұйрықта белгіленген тәртіпті орындамағандар әскери трибунал алдында жауап беретін болады деген қатаң талап қойылған еді.

Бесбұрышты жұлдыз Ресейдің мемлекеттік елтаңбасында да бірден пайда болған жоқ. 1920 жылғы 20 шілдеде мақұлданған жобада ол жоқ еді. Ал алғаш рет Латвияның мемлекеттік елтаңбасында қолданылды. Ол шешім 1919 жылғы 13-15 қаңтарда Ригада өткен Жұмысшылар, жері жоқтар және әскери атқыштар депутаттары Кеңесінің I съезінде қабылданған Республика Конституциясында бекітілді. Бесбұрышты жұлдыз латыш атқыштарының әскери белгісіне айналды.

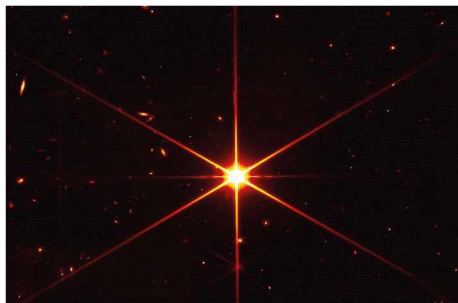

Жанында жарты ай бейнесі бар бесбұрышты жұлдыз 1920 жылы Хорезм және Бұхар Халық Республикаларының алғашқы елтаңбаларында көрініс тапты.

XVII-XVIII ғасырларда бес, алты және сегіз бұрышты жұлдыздар патшалық Ресейдің бірқатар қалалық, уездік және облыстық елтаңбалық белгілерінде бейнеленді. Олардың арасында Семей қаласының (1851 жылғы 13 қарашада бекітілген) және Семей облысының (1878 жылғы 5 шілдеде бекітілген) ресми рәміздері бар. Олардың сипаттамаларында «...күміс ай мен бес бұрышты жұлдыз» деп аталған.

«Жұлдыз» және «бес» ұғымында терең нышандық байланыс бар екендігі назар аударарлық. Біздің заманымыздан бес мың жыл бұрын мысырлықтар ғарыш ұғымын беретін бес санын жұлдыз суретімен көрсететін болған. Бес саны ақиқат, әділдік және әділет құдайы Маат қолында деп есептелетін тағдыр ұғымын да берген. Бес – ақиқат пен әділеттің ең жоғарғы өлшемі. Білімді бес баллдық жүйемен бағалау дәстүрі осыдан шыққан. Бесбұрышты жұлдыз белгісі пифагорлықтар ілімінде өзгеше орын алады. Олар 5 (пентада) жұп (2) және тақ (3) сандардың одағы ретінде рухтың заттық табиғаттан биіктігін бейнелейді деп есептейді. Бес саны – табиғаттың символы. Өйткені, оның өзін өзіне көбейтер болсаң ($5 \times 5 = 25$), жерге себілген дән тәрізді қайтадан өзін тудырады. Оны тепе-теңдік саны деп те атайды. Өйткені, кемел сан – 10-ды тең екі бөлікке бөледі. Адам үшін ең жоғары құндылық денс аулық деп білген пифагорлықтардың бір-біріне хат жазған кезде алғаш қағазға түсіретін белгісі осы 5 саны болған. Ол амандасу рәсімін, «сау-саламат болыңыз» деген ұғымды білдіретін еді.

Символизм канондары бойынша бесбұрышты жұлдыз ғарыштық бейнеге, адам формуласына жатады. Ертеде оны тұмар ретінде абыздар ғана пайдаланған. Оның суреті жамандық біткеннен қорғайтын кие саналған. Бесбұрышты жұлдыздың мұндай қасиеті

Гетенің «Фауст» поэмасында пайдаланылған. Онда Мефистофель бесбұрышты жұлдыз суреті салынған есіктен қорқатыны жөнінде сюжеттік желі бар.

Бесбұрышты жұлдыз – таңмен бірге туатын Шолпан жұлдызының белгісі.

Таң жұлдызы қашанда ізгі армандардың жүзеге асуына жол ашып, игі мұраттарға жөн сілтейтін аспан шырағы ретінде адамдар санасында айрықша қастерлі орын иеленді.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасында терезесі тең тәуелсіз мемлекет құру, адамзат көшіндегі осы заманғы дамыған елдер қатарына қосылу жөніндегі ізгі ниеттің және осы жолда барлық бес құрлық мемлекеттерімен, халықтарымен ашық қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыстың белгісі.

Ел аты мемлекеттің лингвистикалық және этно-мәдени рәмізі болып саналады. «Qazaqstan» («Қазақстан») (қазақ – этнос атауы, стан – парсы тілінде ел ұғымын білдіретін сөз) – мемлекет атауы ретінде ежелден қолданылып келе жатқан термин. Мысалы, араб тарихшысы Зайд-ад-дин Уасифи «Таңғажайып оқиғалар» («Бидаи аль-Вакаи») деген үлкен еңбегінде 1516-1517 жылдар шамасындағы бір оқиғаны

Қанатты барыс. Құрбандық шалу үстелінің бір бөлшегі

Алтын қаптырма. Есік қорғаны. Б.з.д. V-IV ғғ.

суреттей отырып, шайбанидтер ханы қазақтарға қарсы жорыққа әзірлік үстінде Қазығұрт тауының етегінде әскер жиып, Сайрам бойынан «Қазақстанға қарай» тартты деп жазады. Византия императоры Конст антин Багрямородный (X ғ.) Кубаньның шығыс жағын мекендеп отырған елді «Казахия» деп атайды. «Закхиядан әрі Панагия, Панагиядан әрі Казахия, ал одан әрі алаңдар отаны» деп жазады ол. «Тан әулетінің тарихы» (VII ғ.) атты қытай жылнамасында: «Парсылар Шығыста тохарлар мен және қаңлылармен шектеседі, ал олардан әрі қиыр солтүстікке қарай түркі ұлысы – қасалар (қазақтардың көне деректерде қолданылған атауларының бірі) тұрады» делінеді. Парсы тілінде жазылған «Әлем шекаралары» (982 ж.) деген кітапта «Алаңдар елінде қасақ ұлысы бар» деген жолдар кездеседі. Шығыстың ұлы классигі Фирдоусидің «Шахнама» дастанында «қазақ елі», «қазақ хандығы» Арал теңізінен солтүстікке қарай көсіліп жатқан сайын даланы мекендейтін сайыпқыран халқы бар аса қуатты әрі саны мол ел деп көрсетеді. Дастанда о сынау күшті мемлекеттен Тұранның сол тұстағы ең құдіретті патшалықтарының бірі Иранның өзі сескенетіні де сездірілген. С. Лэйн-Пул, А.П. Чулошников сияқты тарихшылардың пікірі де осыған саяды. Никон жылнамасы (ор. «Никоновская летопись», XVI ғ.) бойынша Шыңғыс хан славян князьдіктеріне алғаш шабуыл жасағанда (1223 ж.) Кавказ тауы жағынан қазақ жерін басып өткен. Араб жиһангері жазушы Эль-Ауфидің «Тандаулы әңгімелер мен аңыздар жинағы» атты кітабында: «Алтайда қарлықтар тұрады... Олар тоғыз ұлысқа бөлінеді, ішінде үш «шіңгіл» және үш «қазақ» ұлысы бар» деген дерек аталады. 1582 жылы араб тарихшысы Сейфи: «Қырғыздардың қасындағы көршілері – қазақтар. Олар – 200000 отбасы. Өздері – мұсылмандар, Имам Ағзам (Абу Ханифа) жолын ұстайды», – деп жазады (Қараңыз: В.В. Бартольд. Очерк истории Семиречья, 96-бет).

Қазіргі Қазақстан аумағында ерте дәуірлерден бері талай мемлекеттік құрылымдар дүниеге келген. Олардың құрамында бүгінгі қазақтардың ата-бабалары болып табылатын әртүрлі тайпалар мен рулардың да болғаны анық.

*Қазақ хандығының құрылғанына
550 жыл толғанына орай
шығарылған пошта маркасы
(Қазпошта, 2015 ж.)*

Қазақ этносының атымен аталған мемлекеттік құрылым 1456 жылы тарих сахнасына шықты. Ол – Қазақ хандығы (Қазақ ордасы) деп аталды. Негізін салған – қазақ хандары Керей мен Жәнібек. Қазақ хандығы XVIII ғасырға дейін өмір сүрді. Кейін қазақ жері Ресейге қосылды. XX ғасырдың басында, 1917 жылдың ақпанында, «Алаш-орда» атты мемлекет құруға әрекет жасалды. 1920 жылы 26 тамызда РКФСР құрамына сол кездегі Семей,

Ақмола, Торғай, Орал губерниялары және Астрахан губерниясының қазақтар тұратын бөлігі енген Қырғыз (Қазақ) АКСР-і (1924 жылға дейін Қазақстанның қазіргі жер аумағының біраз бөлігі Түркістан АКСР-нің құрамына енді). 4 қазанда Астана атанған Орынборда ҚАКСР Кеңестерінің құрылтай съезі өтіп, республикалық жоғары басшылық органдар сайланды. ҚАКСР ОАК төрағалығына – С.М. Меңдешев, ҚАКСР ХКК төрағалығына В.А. Радус-Зенькович өтті. Ол 1925 жылғы 19 сәуірде Қазақ АКСР-і атанып, 1936 жылғы 5 желтоқсанда Қазақ КСР-і болып қайта құрылды. 1991 жылғы 16 желтоқсанда жаңа егеменді қазақ мемлекеті Қазақстан Республикасы (Қазақстан) деген ресми атау алғаны жоғарыда) айтылды.

Орыс тілінде «казак», «Казакстан» деп айту-жазу тәжірибесі 1936 жылдан басталды. Тиісті Үкімет қаулысы шыққанға дейін «казак», «Казакстан» үлгісі пайдаланылып келген болатын.

1936 жылдың ақпан айында Қазақ автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының (Қазақ АКСР) Орталық Атқару Комитеті мен Халық комиссарлар Кеңесі қабылдаған бұл құжат «Қазақ» сөзінің орысша айтылуы мен жазбаша таңбалануы туралы» деп аталады.

Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті төрағасының орынбасары Әліби Жангелдин Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ораз Исаев қол қойған қаулының бірінші бабында: «Қазақты» орысша барынша дұрыс айту үшін осы сөздің қазақша айтылуына және жазбаша таңбалануында «казак» сөзінің соңғы әрпі «х» әрпімен алмастырылсын, осыған байланысты «казак» емес «казах» деп, «Казакстан» емес «Казахстан» деп жазылатын болсын», – дейді.

1997 жылы ел атауының ағылшын тіліндегі ресми транскрипциясы бекітілді («Kazakhstan»).

В. Гинзбург пен Н. Залкиндтің «Антропология және этнографиялық музей» жинағының XVI томында (1955 ж.): «Қазақ халқының антропологиялық типі Оңтүстік Сібірдің өте ертеден келе жатқан халықтарының негізінде Орталық Азиядан, Оңтүстік-Шығыс Сібірден келіп қосылған жұрттармен бірігіп, VII–VIII ғасырлардан XII–XIV ғасырларға дейін өз алдына жеке антропологиялық тип болып қалыптасқан» деген ғылыми қорытынды жасалады.

М. Ақынжанов «Қазақтың тегі туралы» деген кітабында «Қазақ халқының халық болып құрыла бастауы әрісі Түркеш ұлыстық одағы (704-766 жж.), берісі оның орнына өрісін кеңейте жасалған Қарлұқ ұлыстық одағы (766-940 жж.) кезінен басталады» деп есептейді. Еуразия төріндегі Ұлы дала төсінде тамырын тереңге жайып, тірлік кешкен қазақ этносының қалыптасуына қатысты осы мерзім Қазақстан тарихына арналған басқа ірі зерттеулерде де аталады. А. Вамбери

*Қарлы шың жақта қарайып,
Мүсін тұр басын күн сүйген.
Шеберде болар бар «айып»,
Қаракөз қызды шын сүйген.
Қыз – бейне содан қашаған,
Сыр түйіп ерін, жанарға.
Тіл бітсе кенет, о, жасаған,
Қытшақша әнге салар ма?*

С. Марков

қазақтар «физиологиясы, тілі мен әдет-ғұрпы жөнінен өзінің ежелгі тегіне ең жақын» ұлт деп саналатынын ашық жазған.

Ал осы заманғы Тайвань ғалымы Чжен Кун Фу: «Қазақ халқы – табиғи орта жағдайында сақталып қана қоймай, оның үстіне сол табиғи ортаны осы күнге дейін қаймағын бұзбай сақтай алған әлемдегі аз ғана ұлттардың бірі. Халықтың өткеніне көз жіберсеңіз, қазақтар мыңдаған жылдар бойы осы кең далада барлық ресурстарды ақылмен пайдаланып, өмір сүргеніне анық көз жеткізесіз. Олар қоршаған ортаны қиратуға немесе өзгертуге ұмтылмаған, сондықтан да әлеммен әдемі жарасым тапқан. Сондықтан да олар қазір Ұлы даланың бірден-бір қожасы ретінде өздерінің тәуелсіз мемлекетін – Қазақстан Республикасын құрып отыр» дейді.

Расында да, біздің мемлекетіміздің тарихы сонау өткен ықылым замандардан бастау алады. Ол Ұлы дала тағдырымен тығыз байланысты.

Ол – доңғалақты, киіз үйді, жебе мен темір дулығаны ойлап табу тарихы. Оның даңқы аты аңызға айналған скиф ғұлаамасы Анахарсис және Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған Шығыстың ұлы – энциклопедист ғалымы әл-Фараби е сімдерімен, ке зінде бүкіл дүниеге мәшһүр Александрия кітапханасымен бақ таластырған ғажайып Отырар кітапханасымен шыққан. Ол – ұлы қолбасшылар Мөде мен Аттила,

Кошпелілердің көне байрақтары

әйгілі әйел патша Томирис, Мысыр мамлюктерінің көсемі Бейбарыс есімдерімен, олардың Кир патша мен Александр Македонский жауынгерлерін жерге қаратқан жеңістерімен даңқты ғаламат әскери өнер тарихы.

Ол – алты ғасыр бойы (VI–XII ғғ.) әлемнің Шығысы мен Батысының бірден-бір алтын көпірі болған, аймақтың экономикалық дамуының бірден-бір көзі қызметін атқарған әрі жалпы әлем экономикасының жағдайына тікелей әсер еткен Ұлы Жібек жолының тарихы. Ол – Талас және Орхон-Енисей ескерткіштерінде, Жетісудан табылған «Алтын адам» көмбесінде ізі қалған көне түркі жазуы және төлтума өнердің тарихы. Оның бойында таңғажайып музыка мәдениеті мен әдебиет тарихының тамыры бүлкілдейді.

Бағзы бабалар қолданған жазулар мен жасаған көне әдебиет туралы дерек Қытай саясатшысы Чжан Цянь жазбаларында кездеседі. Ол б.з.д. 140-127 жылдары барлығын қосқанда он үш жылдай уақыт қазіргі қазақ халқының құрамындағы үйсін, қаңлы және басқа тайпалардың ортасында өмір сүрген. Өз еңбегінде олардың төл жазуы бар деп хабарлайды.

Қытай саяхатшысы көрсеткен өңірлерде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде 15 ескерткіш тас табылған. Оларды ғалымдар

«Талас руникалық жазуы ескерткіштері» деп атады. 1896 жылы В.А. Каллаур тауып алған «Талас тасы» деп аталатын көне жәдігер V-VII ғғ. дүниесі ретінде тіркелген. 1963 жылы аталмыш дәуір жазба мәдениетінің тағы бір үлгісі Түркістан қаласы маңындағы Артық (Архук) қалашығының орнынан қазып алынған тас ескерткіштен танылып, оқылды. Оны зерттеген белгілі тілші-ғалымдар Ғ. Мұсабаев пен А. Айдаров.

Қазақ даласында орта ғасырларда дүниеге келген мәдениет үлгілерінің кейбір нұсқаларын әлем кітапханаларынан, мысалы Париждегі Ұлттық кітапхана және Армениядағы «Матедаран» кітапханасының сирек кездесетін қолжазбалар қорынан кездестіруге болады.

Көне түркі тілінде мемлекет, тайпалық одақ және ұлыс ұғымдары «ел» деген сөзбен өрнектелгеніне назар аударған жөн. Орхон-Енисей

ескерткіштерінде (VII–XII ғғ.) осылай тасқа қашалған. Қазір де осылай жазып, осылай сөйлейміз. Тек қазақтарда ғана емес, тувалықтарда да, қырғыздарда да, хакастарда да, шорларда да, алтайлықтарда да, басқа да бірқатар түркі тектес халықтарда да солай. Ту, шекара және елші сөздерінің тағдыры да осындай.

Сол сияқты қаған (Киев княздері Владимир және оның баласы Ярослав Мудрый өздерін қаған атаған), хан, орда, төре, ер, батыр, шеру, ұрыс, ұлыс, оқ, қылыш, т.б. сөздері де осы заманға шейін айтарлықтай көп өзгеріске ұшырай қоймаған.

Ғалымдардың ортақ пікірі бойынша, қазақ тілі әлемдегі түркі тілдері арасындағы ең көнеден бастау алған және басқа тілдердің ықпалына көп түспеген, сол сияқты өте бай әрі сұлу тілдердің бірі. Ғалымдар Қазақстан аумағында сонау VI ғасырда төл әліпбиі бар көне түркі жазуы пайдаланылған деп есептейді.

X-XI ғғ. араб жазуына көшу жүзеге асырылған. Бұл әліпби XX ғасырдың 20-30 жылдарына дейін пайдаланылды. Сонан кейін біраз уақыт жеңілдетілген араб және латын әліпбилері қолданылды. Қазіргі қазақ әліпбиі орыс жазуы мен фонетикасының негізінде жасалған, 1940 жылдан бері қолданылып келеді.

Қаратау жоталарында, Есіл өзенінің жоғарғы сағасында, Сарысу бойында, Балқаш көлінің маңында және Маңғыстауда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары Қазақстан аумағында адамдар тас дәуірінде тіршілік етіп, отпен, садақпен, жебемен, балтамен, дән уатқышпен пайдаланылғанын дәлелдейді.

Неолит дәуірінде тоқымашылық, құмыра жасау және кен қазу жұмыстарының қарапайым түрлері өмірге келген. Ал қола дәуірі – бұл полиметалдар мен еңбек құралдарын игеру, қару-жарақ және сапалық тұрғыдан мүлдем жаңа заттардан жасалған әшекей бұйымдар қолдану кезені. Жезқазған және Зырян, Атасу және Қалба, Нарын, Степняк және Ақжол маңында барлығы жүзге жуық көне кеніш және металл құю шеберханаларының орындары табылды. Өндірілген кен және қорытылған металл төл қажеттіліктерге ғана емес басқалармен айырбас құралы ретінде де пайдаланылған.

Өткен дәуірдің соңына қарай және жаңа жыл санауымыздың ба-сында еліміздің оңтүстігінде жоғары дәрежеде дамыған мал шаруа-шылығымен қатар суармалы егіншілік те өрбіді. Отырықшылық және егіншілік аймақтары барған сайын кеңейе түсті. Малды жеке меншік-ке айналдыру үрдісі орнықты.

Экономикадағы өзгерістер рухани мәдениеттің дамуына, қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінің жетілуіне негіз болды.

Ұлы дала төсінде өткен өмірді халықтың тарихи зердесінде қай-та оятуға археологиялық қазба жұмыстардың нәтижелерімен қатар белгілі жазба мұралар да көмектеседі.

Олар – «Авеста», «Шахнама», көне түркі жазбалары ескерткіш-тері, Рашид-ад-диннің, Мұхаммед Хайдар Дулатидің еңбектері, көне қытай, моңғол, Византия және орыс жылнамалары. Терең білім көз-деріне сол сияқты «тарихтың атасы» атанған Геродоттың (б.з.д. V ғ.). Полибидің (б.з.д. IV–III ғғ.), «Қытай тарихының атасы» Сыма Цянь (б.з.д. I ғ.), Гомер, Константин Багрянородный, Плано Карпини, Марко Поло, Г. Рубрук, А. Вамбери, Өтеміс кажы, Фазылаллах ибн Рузбихан Исфакхани, әл-Фараби, Абылғазы, Махмуд Қашқари, Қадырғали Жалаири шығармалары жатады. Оған қоса аса ауқымды, бірақ аз зерттелген, тарихнама айналымына әлі аз енгізілген араб және парсы тілдеріндегі әдебиеттер бар.

Халқымыздың өткені туралы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Қырымның қырық батыры» циклы және басқа эпикалық туындылар көп сыр шертеді.

Өкінішке орай біздің халқымыз бен қоғамымыздың толық әрі ғы-лыми жүйеленген тарихы әлі жазылған жоқ. Нағыз тарихымыз тек XX ғасырдан бастау алады, қандай да болсын дара болмыс-бітіміміз туралы сөз етуге хақымыз жоқ деген көзқарас бел алған кезенді бас-тан өткергенімізге де көп бола қойған жоқ.

Ағаш тамырсыз болмайтыны тәрізді халық та тарихсыз болуы мүмкін емес. Ертеңнен үміті барлардың әлі-ақ көңіл көзі ашылары сөзсіз. Ұмытшақтық та өтер. Мәңгүрттік емес, жақсы зерде ғана

адамның бойына сенім ұялатып, келешекті айқын сезінуге көмектеседі, жақсылық жасау мен жасампаздыққа ұмтылдырады. Тарихты танып-білу өз болмысыңды тану үшін және тарихыңның бүкіл адамзат тарихының бір бөлшегі әрі басқа халықтардың тарихымен тамырлас екенін сезіну үшін қажет.

Қазақстан тарихына қатысты түпнұсқа материалдарды жүйелеуге ниеттеніп, қыруар игі қадамдар жасаған ғалымдардың арасында А.Н. Левшин, В.В. Бартольд, А.Н. Бичурин, В.В. Радлов, Л.Н. Гумилев, И.И. Карамзин, Н.А. Аристов, С.Е. Малов, В.В. Вельяминов-Зернов, А.Н. Бернштам, В.М. Массон, Г.Е. Грум-Гржимайло, В.В. Григорьев, Н.Г. Потанин, С.Г. Кляшторный т.б. бар. Осы бағыттағы Ш. Уәлиханов, Ш. Құдайбердіұлы, М.Көпеев, М. Тынышбаев, Е. Бекмаханов, С. Аманжолов, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Марғұлан, М. Қозыбаев, М. Ақынжанов, Т.И. Сұлтанов, т.б. еңбектері зор. Халықтың тарихи болмысын танып-білуге бағытталған бұралаңды жолдың ірі белестері ретінде Қазақстанның он екі томдық энциклопедиясын және

«Қазақ ССР-ның көне замандардан осы кезге дейінгі тарихы» атты бес томдық академиялық басылымды атауға болады. Тарихты оқып-үйрену арқылы ұлттық сана-сезімді ояту – жан-жақты процесс. Осы арада деректерді тарихи көркемдік таным арқылы қорытып, жүйелеудің маңызы зор. Мұндай қаракет бізде І. Есенберлин, М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, М. Симашко, О. Сүлейменов, Қ. Мырзалиев, Ж. Молдағалиев, Д. Досжанов, Б. Жандарбеков сияқты белгілі ақын-жазушылардың есімімен байланысты. Соңғы кезде тарихи білімді көпшілік қолды әдебиетке айналдырушылар пайда болды. Бұл олардың адамдардың өздерінің өткенін білуге деген қажеттілігінің өсуіне және авторлардың тарихи ақтандақтарды толтыруға деген талпыныстарының әсерінен өріс алған құбылыс. Төл тарихымызды қазіргіден кеңірек әрі терең зерттеу далалық өркениет жағдайында қалыптасқан адамзат тәжірибесінің болмыс-бітімін барынша айқындап берері сөзсіз. Әлемдік тарихнамада сақтар (б.з.д. VII-VI ғғ.), массагеттер, үйсіндер (б.з.д. IV-III ғғ.) қаңлылар (б.з.д. II-I ғғ.), сарматтар (б.з.д. I ғ.), аландар (I ғ.) және ғұндар (III ғ.), жалайырлар, дулаттар, арғындар мен алшындар әртүрлі мемлекеттік құрылымдар құрғаны белгілі.

Ғұн империясы ыдырағаннан кейін тарих сахнасына Түркі қағанаты (VI- VIII ғ.) шықты. Астанасы Шу өзенінің бойындағы Суяб қаласы болған Батыс түркі қағанатының құрамына көптеген қазақ тайпалары (жалайыр, арғын, алшын, қоңырат, найман т.б.) енді. Оның жер көлемі Ғұн империясынікінен әлдеқайда артық еді. Түркі қағанатының орнын Түргеш (VIII ғ. 40 жылдары), Қарлұк (766-940 жж.) қағанаттары басты. Кейін Қараханидтер мемлекеті (X-XI ғғ.) дүниеге келді. Астанасы – көне Тараз. IX-X ғғ. Орталық Қазақстан мен Сырдария өзенінің төменгі ағысы тұсындағы жерлер тарихта оғұз атымен танымал түркі тілдес тайпалар одағының құрамына енді. Бұл мемлекеттің астанасы – қазіргі Қызылорда облысының жеріндегі ежелгі Янгикент қаласы. Оғұздардың батыстағы көршілері Еділ, Жайық бойындағы печенегтер болатын. Солтүстік пен Солтүстік шығыста кимақ (VII-IX ғғ.), керей, найман (IX-X ғғ.), қыпшақ мемлекеттері құрылды.

1218 жылы аймаққа Шыңғыс хан әскерлері басып кірді. Одан кейінгі тарих парақтары Алтын Орданың оның Шығыс қанаты – Көк Орда (астанасы – Сырдария өзенінің бойындағы Сығанақ қаласы) жылнамасымен тығыз байланысты.

1456 жылы Қазақ Ордасы (Қазақ хандығы) құрылды. Оған негіз болған оқиғалар – Шыңғыс әулеттері арасындағы билікке талас, Ақсақ Темірдің Алтын Орданы күйретуі, Өзбек ұлысындағы Әбілқайыр хан билігінің әлсіреуі. Дер кезінде жасалған сәтті қадам Керей мен Жәнібек хандардың қазақ мемлекеттігінің негізін қалауына мүмкіндік берді. Кейін қазіргі Қазақстанның аумағын түгел қамтыған жаңа мемлекеттік құрылыс жүйесі, сот ісі мен дипломатиясы қалыптасты.

Дала көшпелілерінің Қасым ханның «Бес жарғысы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» аталған төл конституциялары болғаны белгілі. Оларда қоғамдық, діни, халықтық салт-дәстүрлер терең көрініс тапқан.

Қазақ хандығының жеке мемлекет ретінде өмір сүруі төлтума мәдениеті, әдебиет пен өнерді сақтап,

одан әрі дамытуға және Еуразияның күрделі тарихи бұралаңдарында ұлт ретінде сақталуға мүмкіндік берді. Қазақ Ордасының астанасы мұсылман әлемінде

Меккеден кейінгі танымал киелі орындардың бірі – Түркістан қаласы.

Әлем тарихын зерттеуші ғалымдар адамзаттың даму жолын үш кезеңге бөледі. Олар: 1) антикалық – орта ғасырлық кезең (б.з.д. III ғ. – XV ғ.); 2) жаңа тарих (XV–XX ғғ.) және 3) қазіргі тарих (ол 1914–1918 жж. алғашқы дүниежүзілік соғыс кезінен басталады). Екінші кезеңде әлемдік рынок қалыптасқан. Осы кезеңде құрылған Қазақ хандығының тағдыры көрші мемлекеттер халықтары тағдырымен тығыз байланысып жатыр. Жоңғариямен арадағы көп жылдық соғыс ақырында жеңіспен аяқталды. Еуразия арасындағы көшпелілердің соңғы мемлекеті Қазақ Ордасы болып қалды.

Қос өкпесінен бірдей Қытай мен Ресей империялары қысқан, оның үстіне Орта Азияның басқа да мемлекеттерімен бәсекеге түскен күрделі жағдайда өмір сүру оңай болған жоқ. Бірақ Абылай хан (1711–1781 жж.) тәрізді көреген де батыл саясатшылардың арқасында қазақ елінің тәуелсіздігі сақталып тұрды. Ол өз саясатын Қытай мен Ресей мүдделері арасында шебер үйлестіріп, түрлі тығырықтан шығар жол таба білді.

Дегенмен мұндай жағдайда ұзақ сенімді тірлік кешу қиын еді. Күшті одақтас таңдау қажеттігі туды. Әбілқайыр хан, Жәнібек Тархан және басқа мемлекет қайраткерлері осындай саясат ұстанды.

Таңдау Ресейге түсті. Өкінішке орай, тең мүдделі одақ туралы ой жүзеге аспады. Күшті әлсізбен санасуды жөн санаған жоқ. Қамқорлығы үшін мемлекеттік егемендікпен, ел тәуелсіздігімен қош айтысуға тура келді. Тарихымыздың Ресей құрамындағы жаңа кезеңі басталды.

Жер-су аты – елдің халықтың ақындық аңсары арқылы бендірілуі. Олар халықтың мінез-құлқы, тарихы, қалау-құмары мен тұрмыстық ерекшеліктері туралы сыр шертеді.

К. Паустовский

Ресей империясы жаңа бодандарымен қарым-қатынасты Қазақстан аумағында әскери бекіністер салудан бастады. 1880-1890 жылдары аймақты бүкіл ресейлік экономикалық жүйеге қосу жөнінде шешуші қадамдар жасалды. Патша үкіметі Қазақ даласына Ресей, Украина және Белоруссия шаруаларын көшіріп, қоныстандыру туралы шешім қабылдады. Кейін де бірнеше мәрте қайталанған мұндай ірі көші-қон процестері қазақ ұлтының өз жерінде азшылыққа айналуына әкеп соқты.

Ресей халықтарымен және басқа көршілермен бір мемлекеттік жүйеде өмір сүрген көп жылдық ортақ тағдыр туралы бір жақты пікір айту қиын. Бұл жағдайдың бүкіл теріс әсерін алға тарта отырып, күш-жігер біріктіру аса күрделі жағдайдың өзінде этнос ретінде және бірегей қауымдастық ретінде сақталып қалуға мүмкіндік бергенін де жоққа шығармау керек. Аймақтың экономикасы, мәдениет пен өнер дамытылды. Негізгі бағдар, әрине, еуропалық өркениетке көбірек бағытталды.

Халқымыз тарих сынынан еңсесі биік, ертеніне деген зор сеніммен шықты. Өміршеңдік күшін, пассионарлық қасиетін (Л. Гумилев) жоғалтқан жоқ.

Тәуелсіздікті аңсап-армандаудың өзі жаңалық біткенді қабылдау сезімін күшейтіп күш-жігерді айырықша шындайтын тәрізді. Жаңа болмыс-бітім қалыптасады. Бұл ретте көп ұлттылықта біздің қоғамымыз үшін оң әсерлі құбылысқа жатады. Ортақ мақсатқа орайлы бағытталған көп қырлы күш-жігердің тиімділігі аз емес. Өртүрлі мүдделерді өзара үйлестіру жөніндегі қажеттілік жан-жақты ойластырылып, өлшеп-екшеленген шешімдер қабылдауға деген мүдделілікті күшейте түседі. Алуан-алуан пікірлер мен көзқарастардың еркін бәсекесі кез келген қоғамның қозғаушы күші екені белгілі.

Өмір дегеніміз – қоршаған ақиқат әлеммен аралас-құралас болу.

Х. Ортега и Гассет

Әлемдік даму тарихының теоретиктері қоғамның ырғақты дамуын ақиқат ретінде тану қажет деп есептейді. Қазақ мемлекеттілігінің даму жолында да отырған жоғалтқанымызды тауып, елдік егемендігімізге қайыра қол жеткен қазіргі кезең біздің жаңа тарихымыздың бастауы болуы керек.

Осынау игі ниетпен берік сенімге негіз болған тарихи жолдың басы – 1990 жылғы 25 қазанда Мемлекеттік егемендік туралы декларацияның қабылдануы. (Қазір бұл күн жалпыұлттық мерекеге айналды*). Мемлекеттік тәуелсіздігіміз, сол сияқты, «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі» туралы заңда (1991 жылғы 16 желтоқсан) және Қазақстан Республикасының Конституциясында заңдастырылған.

Егемен ел атанған тәуелсіз Қазақстан Республикасының Конституциясы:

«Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып, өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып, өзіміздің егемендік құқығымызды негізге ала отырып, осы Конституцияны қабылдаймыз», – деген терең мағыналы сөздермен басталады.

Ата Заңда Қазақстан Республикасы демократиялық, зиялы, құқықтық және әлеуметтік сипаттағы мемлекет екендігі атап көрсетілген. Мемлекет үшін ең жоғары құндылық адам, оның өмірі, құқы мен еркіндігі болып табылады. Негізгі қағидаттар қатарына республикадағы қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтау, бүкіл халықтың игілігіне бағытталған экономикалық дамуды қамтамасыз ету, қазақстандық патриотизм, мемлекет өміріндегі аса маңызды мәселелерді демократиялық жолмен шешу бар.

* 25 қазан – Республика күні болып көп жылдар бойы тойланғанымен, 2009 ж. мерекелер тізімінен алынып тасталды. Алайда, 2022 ж. Президенттің ұсынысымен ол Ұлттық мерекелер қатарына қайта қосылды.

Қазақстан Республикасы – президенттік басқаруға негізделген унитарлық мемлекет. Егемендік елдің бүкіл ауқымына бірдей тарайды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, оған ешкімнің қол сұқпауын және оның бірде-бір пұшпағы бөлшектенбеуін қамтамасыз етуге тиіс. Мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі – халық. Республикада идеологиялық және саяси әр алуандылыққа жол ашық.

Жас егемен мемлекетіміз құрылысының басты бағыттары, міне, осындай. Олар ізгілік пен демократияға қатысты ең биік талаптарға жауап беретін құндылықтар. Біздің аңсарларымыз бен алғашқы қадамдарымыз әлемдік қауымдастық тарапынан қолдау тапты. Қазақстан – Біріккен Ұлттар Ұйымының, Еуропадағы Қауіпсіздік пен Ынтымақтастық Ұйымы, Халықаралық валюта қорының, бірқатар әлемдік және Еуропалық банктердің, сол сияқты көптеген басқа да беделді халықаралық ұйымдардың тең құқылы мүшесі. Жүзден аса елмен дипломатиялық қарым-қатынас орнатылды. АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция, Ресей және Жапония сияқты ірі мемлекеттермен, басқа да елдермен өзара тиімді байланыс жасалуда.

Өткен отыз жыл ішінде нарықтық экономикаға дербес бел айтқан ел, орта Азияның лидері, тыныштық пен бірлік бесігі деген атқа ие болып үлгерді.

Тарихи тәжірибе мемлекет тағдырының ең бір күрделі тұстарында ұлттық лидерге қаншалықты зор рөл жүктелетіндігіне куә. Жаңа тарихымыздың бастауы – Президент Н. Назарбаев есімімен тығыз байланысты. Ол – барлық өзгерістердің тізгінін ұстаған тұлға. Ел басшылығының ауыр жүгін 1989 жылдан (1991 жылы 1 желтоқсанда Бүкілхалықтық сайлау нәтижесінде жаңа тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің тұңғыш Президенті болып сайланды) – 2019 жылдың 20 наурызға дейін көтеріп келген тұңғыш Президент қалыптасқан жағдайға сәйкес нақты әрі болашаққа батыл бағыт алған жүйелі саясат ұстанып, оны тегеурінді түрде жүзеге асырды. Асау толқындар жағаға ұрған буырқанған бейтаныс теңіз айдынында аңсардағы алыс жағалауға кемеңді тура жүргізу жеңіл емес, әрине.

Ал 2019 жылдың 20 наурызында елдің басшысы ауысып, Қазақстан Республикасы Президенті лауазымына еліміздің нығаюы мен дамуына талай жыл зор үлесін қосқан танымал мемлекет қайраткері

Қасым-Жомарт Тоқаев мырза ие болды. Ол 2019 жылдың 9 маусымында өткен Президенттік сайлау нәтижесінде 71% дауыспен жеңіске жетіп, тәуелсіз Қазақстан тарихындағы екінші президент болып сайланды.

Сарапшылар Қазақстан басшылығы Азияға да, Еуропаға да барша әлемге ашық саясат жүргізіп отырғандығын бөле-жара атайды. Өйткені өз мүдденді жоғары қоя отырып, өзгелермен өзара тиімді қарым-қатынас жасай білу – мемлекетаралық байланыстағы басты қағидаттардың бірі. Қазақстан басшысының бірлік пен жасампаздыққа баса көңіл бөлуі елімізде және одан сырт жерлерде де кең қолдау тауып отыр.

Мемлекет басшысы қызметінің өзгеше рәміздік сипаты бар. Мысалы, американдықтар өз Президентін ең жоғары әкімшілік қызметтің иесі ретінде ғана емес, сонымен бірге жалпы мемлекеттік идея символы ретінде құрметтейді. АҚШ-та жыл сайын ұлттық мереке ретінде тойланатын «Президенттер күні» мейрамы да бар. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» заңның* алғашқы бабында: «Республика Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі», – деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасының рәміздік астарында аса ауқымды мән-мағыналар жатыр. Оның ел өмірінде ерекше орын алуының сырын да осындай терең қатпарлардан іздеу керек.

Мемлекеттік елтаңбада пайдаланылған негізгі бояу – алтын түсті рең. Рәмізтану дәстүрі бойынша алтын – байлықтың, әділдік пен кеңдіктің белгісі. Графикалық түрде көп нүктемен белгіленеді.

Елтаңбада көгілдір түс те бар. Ол алтын түсті реңмен әдемі жарасым тапқан.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік елтаңбасының мағыналық және көркемдік-эстетикалық болмыс-бітімі, сол сияқты, оны жасаудағы жоғары кәсіби шеберлік білгір мамандар тарапынан жақсы баға алып жүр.

* Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсандағы №2733 Конституциялық заңы.

Жазу белгілері мен нышандары

Алғашқы пиктограммалар	Кейінгі жазулардағы пиктограммалар	Көне Вавилон белгілері	Ассирия белгілері	Мәні
				Құс
				Балық
				Есек
				Өгіз
				Күн
				Дән
				Бақша
				Жер жырту
				Бумеранг лақтыру, ұрып түсіру
				Тұру, жүру

Әлем халықтарының көне жазулары

Скнайлық	Ханааней-Финикийлік	Ежелгі Грек	Кейінгі Грек	Латын	Ағылшын
				A	A
				B	B
				C G	C.G
				D	D
				E	E
				F V	F U V W Y
					Z
				H	H
					(Th)
				I	I, J
					K
				L	L
				M	M
				N	N
				X	(X)
				O	O
				P	P
					(S)
				Q	Q
				R	R
				S	S
				T	T

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ӘНҰРАНЫ

**ШӘМШІ (ЖӘМШИД)
ҚАЛДАЯҚҰЛЫ (ӘНӘПИЯҰЛЫ) ҚАЛДАЯҚОВ
(1930-1992)**

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік әнұранының авторы, көрнекті сазгер, Қазақстан Республикасы халық әртісі, Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері.

1930 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар ауданындағы Шәуілдір ауылында дүниеге келген. Қапыланбек мал-дәрігерлік техникумында, Хамза Ниязи атындағы Ташкент музыкалық училищесінде және Құрманғазы атындағы Алматы консерваториясының композиция факультетінде оқыған.

1950 жылдан бастап шығармашылық жұмыспен айналысты. «Қазақ вальсінің королі» атанған композитор үш жүзге жуық ән шығарды. Олардың арасында «Бақыт құшағында», «Бәрінен де сен сұлу», «Қайықта», «Ана туралы жыр», «Ақ сұңқарым», «Ақ маңдайлым», «Көгілдір Көкше», «Сыр сұлуы», «Ақ ерке – ақ Жайық», «Әнім сен едің», «Ақ бантик», «Кешікпей келем деп ең», «Қайдасың», «Цыган сернадасы» және басқа халық арасында кең тараған музыкалық туындылар бар.

Композитор шығармалары «Әндер» (1967), «Бақыт құшағында» (1971), «Шәмшінің әндері» (1983), «Шәмші әлемі» (2000), «Шәмші» (2002) атты жеке жинақтарда жарық көрді.

ЖҮМЕКЕН САБЫРҰЛЫ НӘЖІМЕДЕНОВ
(1935-1983)

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік әнұранының (мәтіні) авторы, көрнекті ақын, Қазақстан Жастар одағы сыйлығының иегері. 1935 жылы Атырау облысының Құрманғазы ауданындағы Қошалақ ауылында дүниеге келген. Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясының халық аспаптары факультетінде және Мәскеудегі М.Горький атындағы Әдебиет институты жанындағы Жоғары әдеби курстарда оқыған. «Жазушы» баспасында, «Лениншіл жас» газетінде, Қазақстан Жазушылар одағында, Баспа істері жөніндегі Мемлекеттік комитетте, «Мектеп» баспасында жұмыс істеген.

Шығармалары: «Балауса» (1961), «Сыбызғы сыры» (1962), «Өз көзіммен» (1964), «Жоқ, ұмытуға болмайды» (1965), «Жарық пен жылу» (1966), «Күй кітабы» (1967), «Мен туған күн» (1972), «Мезгіл әуендері» (1968), «Ұлым, саған айтам» (1970), «Қызғалдақ жайлы баллада» (1971), «Ақ шағыл» (1973), «Кішкентай» (1975), «Даңқ пен дақпырт» (1977) «Темірқазық» (1981), «Менің топырағым» (1985) кітаптары, үш томдық шығармалар жинағы (1996).

Ақын жырлары бірнеше шетел тіліне аударылған.

НҰРСҰЛТАН ӘБІШҰЛЫ НАЗАРБАЕВ

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік әнұранының (мәтіні) авторы, экономика ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының, Халықаралық инженерлік академияның және Ресей әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі. «Алтын Қыран» орденінің, дүние жүзінің көптеген елдерінің ең жоғары мемлекеттік наградаларының, бірқатар отандық қоғамдық ұйымдардың арнайы сыйлықтары мен атақтарының иегері.

1940 жылы Алматы облысының Қарасай ауданындағы Шамалған ауылында дүниеге келген. Украинадағы Днепродзержинск техникалық училищесінде, Қарағанды металлургиялық зауыты жанындағы Жоғары техникалық оқу орнында (зауыт-ВТУЗ) оқып, инженер-металлург мамандығын алған. Еңбек жолын Теміртауда болат балқытушы болып бастап, кәсіпорын, қала және облыс деңгейінде басшылық жұмыстар істеді. Қазақ КСР-нің Үкімет басшысы және елбасы жоғары лауазымды қызметтерін атқарды.

1991 жылдың желтоқсан айынан – 2019 жылдың 20 наурызға дейін – Қазақстан Республикасының Президенті қызметін атқарды.

Ғылыми және әдеби шығармашылық жұмыстармен айналысады.

«Қазақстан экономикасы: ақиқат және қалыптасу мүмкіндіктері» (1988), «Әділеттің ақ жолы» (1991), «Ғасырлар тоғысында» (1996), «Тарих толқынында» (1999), «Сындарлы он жыл» (2001), «Еуразия жүрегінде» (2005) және басқа кітаптардың авторы. Ел ішінде кең тараған «Елім менің», «Үш қоңыр», «Жерім менің» атты жоғары патриоттық әндердің өлеңін жазған.

Шығармалары әлемнің көптеген халықтарының тілдеріне аударылды.

*Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Асанқайғы (XV ғ.)*

Мемлекеттік әнұран – елдің музыкалық-поэтикалық эмблемасы, әдеби-сазды төлқұжаты. Ол халық жүрегінің лүпілін тұмар ғып түйген музыкалық сәлемхат іспеттес. Оның сазы мен сөзі сипаты мен мақсаты жөнінен біртұтас шығарманың құрамдас қос қанаты тәрізді.

Өнер туындысының маңызды саяси-әлеуметтік міндет атқаруының астарында айырықша сыр бар. Ол өнердің адам жанына әсер етіп, оның іс-қимылы мен ой-аңсарына тікелей ықпал ету қасиетімен байланысты.

Саз бен сөз арқылы өмірдің бүкіл бояуын, тағдырдың барлық мағыналық-әсерлік болмысын танытуға болады. Олар адам баласының ішкі дүниесін, жан ауаны мен асқақ аңсарын жайып салып, жеткізудің ең құдіретті құралдары саналады.

Музыка мен поэзия әлеміне енген адам тылсым табиғат ырғағын тап басып, керемет күйге бөленеді. Ал ырғақ болса табиғи және әлеуметтік болмыстарды біріктіру арқылы адам жанында бүкіл тіршілікке деген ортақтастық сезім оятады.

Музыка мен поэзияға тән ішкі үндестік, табиғи жарасым (гармония) тіршілікке сұлулық әрін беретін керемет

қасиетке жатады. Олардың адам жүрегінің қақпасын ашар құпия кілті де осы.

Ән мен күй Ұлы дала көшпелілерінің де табиғатпен тілде су, сырласу мен мұңдасу құралы болған. Олардың түсінігінде бүкіл дүние ән салады. Сайын дала да, саумал көл де, тәкаппар тау шыңдары да, асау толқын мен ақ селеу, самал жел мен сансыз жұлдыздар да өзінше күй ұқтырады. Мұнаяды, қуанады. Айнала толған ән болса, өз тыныс-тіршілігіңді одан қалай бөліп аларсың?

Көшпелілердің дәстүрлі мәдениеті осының айғағы. Қазақ үшін шілдехана (адам баласының дүниеге келу сәтіне әлеуметтік астар беру), тұсаукесер (сәбидің жер бетінде тұңғыш қадам жасау оқиғасына бөлекше мән беру), тоқымқағар (жас баланың әлемге аяқ басуы – тұңғыш рет туған ауылдан тыс сапар шегуіне оның әлемге алғаш шығуы ретінде айырықша назар аудару), некеқияр мен беташар (жаңа шаңырақ көтерілуіне орай адам өмірінің жаңа кезеңі басталғандығын айғақтау), мүшел (адам өміріндегі физиологиялық және әлеуметтік-психологиялық кезеңдік өзгерістерге назар аудару), жарапазан (қоғамда қалыптасқан әлеуметтік нормаларға жеке көзқарасты білдіру) тәрізді елеулі оқиғалардың ешбірін де ән мен күйсіз, қуанышты-қайғылы сөз бен сазсыз елестету мүмкін емес.

Поэзия мен музыка дәстүрлі мәдениеттің, рәсім мен ұлттық әдет-ғұрыптардың архитектуралық сәйкесіне кәміл кірігіп кетеді. Ұлы Абайдың «Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денен» деген қанатты сөздері де осыған мегзейді.

Бұл – тек ақындық әсер емес. Тұтас бір философия. Көшпелі өмір салтының көрінісі. Далалықтар тіршілігінің ұлы шындығы.

Сәби шыр етіп жерге түскеннен-ақ ана әлдиімен оянып, шілдехана жырымен құндақталады. Одан кейінгі өмірі де әнмен әдіптеліп, жырмен жұпталып жатады. Әрі қай жол-жораның болсын өзіне лайық музыкалық қалып-қайнары бар. Өнер тудырушы одан аспайды. Небір ғажайып сұлу сазды соған құйып, соған небір терең мағына қотарады. Тек тіні бірге. Сондықтан да әртүрлі әрі таныс, әрі бейтаныс біртуар өмір саздары жүрекке жетіп, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзінше күн кеше береді.

Сөз бен саз сезім бөлісу, жан сырын ортаға салып, түрлі көңіл-күй ауандарына ортақтасу қасиеттерімен қатар әркімнің көңілі қалаған жеке әлемін жасау мүмкіндіктеріне ие.

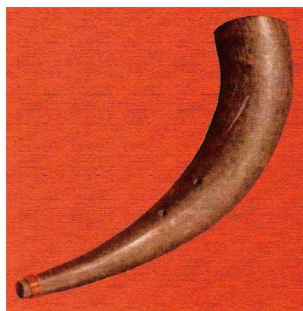
Ертеде өнерпаздарға әлдебір айрықша қасиеті, киесі бар адамдар ретінде қараған. Ерекше қастер тұтқан. Ән шығарып, жыр жазуға қабілетті адамдардың, сол сияқты музыкалық аспаптарда ойнап, жұрт алдында жақсы сөйлей алатын адамдардың абыройы жоғары болған.

Сол тәрізді музыка мен сөзге де тым ерекше мән беріліп, олар киелі құбылыс ретінде қабылданды. Ғарыштық мағынадағы ұғым, өмір тылсымына саналды. Шабытты сөз бен шалқар саз сырттан берілетін кереметгер деген көзқарас орын алды.

Қазақтың көне музыкалық аспаптары

*Тастауық
(Шаттауық)*

Мүйіз сырнай

Сазсырнай

Сөз бен сазға қатысты сақталған дәстүрлі дүниетаным іздерін мынадай сөз орамдарынан да байқауға болады. Мысалы, әдетте «ай туды», «ұл туды», «көктем туды» деген сияқты «ән туды» дейміз.

Ұлттық ойлау жүйесі халықтың сөйлеу өнерінде заттық тұрғыда көрініс тапқан. Халықтың сөйлеу өнерінің бірнеше қатпары бар: төменгі қабат – тіл, келесі қабат – ауыз әдебиеті, фольклор, жоғарғы қабат – әдебиет, жазу.

Г. Гачев

*Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Абай*

Немесе «күн шықты», «шөп шықты», «жаз шықты» деген мағынада «күй шығару» дейміз.

Туындыны дүниеге әкелу құбылысы «шығару» (сочинять) сөзі арқылы беріледі. Соған орай «жанынан шығару» (импровизация – тура жан-жүректен бірденені суырып алғандай) және «ойдан шығару» (придумать – жадыңнан немесе ойдың ішінен бірденені тартып, суырып алғандай) деген ұғымдар бар.

Сол сияқты «жүректен шықпаған жүрекке жетпейді» (кұдды сөз бір жерден шығып, екінші жерге баратын құдірет тәрізді) деген қанатты сөз де бар.

«Сөз табылды» дейміз. Ол кәдімгі бір жасырып қоятын зат сияқты.

Сазгер мен ақын туындыларының «шығарылуы» қазақ тіліндегі «жел тұрды», «самал соқты», «жаңбыр жауды», «жақсылық жасады» деген тұрғыдағы мағыналық ұғымдардың жасалу жолдарын еске салады және ұлттық дүниетанымдағы шығармашылыққа киелі құбылыс ретінде қарау көзқарасына куәлік етеді.

Сөз бен саздың адамзат санасындағы киелілік тегі мен ерекше әсерлілігі жеке адамдардың ішкі рухани-сезімдік қуатын белгілі бір мақсаттарға жұмылдыруға, ал әртүрлі қоғамдық құрылымдарда тиісті саяси-әлеуметтік ахуал қалыптастыруда ертеден бері пайдаланылып келеді.

Ру-тайпалардың әуендік жеке белгісіне айналған ұрандардың, әскери марштардың, мемлекеттік әнұрандардың саяси-әлеуметтік рәміздерге айналу сырын да осыдан іздеген жөн.

«Қазақ халқының «ұран» дейтін сөздері бар. Бұл «орнат» деген сөзден алынған. Қыздыру, жиналу, қайрат беру мағынасында айтылады, – деп жазады тарихшы Құрбанғали Халидұлы, – әр рудың өзіне тән

ұраны болады. Төре ұраны – «арқар». Бұл «уақор» сөзінен алынған. Мағынасы араб тілінде намысын, арын қорғау деген түсінікті береді».

Мемлекеттік әнұранға да елдің намысының туы, арының айнасы, жоғары отаншылдық рухының көрінісі ретінде қараған жөн. Соған лайық ән мен сөз табу қай халықтың да арманы болса керек.

Ұлы композитор Мұқан Төлебаевтың Евгений Брусиловский және Латиф Хамидимен тізе қосып отырып шығарған әйгілі әуені қазақ елінің әнтұмары міндетін 1944 жылдан бастап 2005 жылға дейін – 60 жылға жуық атқарып келді. Ғаламдық қан төгістегі жақын қалған жеңіс рухы, соған орай көтерілген халқымыздың ұлттық рухы өлмес өнер туындысының дүниеге келуіне тікелей ықпал еткен тәрізді...

Ол бұрынғы одақтас республикалар әнұрандары арасында да бөлек бітімімен дараланатын. Құдіретті әуен нақыштарынан қазақтың досқа ашық құшағы, дарқан мінезі мен ер көңілі сезіліп, айдын көл, асқар тауға жан берген салқар самалының лебі еседі. Музыка – халықтың жан дауысы десек, әсем әнұраннан халқымыздың ұлттық мінезі, асыл аңсары айқын сезіледі.

*Туған дала әуендері шалқиды,
Қалған ұйып түнгі тылсым тыныштық.
Аузын ашып отыр тыңдап әр күйді,
Қазақ біткен, жас-кәрісі ұлыстың.
Жан тербейді жеті атадан жеткен сыр,
Жатыр тарих астарында дыбыстың.*

Б. Қанапиянов

*Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың
Жауыз тағдыр жайдды бәрін не бардың...
Алтын күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!*

М. Жұмабаев

*Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді.
Г. Потанин*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
ТҰҢҒЫШ ӘНҰРАНЫ

Музыкасын жазғандар: М. Төлебаев, Е.Брусилловский, Л. Хамиди

Салтанатты. Шалқыта.

ff v

f v

1.2.

3. rit.

rit. sf

МУҚАН ТӨЛЕБАЙҰЛЫ ТӨЛЕБАЕВ
(1913-1960)

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (әні) авторы, көрнекті композитор, Қазақстанға еңбегі сіңген өнер қайраткері, Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері.

1913 жылы Талдықорған облысының (қазіргі Жетісу облысы) Бөрлітөбе ауданындағы Қарашыған ауылында дүниеге келген. Мәскеу консерваториясын бітірген. Көп жылдар бойы Алматы консерваториясында ұстаздық еткен, профессор. Қазақстан Композиторлар одағын басқарды.

Қазақ саз өнеріндегі кәсіби жанрлардың негізін қалаушы. Музыка мамандары оны «Қазақтың Глинкасы» деп бағалаған. Тұңғыш қазақ романсын жазған.

Негізгі шығармалары: «Амангелді» (Е. Брусиловскиймен бірге), «Біржан – Сара» опералары, «Қазақстан» симфониялық поэмасы. Елуден астам әндер мен романстар жазды. 100-ден астам халық әнін жинап, нотаға түсірді.

ЕВГЕНИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ
БРУСИЛОВСКИЙ
(1905-1981)

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (әні) авторы, көрнекті композитор, Қазақстанға еңбегі сіңген өнер қайраткері. Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері.

1905 жылы Ресейде дүниеге келген. Алматы консерваториясында ұстаздық

етті, профессор. Қазақстан Композиторлар одағын басқарды. Қазақ, музыка өнеріндегі кәсіби жанрлардың негізін салуға және ұлттық өнер қайраткерлерін тәрбиелеуге көп еңбек сіңірген.

Негізгі шығармалары: «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Ер Тарғын», «Гвардия, алға», «Дударай» опералары, «Құрманғазы» симфониялық поэмасы.

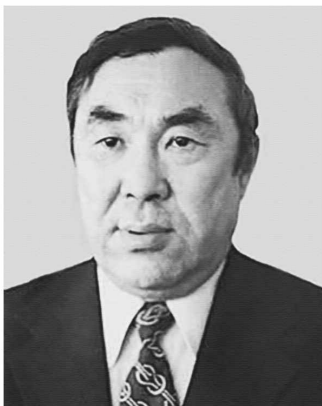
ЛАТИФ АБДУЛХАЕВИЧ ХАМИДИ
(1906-1983)

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (әні) авторы, көрнекті композитор, Қазақстанға еңбегі сіңген өнер қайраткері, Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері.

1906 жылы Ресейдің бұрынғы Қазан губерниясының Свияж уезіне қарасты Құшман болысындағы Буалы ауылында дүниеге келген. Өзбекстанның Қаттақорған қаласындағы музыкалық техникумды, кейін Мәскеу консерваториясын бітірген. Қазақ Мемлекеттік драма театрының дирижері әрі музыкалық жетекшісі, Ұлттық халық аспаптары оркестрінің дирижері, Мемлекеттік хор капелласының дирижері әрі жетекшісі, Алматы мемлекеттік консерваториясының және музыка училищесінің профессоры болды.

Негізгі шығармалары: «Абай», «Төлеген Тоқтаров» (екеуі де А.Қ. Жұбановпен бірге жазылған) опералары, вальс жанрындағы алғашқы әндер («Тұңғыш вальс» – 1922 жыл, сөзі – М. Жәлелдікі, «Қазақ вальсі» – сөзі С. Мұқановтікі). 250-дей халық әнін жинап, нотаға түсірген.

**МУЗАФАР ӘЛІМБАЙҰЛЫ ӘЛІМБАЕВ
(1923-2017)**

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (мәтіні) авторы, көрнекті ақын, Қазақстанның халық жазушысы, Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері.

1923 жылы Павлодар облысының Шарбақты ауданындағы Маралды ауылында дүниеге келген. Қазақ мемлекеттік университетін бітірген. Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. «Қазақ әдебиеті» газетінде, «Пионер», «Балдырған» (1958-1986) журналдарында жұмыс істеген.

Көптеген жыр жинақтары мен ән мәтіндерінің авторы. Ақын жырлары әлемнің көптеген тілдеріне аударылды.

**ҚАДЫР ҒИНАЯТҰЛЫ МЫРЗА ӘЛІ
(1935-2011)**

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (мәтіні) авторы, көрнекті ақын, Қазақстанның халық жазушысы, Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері.

1935 жылы Орал облысының Жымпиты кентінде дүниеге келген. Қазақ мемлекеттік университетін бітірген. «Балдырған», «Жұлдыз» журналдарында, «Жазушы», «Балауса» баспаларында жұмыс істеген.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланған. Көптеген жыр жинақтары, сценарийлер мен ән мәтіндерінің авторы. Ақын жырлары әлемнің көптеген тілдеріне аударылды.

**ТҰМАНБАЙ МОЛДАҒАЛИҰЛЫ
МОЛДАҒАЛИЕВ
(1935-2011)**

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (мәтіні) авторы, көрнекті ақын, Қазақстанның халық жазушысы, Республика Мемлекеттік сыйлығының иегері.

1935 жылы Алматы облысындағы Еңбекшіқазақ ауданындағы Жарсу ауылында дүниеге келген. Қазақ мемлекеттік университетін бітірген.

«Жазушы» баспасында, «Жалын» журналында жұмыс істеген. «Балдырған» журналының бас редакторы болған.

Көптеген жыр жинақтары мен ән мәтіндерінің авторы. Ақын жырлары әлемнің көптеген тілдеріне аударылды.

ЖАДЫРА ДӘРІБАЙҚЫЗЫ ДӘРІБАЕВА

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік тұңғыш әнұранның (мәтіні) авторы, қазақ және орыс тілдерінде қатар жазатын ақын.

1948 жылы Қызылорда облысының Тереңөзек кентінде дүниеге келген. М. Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық училищесін, Мәскеудегі М. Горький атындағы әдебиет институтын және А. Луначарский атындағы театр және өнер институтын бітірген. Қазақстан Жазушылар одағында, «Қазақстан әйелдері» журналының редакциясында жұмыс істеді.

«Гүлжайна», (1978 ж.), «Мейір» (1988 ж.) және басқа жыр жинақтарының авторы.

Мамандар тәуелсіздік алғаннан кейін дүниеге келген алғашқы Мемлекеттік әнұран әуенінің музыкалық жарасымын, жанға жайлы әсерлілігін және өзгеше оптимистік рухтағы өршілдігін бөле-жара атайды. Мысалы, белгілі музыка білгірі Н. Кетегенованың пікірінше, ол «қазақтың асқақ та мағыналы дәстүрлі халықтық лиро-эпикалық интонацияларын бойына жиған туынды, сонымен бірге онда музыкаға қайрат пен салтанаттылық сипат беретін осы заманғы жаңа әуендер – динамикалық кварталық серпіндер де бар».

Жалпы әнұранның музыкалық сыңары өнер тілінде – дыбыс пен ырғаққа негізделген өзгеше тілде халықтың мінезі мен рухын жақсы жеткізеді. Салтанатты да асқақ әуен ұзақ уақыт бойы өзінің өміршендігін сақтап келді.

Алуан әуеннің арасында жаңылыспай таныр, бойымызға ата-баба қанымен қоса дарыған нақыш-сазымен жүректерге жол тапқан өнер туындысы екені тәуелсіздік рәміздеріне жарияланған 1992 жылғы байқауда тағы бір рет дәлелденді.

Ол бәйгеге музыка мамандарының, баспасөз бетінде жарияланған жұртшылық пікірлерінің негізінде қосылғанды. Нұрғиса Тілендиев, Ғазиза Жұбанова, Анатолий Молодов және басқа танымал композиторлар оны жоғары бағалады. Соған орай көпшіліктің үміті ақталып, әннің бағы тағы жанды. Әсем саз, асқақ әуен тәуелсіз Қазақстанның әнтұмары болып жарияланды.

Әнұран әуенінің өзіндік болмысы тамыры тереңде жатқан ұлттық музыка мәдениеті ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Бірқатар ғалымдар қазақтың қобызы мен домбырасын әлемге кең тараған барлық шекті және қылды аспаптардың атасы санайды. «Қазақтың қобызы тәрізді құралдар, – деп жазады әлемге мәшһүр музыкатанушы, академик В. Виноградов, – осы заманғы виолончельдер, скрипкалар мен альттердің арғы аталары болуы әбден мүмкін» («О музыкальной археологии». // «Советская музыка» журналы, 1971, №5).

Сазды шығармаларды жанрға бөлу, дәлірек айтқанда, жеке орындалатын және аспапты музыка деп айырып айдарлау, қазақ жерінде VI-VIII ғасырларда дүниеге келген. Орта ғасырларда музыка теориясын жасаған жауһар ой алыптары да аз болмаған. Әйгілі әл-Фараби – сол жарық жұлдыздардың бірі.

Күй атасы – Құрманғазы Сағырбайұлы

Әйгілі жерлесіміздің «Музыка туралы үлкен трактат» («Китаб аль-мусика аль-Кабир») атты шығармасы музыкатану әлеміндегі аса бағалы классикалық туынды саналады. Онда жалпы музыка теориясының ең алғашқы негіздері қаланған. Музыка тарихын зерттеуші араб ғалымы Г. Фармер бұл ретте:

«Барлық ғылымдар саласында әл-Фараби «Екінші ұстаз». Ал музыка саласын алатын болсақ, онда әл-Фараби бір өзі ғана Бас король болып табылады» – деп жазған (Қараңыз: А. Машанов. Әл-Фараби және Абай. Алматы, «Қазақстан», 1994, 57-бет).

Қорқыт (VI-VIII ғғ.), әл-Фараби (IX ғ.), Кетбұғы (XIII ғ.), Сыпыра жырау (XIV ғ.), Асанқайғы, Қазтуған (XV ғ.), Бұқар жырау, Нысан абыз (XVIII ғ.), Құрманғазы, Біржан сал (XIX ғ.) – осы бір ұлы есімдерді қатар ой елегінен өткізудің өзі қазіргі қазақ саз өнерінің сонау ықылым замандардан бері қарайғы жарасты жалғастық жолын жақсы аңғартса керек. Ғалымдар қазақтың халық музыкасының даму жолын бес кезеңге бөледі.

Халық музыкасын зерттеуші А.В. Затаевич қазақ даласын «музыка мұхитына» теңейді. Оған нақты дәлелі – «Қазақ халқының мың әні» (1925 ж.) және «Қазақтың 500 әні мен күйі» (1931 ж.) атты іргелі еңбектері.

Оның еңбегі «музыкалық фольклор жинаудағы әлемдік рекорд» (Р. Роллан) деп бағаланды. Шынында да, бар болғаны 5-6 жыл ішінде негізінен Орынборда тұрып, Семейге қысқа сапарлармен қатынай жүріп, ғалымның 2000-ға жуық ән мен аспапты пьесалар жазып алуы – әлемдік этнография мен фольклористика тарихындағы теңдессіз құбылыс. Ол, сонымен бірге, «ең алдымен, қазақ халқының музыкалық байлығының рекордтық көрсеткішінің айғағы» (А. Сейдімбек).

Қазақ халқының музыкалық байлығына осы салада қолданыста жүрген терминдердің молдығы да бір дәлел деуге болады. Ғалым С. Жансейітованың зерттеулеріне қарағанда қазір қазақ музыкасына қатысты пайдаланылатын терминдердің ұзын саны 7000-нан асатын көрінеді. Бұл, әрине, музыкалық төлтумалықтың да жақсы көрсеткіші.

Мамандардың есептеуінше, қазір 6000-нан астам күй белгілі. Әдетте үлкен күйлер 6 минутқа дейін созылады. Бұл, ғажайып аспапты шығармалардың образдық амплитудасы да аса кең: жүректі тербеген сиқырлы жан сезімінен – терең ойлы философиялық толғаныстарға дейін, қарапайым би ырғақтарынан – қалың көпшілік қатысатын алапат адам қимылдарының аса қуатты сазды сүреңіне дейін, алуан әрлі дыбыс түрлерінен – тым нәзік көңіл күй ауандарын айшықтауға дейін қамтиды. Эпикалық қуатымен және орасан зор монументальдық тұлғалылығымен тәнті ететін күйлер қаншама.

Бұл жерде домбыра, қобыз, сыбызғы, дауылпаз, ысқырық, қамысырнай, қоссырнай, бұғышақ, мүйіз, керней, шертер, жетіген, шаңқобыз, дабыл, даңғыра, шың, кепшін, асатаяқ және басқа көне аспаптарды қазіргі оркестрлерден де көріп, тамашалауға болады. Олардың бірқатары – ұрмалы, енді бір қатары – үрмелі аспаптарға, үшіншілері – ұрмалы-шулы, төртіншілері – шекті аспаптарға жатады.

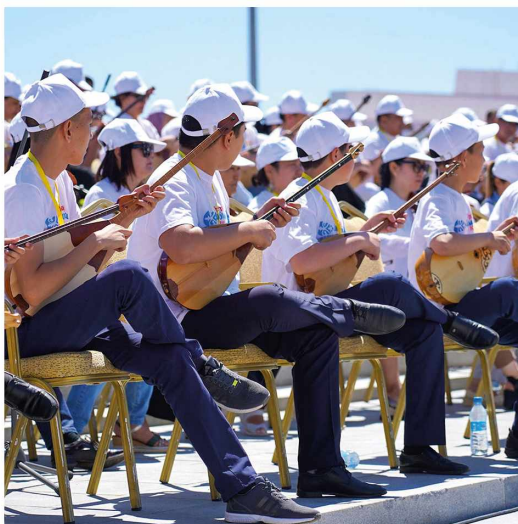
Негізінде адамның сөйлеу ырағы жатқан ерекше дыбыстармен өрнектелген эмоциялық көңіл ауаны мен сезімге құндақталған идея – музыкалық образдың табиғаты, міне, осындай.

Ю. Борев

Домбыра

Ұлттық домбыра күні

Ұлттық аспаптардың сирек кездесетін түрлерін зерттеуге, қайдан қалпына келтіріп осы заманғы жағдайға икемдеуге музыкатанушы Б. Сарыбаев көп еңбек сіңірді. Ол тамаша көне аспаптар коллекциясын жинады және бірнеше халық оркестрін құрды.

Қазақ музыка мәдениетін зерттеушілер оның таңғажайып өзгешелігіне, сұлулығына және мағыналық тереңдігіне баса назар аударады. Мысалы, академик Б. Асафьев бұл ретте: «Ақиқаттың аса дәл адами көркем жаңғырығы ретінде қазақтың бай әуені (мелодикасы) әрдайым барынша өмірмен үндес, көңілді әрі нақты (дәйім тіршілікпен тіндестігі тұрғысынан алғанда) болып келетіндігіне қарамастан, халықтың ой-санасындағы құбылыстарды терең философиялық синтезден өткізіп, аса адами аңсарларға орай жинақтаған күдіретті дүниелер ретінде әсер етеді» деп жазады. Ол сол сияқты ұлттық музыка өнерінің «жоғары әдептілік ауанын» («эстетическая высокая настроенность») да айырықша ағайды («О казахской народной музыке» // Музыкальная культура Казахстана. Алматы, 1995).

Ғалымдар қазақ композиторларының, әсіресе, XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген өнерпаздардың жан-жақтылығын ерекше құбылыс

ретінде атап көрсетеді. Олардың көпшілігі сазгер әрі орындаушы ғана емес, оның үстіне ақын, тамаша әңгімеші, ескі салт-дәстүрлердің білгірі, өткен тарихтан да, өз заманының жағдайынан да терең хабардар білікті әңгімеші болып келеді. Сегіз Сері, Біржан сал, Ақан сері, Құрманғазы, Мұқит, Сүйінбай, Үкілі Ыбырай, Кенен, Ғазиз, Абай, Жамбыл, Мәди, Иманжүсіп, Балуан Шолақ. т.б. – міне, осындай ерекше тұлғалар. Осындай жан-жақтылық айрықша ардақталған тұста қазақ мәдениетінің ең бір көрнекті көрінісі – сал-серілік дәстүр дүниеге келді.

Қазақтың ұлы ханы Абылай да музыка шығарған. Оның он шақты күйі осы заманға дейін жетті. Солардың бірі, мысалы, «Жетімторы» деп аталады, ханның жақын серігі Жантай батырға арналған.

Қазақ музыка мәдениеті – өз қазанында ғана қайнаған тұйық жүйе емес. Ол, әлемдік мәдениеттің бір бөлшегі ретінде, ешқашан да сыртқы әсерге жон арқасын беріп, жат мінез танытпаған. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында әлемдік саз өнерінің білгірі К. Квितько бұл жөнінде: «Қазақтардың музыкасы ғажап бай әрі алуан түрлі болып келеді, ол – өте алдыңғы қатарлы музыка, оның бойында, тікелей ауыс-күйіс тым аз болғанымен, жаңа батысеуропалық музыкамен (Батыс Еуропа қалаларында дамыған кәсіби музыкамен – Е.Ш.) үндестіктер көп» деген пікір қалдырған.

Тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш әнұранның өнбойына өрілген дәстүрлі музыка нақыштары мен осы заманғы әуен бояулары туралы сөз еткенде, ең алдымен, өнердің осындай өзгеше терең астары ойға оралады.

Басқа халықтардағыдай, қазақтардың да ерекше музыкалық рәміздерге, ұлттық гимнге айналып кеткен әуендері бар екені, солардың

*Музыка – танымның ең жоғары түрі.
О. Шпенглер*

бірі – «Елім-ай» әні екені өткен тарауларда айтылды. Осыған байланысты мынадай бір қызық дерек келтіре кетуге болады. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі музыкатанушы Б. Ерзаковичтің пікірінше «Елім-ай» әнінің қазақ өнері тарихының аса бағалы мұрасына жататын VIII-IX ғғ. жазылған «Codex Cumanicus» әуеніне ұқсас жерлері бар. Хорға арналған жеке дауысты көне канондық шығарманың бірінші бөлігін

«Елім-ай» әнінің музыкасымен салыстыра талдау «диатоникалық ырғақтардың ұқсастығын, оларда субдоминанттық сфераға қарай жайлап, бірте-бірте әуездік қозғалыс жасау әдісінің басым қолданылуы, сөйтіп оның шегіне жеткеннен кейін тоникаға қайта оралу (1, 2, 3 тактілер) қатар кездесетіндігін көрсетеді. Оның үстіне хоралдың құман (қыпшақ) әуенінде қазіргі қазақ мелосына тән басқа да элементтер кездеседі. Олар – бәсең квинта мен асқақ кварта өлшемдері арасындағы интервалдардың кейбір түрлері, аккордты-айқындамалық дыбыстар бойымен әуендік қозғалыс, ладты-тональдік ауысулар». («Казахстанская правда» газеті, 1996 жылғы 15 қараша).

Тағы бір қызық дерек. Осыдан біраз жыл бұрын баспасөзде Пекин мұрағатында Бұқар жыраудың 36 шығармасының қолжазбасы табылғаны туралы хабарланды. Солардың арасынан халықтық әнұранға айналған «Елім-ай» әнінің халық мәтіні және оның авторы Қожаберген Толыбайұлының осы аттас поэмасы (1723 ж.) табылған.

«Елім-ай» әні 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі кезінде Шәмші Қалдаяқовтың «Менің Қазақстаным» әнімен қатар шырқалды.

Сезімдік және мағыналық бастаулардың, нақтылық пен дерексіздіктің қосылуы арқылы әдеби ойлаудың негізгі тәсілі ретінде нышандау пайда болады.

М. Поляков

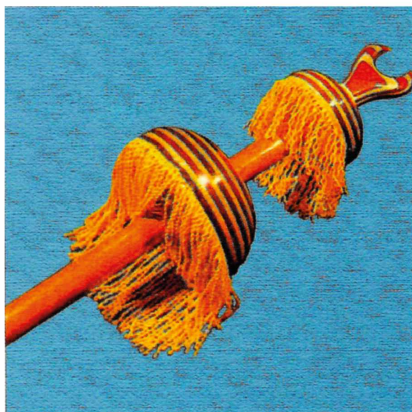
Ұлттық қасиет адам бойына идеал мен мәңгілік сезімдерін дарытады және мұны аса бір нәзік әрі иланымды жасайды.

Г. Гачев

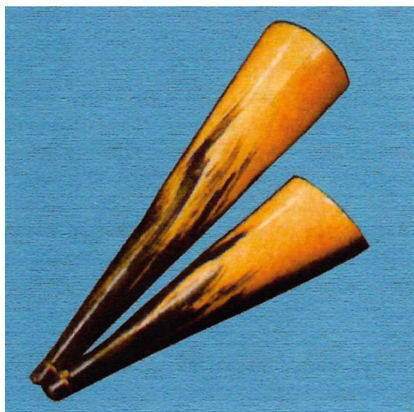

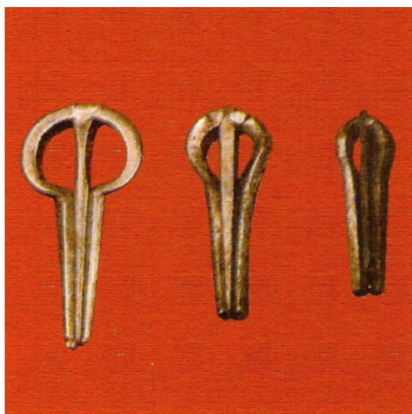
ҚАЗАҚТЫҢ КӨНЕ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫ

Асагаяк

Ұран

Шаңқобыздар

Қоңырау

«Менің Қазақстаным» әнінің сөзін ақын Жұмекен Нәжімеденов жазған. Елдің сүйікті әуеніне айналған бұл шығарма дүниеге келген 1959 жылы композитор да, ақын да консерваторияның студенттері еді. Өнді алғаш радиода Жамал Омарова орындаған, кейін Ришат Абдуллин мен Сара Тыныштықұлова айтты. Әннің толық мәтіні төмендегідей:

*Алтын күн аспаны,
Алтын дән даласы,
Думанды бастады,
Далама қарашы.
Кең екен жер деген,
Жерге дән шықты зой.
Дән егіп, терлеген,
Қазағым мықты зой.*

*Қ а й ы р м а с ы:
Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін.
Жырың болып төгілемін, елім.
Туған жерім менің – Қазақстаным!*

*Айнала қарасам,
Асықты жүрегім.
Заманға жарасып.
Жарасып тұр елім.
Біздің ел орденді,
Көтерді туларын.
Желмен ол тербелді,
Тербеле жырладым.*

*Қ а й ы р м а с ы:
Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін.
Жырың болып төгілемін, елім.
Туған жерім менің – Қазақстаным!*

*Сағымды далам бар,
Сабырлы көлім бар.
Қараңдар, жарандар,
Осындай елім бар!
Қарсы алған уақытты,
Ежелгі досындай
Біздің ел бақытты,
Біздің ел – осындай.*

Әнұранның қосқұрамды біртұтас табиғаты әуен мен сөздің айырықша үйлесімін талап етеді. Тек музыкалық және поэтикалық тұрғыдан ғана емес. Олар ең алдымен, рухы мен мінезі тұрғысынан туыстасып жатуы керек. Олардың әрқайсы тек өзіне ғана тән көркемдік құралдары, жан түкпіріне жетіп, жүрек көзін ашу мүмкіндіктері арқылы әнұран тәрізді ерекше әле у меттік фено мен а лдына қойылатын ортақ міндетті шешуге қызмет етеді.

Әнұран сөзі тура лы XX ғасыр дағы көрнек ті қазақ ақындарының бірі Ә. Тәжібаев: «Әнұран – сөзбен тоқылған ел туы» деген анықтама берген.

Сөз реті келгенде айта кеткен жөн, Ә. Тәжібаев – Қазақ КСР әнұраны авторлары санатында болған. Осы орайда ақын республикалық «Ана тілі» газетіне (1991 жылғы 19 желтоқсан) берген сұхбатында: «Небәрі үш шумақ өлеңді үш адам бірігіп жаздық қой. Оның тең жартысы, өздеріңе мәлім, «орыс – ұлы халық, біздің ағамыз, соның арқасында ғана күн көріп жүрміз» дегендей жолдардан құралған. Енді одан біздің мүддемізге жағымды сөз бар деп, егеменді ел болуға ұмтылған ұлтымызға зәредей пайдасын тигізеді деп айта алмаймын.

*Өлең – сөздің патшасы, сөз арасы,
Қиыннан қиыстырар ел данасы.
Тілге – жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Абай*

Сорлылау кезімізде, әлі өзіміздің тізгінімізді өз қолымызға алмаған, алатынымызға көзіміз жетпеген шақта құлшылықты мойындап жазған әлсіз, мүсәпір нәрсе ғой ол», – деп еске алады. Одан әрі тілші сұрағына жауап беріп отырып, комиссия: «гимн әуенінің құлаққа жағымды е стилуін қадаға лап, тексіне кәдімгі саяси құжат ретінде қарады», – деп ой түйеді.

Сөз жоқ, әнұран сөзі халық жүрегінде айырықша қастерлі орын алады. Сондықтан да жүректен шығып, жүрекке жететін әсерлі әрі мағынасы терең салмақты сөздерді табу онай емес. Тақырып жағынан өткенді, бүгін мен ертеңді бірдей бір уақыт кеңістігіне сыйғызып мемлекет қызмет етуге тиісті ең ізгі идеяларды жүйелі әрі жан толқыта жеткізу керек. Отанға деген махаббат пен адалдық сезімі, ортақ тағдырдың болашағына деген жауапкершілік мағыналық – концептуалдық тұрғыда да көрініс табуы қажет. Сөз – рәміз, сөз – антты дүниеге әкелу үшін тарихи ақиқатты сезіну аздық етеді даналық пен көрегендік керек. Ең бастысы, хас шебердің шабыты қажет.

Алашорда атты әскерлерінің маршын қазақ халқының ардагер ұлдары Жүсіпбек Аймауытов пен Міржақып Дулатов жазғаны белгілі. Онда мынадай жолдар бар:

*«Арғы атам – ер түрік,
Біз – қазақ еліміз.
Самал тау, шалқар көл,
Сарыарқа – жеріміз.*

*Сай-сайлап, мал айдап,
Сайрандап ен жайлап,*

*Еріннен бұрын, кім білген Жаралған шығар сыбырын,
Ағашсыз жерде күмбірлеп Жапырақ тартқан шығырын.*

О. Мандельштам

Сөз – қайғы-қуанышқа толы тамырлар іспеттес.

Э. Фромм

*Арқаның ерке өскен
Еркесі – серіміз.*

*Ер түрік ежелден,
Оқ тескен етіміз.
Қайтпаған еш жаудан,
Қайтпаған бетіміз.*

*Біздерге сөз бе екен,
Жауыңның көп-азы.
Өлсек – хақ шаһит біз
Өлтірсек, біз – Ғазы.*

*Жау шауып,
Сау қайтсақ, боламыз.
Қазақтың шын ұлы
Қаһарман сабазы.*

Сол кезде:

*Қазағым, антықпа, қамалма,
Ел болар қамыңды амалда.
Шықты күн, кетті түн*

Сал жанды, сал малды, аянба, – деген бостандық сүйгіш, еркіндік аңсаған жырлар ел арасында әнге қосылып айтылып жүрді.

(Бұл өлеңдерді өткен ғасырдың алпысыншы жылдары өз әкем Шаймерден Сәрсенбіұлы да айтып отыратын).

Сөз ойды, образды, белгілі бір идеяларды немесе әртүрлі ақпараттарды жеткізу құралы ғана емес, ол – соларды жасайтын құрал. Сондықтан да халық: «Өнер алды – қызыл тіл» дейді.

Сөз, әсіресе, өлең сөз, ақыл-ой мен жүрекке ерекше әсер етеді. Оны әртүрлі афоризмдерден де аңғаруға болады. Мысалы, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп келе жатқан «Айтылған сөз – атылған оқ», «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді» деген халық даналығы бар. Сол сияқты «Бас

кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» немесе «Ердің екі сөйлегені өлгені» деп жатады. «Жақсы сөз – жарым ырыс» деген жақсы мәтел де бар.

Сөз құдіретіне деген айырықша қастерлі көзқарас тәуелсіз еліміздің тұңғыш ресми әнұранының мәтініне жарияланған байқау үстінде де айқын аңғарылды. Жолданған жобаларда әртүрлі идеялар ортаға салынып, сан алуан поэтикалық қолтаңбалар көрініс берді.

Тарының қауызындай үш-төрт шумаққа өлең жасаудың таза поэтикалық құралдарымен әдіптелген ауқымды ой, терең мағына сыйғызу оңай шаруа емес.

Тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш әнұранына бәйге жарияланар тұста осы орайда болашақ авторларға қалай көмектесуге болады, алдын ала бағыт-бағдар сілтеген жөн бе деген ойлар да туды. Бірақ қасиетті іске дайын қалып ұсына қою қиын дегенге тоқтадық. Расында да, тарихи зерде ұрпақтан-ұрпаққа ұластырған халықтық таным тағлымы, «әнұран жыры» деген қасиетті ұғымдар ақын миының мың градус-тық домнасының от-жалынынан қайнап шыққанда қандай қорытпаға айналарын қалай болжап білерсің?! Ел тұмарына айналар асыл сөз, жүрегіміздің ең бір нәзік қылын тербелтер төл жырымызға айналатын аруақты өлең жазу, ең алдымен, бәйгеге түскен жүйріктің, хас таланттың өзіне түсер салмақ болса керек. Сөйтіп, елдігімізге тән ерлік бұл жолы ақындардан күтілді.

Жан-жақты сыннан сүрінбей өтіп, маңдайы жарқырап келген жыр-жоба дүлдүл ақындарымыз: Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырза Әлі, Тұманбай Молдағалиев, жас ақын Жадыра Дәрібаева бірігіп жазған мәтін болып шыққаны белгілі. Ол – ел Парламентінің сессиясында бекітілді.

Озып шыққан творчестволық топтың сыры неде болуы мүмкін? Тегінде, алдымен, құрамының сәтті іріктелуінде болса керек, Авторлардың ортақ творчестволық қуатында жоғары поэтикалық шеберлік, зор шығармашылық және өмірлік тәжірибе айырықша орын алады.

*Отанға деген махаббат – жақсылық атаулының бастауы.
Цицерон*

Авторлардың үшеуі – Қазақстанның халық жазушысы және әрқайсысы 300-400 ән мәтіндерін жазған. Олардың арасында Мәскеудің әдебиет институтын бітірген, қазақ және орыс тілдерінде қатар жыр жазып жүрген жас ақынның болуы да ұсынылған жобаға жаңашылдық рең беруге әсер еткендей.

Әнұран үш шумақ пен қайырмадан тұрады:

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТҰҢҒЫШ ӘНҰРАНЫ

*Сөзін жазғандар: Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырза Әлі,
Тұманбай Молдағалиев, Жадыра Дәрібаева*

Жаралған намыстан қаһарман халықпыз,
Азаттық жолында жалындап жаныппыз.
Тағдырдың тезінен, тозақтың өзінен
Аман-сау қалыппыз, аман-сау қалыппыз.

Қ а й ы р м а с ы:

*Еркіндік қыраны, шарықта,
Елдікке шақырып тірлікте!
Алыптың қуаты – халықта,
Халықтың қуаты – бірлікте!*

Ардақтап анасын, құрметтеп данасын,
Бауырға басқанбыз баршаның баласын.
Тағулық, достықтың киелі бесігі –
Мейірбан Ұлы Отан, қазақтың даласы!

Қ а й ы р м а с ы:

*Еркіндік қыраны, шарықта,
Елдікке шақырып тірлікте!
Алыптың қуаты – халықта,
Халықтың қуаты – бірлікте!*

Талайды өткердік, өткенге салауат,
Келешек ғажайып, келешек ғаламат!
Ар-ождан, ана тіл, өнеге-салтымыз,
Ерлік те, елдік те ұрпаққа аманат!

Қ а й ы р м а с ы:
Еркіндік қыраны, шарықта,
Елдікке шақырып тірлікте!
Алыптың қуаты – халықта,
Халықтың қуаты – бірлікте!

Бұл әнұранның мазмұндық-идеялық мәні туралы сұраққа жауап бергенде, оның авторларының бірі М. Әлімбаев былай дейді: «Біздің ойымыз бойынша бірінші шумақта Қазақстанның ерлікке толы өткені туралы тақырып, ал екінші шумақта – көптеген халықтардың тағдырын бір арнаға тоғыстырған республикаға айналған қазіргі Қазақстан тақырыбы қамтылды. Үшінші шумақта келешекке көзқарас жөнінде сөз болады. Қайырмада біз Қазақстан халқының бірлігі, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді көздің қарашығындай сақтау қажеттілігі туралы айтқымыз келді».

Әнұран мәтінінің идеялық-мағыналық астары жөнінде әр шумақтағы ең басты лексикалық бірліктерді – сөздер мен жолдарды іріктеп алып, саралау арқылы да көп жайға қануға болады. XVIII ғасырда дүниеге келген халықтық гимн «Елім-ай» әнінде «қайғы», «көз жасы», «бастан ұшқан бақ» тектес ұғымдар көп.

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртыңнан айырылған жаман екеп,
Егіліп екі көзден жас келеді.

Сен оған біздің әндерді айт, Тыңдасын жаны жадырап, Оған да тұрса таңғалмай Жусан бер – жетсін аңырап.

К. Майков

*Мына заман қай заман, қысқан заман
Басымыздан бақ-дәурен ұшқан заман.
Көк аспаннан топырақ, шаң борайды
Күні суық қаңтардан, қыстан жаман.*

*Хош-аман бол, Қаратау – ел өлкесі,
Жердің кетер ел ауса берекесі.
Ханзададай, ханшадай өскен ұл-қыз,
Қайсы жұрттың болар-ау келекесі.*

Қазақ КСР-інің әнұраны «Біз қазақ ежелден еркіндік ансаған» деген жолдардан, ал тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа әнұраны «Қаһарман халықпыз жаралған намыстан» деп басталады. Мұның бәрінде де ел өміріндегі, халық тағдырындағы рухани һәм әлеуметтік-саяси өзгерістердің табы бар.

Мемлекеттік әнұран табиғатын айқындайтын негізгі лексикалық бірліктер арасында: «Намыс», «Азаттық», «Тағдырдың тезі», «Амансау қалыппыз», «Татулық – достықтың киелі мекені», «Келешек – ғажайып» деген сөздер мен сөз орамдарын айырықша атау керек. Ал «Алыптың қуаты – халықта, халықтың қуаты – бірлікте» деген жолдар қазір қанатты сөзге айналып үлгерді.

Осы орайда философия ғылымдарының докторы Б. Қасеновтің пікірін («Мысль журналы, 1995 жыл) келтіре кетуге болады. Ол әнұран мәтінін бойына «идеялар комплексін» жиған мәдени құбылыс ретінде қарастырады. Ғалымның пікірінше, әнұран мәтінінің ғылыми-саяси идеясы – қазақ халқының бостандық жолындағы жанқиярлық күресі жөніндегі ойларға, әлеуметтік-философиялық және қоғамдық-психологиялық идеясы – елдің еркіндігі жолындағы күрестің басты тұлғасы адам деген ұғымды беретін ойларға, ал адамгершілік-эстетикалық идеясы – қазақ халқын «жаралған намыстан қаһарман халық» деп сипаттайтын ойларға негізделген.

*Тіл – таным бәйтерегі.
Г. Гачев*

Әнұран мәтінінің ұлттық-патриоттық және тәрбиелік астары да айшықты: «Еркіндік қыраны, шарықта!», «Алыптың қуаты – халықта», «Халықтың қуаты – бірлікте» деген ұрандар – бүкіл тақырыптық желінің өзегіне айналған. Әнұран елдікке шақырады. Онда халқымыздың бостандық сүйгіш көңілі, тарихи тамырының тереңдігі және болашаққа деген үміті көрініс тапқан. Ол бізді көне де киелі қазақ жерінде бейбітшілік пен береке, татулық пен ізгілік мәңгілік салтанат құра беруі жолында бірігуге шақырады.

Жоғарғы Кеңесте байқауда көзге түскен үш жоба қаралып, дауысқа салынған болатын. Ең көп дауыс алған жобадан кейінгі өлеңнің біреуі мынау:

*Азаттық айбыны кеудесін кернеген,
Ақ бесік, Ай, Күні арманын тербеген,
Антынан айнымас, салтынан жаңылмас,
Халықпыз намысын ешкімге бермеген.*

Қ а й ы р м а с ы:

*Жаратқан жар болсын баршаға,
Көк байрақ құламас біз барда,
Жеріміз кең байтақ болса да,
Орын жоқ, бірлікті бұзғанға.*

*Әділет – ұраны, ту етер теңдікті,
Даладан алғанбыз дархандық, кеңдікті.
Тағдырлас ұлттарға тамырлас бауырмыз,
Танытар әлемге ерлік пен елдікті.*

Қ а й ы р м а с ы:

*Нұр жаусын Заманға, жасасын Жер-Ана,
Ар-иман жолында жанымыз садаға.
Аяулы ұлы Отан, ана тіл, бостандық,
Мәңгілік аманат атадан – балаға.*

Бұл жобаның иелері – белгілі ақындар Нұрлан Оразалин, Иранбек Оразбаев, Несіпбек Айтұлы, Есенғали Раушанов.

Ал тағы бір жобаның иесі – әдебиетші, Қазақ КСР-і әнұраны мәтінінің авторы Қайым Мұхаметханов. Ол өлең мынадай:

*Біз қазақ, ежелден еркіндік аңсаған,
Азаттық жолында ар үшін қиған жан.
Сан ғасыр бунаған бұғауды талқандап,
Ерікті ел болдық, жарқырап атты таң.*

Қ а й ы р м а с ы:

*Қазағым самғаған зарышқа,
Бостандық, береке – ұраны.
Қашанда құлашты кең таста.
Алаштың ер жүрек ұланы!*

*Иргелі мемлекет – біз қазақ, еліміз,
Достық пен бірлікте жайнайды жеріміз.
Әділет, адалдық, ақжолдан таймаймыз,
Кең пейіл қазақтың жасампаз еріміз.*

Қ а й ы р м а с ы:

*Ұлы ата-бабаның адалмыз салтына,
Атағы жер жарған айбынды даңқына.
Жығылмас көк туын күн сүйген мәңгіге,
Бар әлем тілектес қазақтың халқына.*

Әнұран қашан да дәуір рухынан туады. Халықтың тағдырымен байланысты ойларды кәделеп, халықтың жүрегін билеген ортақ сезімдерге негізделеді. Қазақстан Республикасының тұңғыш әнұранының мәтіні де – оны өмірге әкелген тарихи кезеңнің туындысы.

Мемлекеттік рәміздердің де уақыт сынына тәуелді екендігінің бір дәлелі – 1992 жылы қабылданған әнұранның он екі жылдан кейін өзгеріске ұшырауы. 2006 жылдың 6 қаңтарында ел Парламенті

Сенаты мен Мәжілісінің бірлескен отырысында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік нышандары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Заң күші бар Жарлығына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңының жобасы қаралды. Онда Үкіметтің ұсынысы бойынша Мемлекеттік әнұранның әуені мен мәтінін жаңарту көзделді.

Екі жарым сағатқа созылған екі оқылым талқылауы түскі 13 сағат 35 минутта аяқталды. Дауыс беруге қатысқан 69 Мәжіліс депутаты мен 38 сенатордың бәрі жақтап дауыс берді. Елбасы Заңға келесі күні қол қойды. Жаңа әнұран баспасөзде жарияланған күнінен – 10 қаңтардан бастап күшіне енді.

Кезекті сайлаудағы жеңісінен кейін Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Республикасының Президенті қызметіне кірісу құрметіне арналған салтанатты ресми рәсім кезінде – 11 қаңтарда, Астанадағы Ақордада алғаш рет орындалды. Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әнұранының тұсаукесеріне әлемнің 70 елінен келген мәртебелі қонақтар куә болды. Олардың арасында президенттер мен премьерлер, министрлер мен дипломаттар, халықаралық ұйымдардың басшылары мен өкілдері болды.

Жаңа әнұран елге бұрыннан таныс «Менің Қазақстаным» әнінің негізінде дүниеге келді. «Қазақ вальсінің королі» атанған сазгер Шәмші Қалдаяқов пен ақын Жұмекен Нәжімеденов шығармасының мәтініне енгізілген өзгерістер талайлы туындының ресми гимн болып бекуіне жол ашты.

Мемлекеттік рәмізге айналған әннің мәтініне бірқатар өзгерістер енгізілді. Таңдап алынған жиырма жолдағы елу тоғыз сөздің жиырма бесі өзгеріске ұшырады. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік әнұранының мәтіні былай болып шықты (өзгертіліп, жаңадан қосылған сөздер курсивпен беріліп отыр):

Алтын күн аспаны.

Алтын дән даласы.

Ерліктің дастаны –

Еліме қарашы!

*Ежелден ер деген,
Даңқымыз шықты ғой.
Намысын бермеген,
Қазағым мықты ғой.*

Қайырмасы:
Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін,
Жырың болып төгілемін, елім!
Туған жерім менің – Қазақстаным!

*Ұрпаққа жол ашқан,
Кең байтақ жерім бар.
Тірлігі жарасқан,
Тәуелсіз елім бар.
Қарсы алған уақытты,
Мәңгілік досындай.
Біздің ел бақытты,
Біздің ел осындай!*

Депутаттарға бұл мәтіннің орыс тіліндегі ресми жолма-жол аудармасы да таратылды:

В небо золотое солнце,
В степи золотое зерно.
Сказание о мужестве – моя страна.
В седой древности
Родилась наша слава,
Горд и силен мой казахский народ.

Припев:
О, мой народ! О, моя страна!
Я твой цветок, возвращенный тобой.
Я песня, звенящая на твоих устах,
Родина моя – мой Казахстан.

У меня простор неоглядный,
И дорога, открытая в будущее.
У меня независимый.
Сплоченный, единый народ.
Как извечного друга,
Встречает новое время.
Наша счастливая страна, наш народ.

Жаңа әнұран баспасөзде жарияланысымен, іле-шала республикалық «Экспресс К» газетінде (20 қаңтар, 2006 жыл) қостанайлық Александр Павловскийдің тәржімасы жарияланды. Көпшілік ықыластының бір белгісі болып табылатын бұл нұсқа былайша өрнектеліпті:

В небе солнце горит, ярко светит оно,
А в раздольной степи золотое зерно.
Из седой старины наша слава идет.
Горд, силен и могуч мой казахский народ.

Припев:

Моя страна, мой народ родной,
Я цветок, я возвращен тобой.
Звонкая песнь на твоих устах – я.
Казахстан – Отчизна, Родина моя.

Неоглядный простор и дорога вперед.
Независим сплоченный единый народ.
Как извечных друзей, новых дней времена,
Повстречала счастливая наша страна.

Парламентке ұсынылған құжаттарда Ж. Нәжімеденов өлеңіне енгізілген өзгерістер авторы көрсетілмеген еді. Бұл туралы талқылау басталар алдында қойылған сауалға Мәжіліс төрағасы О. Мұхамеджанов жауап берді. Ол депутаттарды Президенттің Парламентке жолдаған хатымен таныстырды.

МЕНИҢ ҚАЗАҚСТАНЫМ

Әні - Шәмші Қалдаяқовтікі,
Сөзі - Жүмекен Нәжімеденовтікі

Алтын күн аспаны,
Алтын дән даласы.
Думанды бастады,
Далама қарашы.
Кен екен Жер деген,
Жерге дән шықты ғой.
Дән егіп, терлеген,
Қазағым мықты ғой.

Судыңды дағаман
Еліңге қарамен!
Симедей ер деген
~~қабаттар~~ ~~артамын~~
Әрбір еліміз шыққан
Намасын
Қазақтан еліміз ғой!

Қайырмасы:

Менің елім, менің елім,
Гүлің болып егілемін.
Жырың болып төгілемін, елім,
Туған жерім менің – Қазақстаным.

Сағымды далам бар,
Сабырлы көлім бар.
Қараңдар, жарандар,
Осындай елім бар.
Қарсы алған уақытты,
Ежелгі досындай.
Тәуелсіздігіміздің ел бақытты,
Біздің ел осындай.

Өткізгі
Сыртта дән қалам бар (қалам)
Кенге бай терің бар
Біріміз шаралқан
Түркіміз
Сыртта еліміз бар
Кенге байтар

Менің: Бабағар аңсап
Бұрағар еліміз бар
Мәңгілік
Әліміз бұл сақатан
Ұранда аман аңсап,
Кенге бай терің бар
(Кенге байтар) – " – "

Онда: «Тәуелсіздік алғаннан кейін қабылданған қазіргі қолданыстағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұраны осы жылдар ішінде барлық қазақстандықтардың жүрегінде жатталып қалды деу қиын. Еліміздің қай түкпіріне барсам да, кәрі де, жас та әнұрандық мәртебесі болмаса да, аса көрнекті композиторымыз Шәмші Қалдаяқов пен талантты ақынымыз Жүмекен Нәжімеденовтың сөзіне жазылған «Менің Қазақстанымды» әнұран есебінде шырқағанының талай рет куәсі болдым. Бұл мен ғана емес, қазақстандықтардың сан буыны әлдеқашан білетін шындық. Осы уақытқа дейін бейресми әнұран қызметін атқарып келген бұл әнге ресми мәртебе беретін күн жетті деп есептеймін. Осы орайда ән мәтініне қатысты да өз пікірімді ортаға

салмақпын. Бұл әннің мәтіні Қазақстан тыңын игерушілер құрметіне жазылғаны ешкімге құпия емес. Сол себепті мәтінді әнұран ретінде қабылдау үшін оған бірқатар өзгерістер енгізу керек деп есептеймін. **Біріншіден**, әнұранда ғасырлар бойы тәуелсіздік үшін күрескен бабалар ерлігі көрсетілуі тиіс. **Екіншіден**, мәтінде сол ата-бабалардан қалған асыл мұрамыз – жеріміздің кең байтақтығы орын алуы керек. **Үшіншіден**, еліміз бен жеріміздің байлығы біздің ұрпақтарымыздың болашағына жарқын жол ашатыны да айқын көрініс тапқаны жөн. Ең бастысы, біздің тәуелсіздігіміздің алтын дінгегі – ел бірлігі баса көрсетілуі керек. Осы талаптарға жауап беретін өзгерістер түскенде ғана «Менің Қазақстанымның» музыкалық редакциясын сақтай отырып, әнұран ретінде Қазақстан Республикасы Парламентіне ұсынуға әбден болады деп есептеймін. Елбасы есебінде ғана емес, Қазақстанның азаматы ретінде де мен осы әннің сөзіне жоғарыдағы талаптарға жауап беретін тиісті өзгерістер түсіріп, мәтіннің жаңа нұсқасын назарларыңызға ұсынып отырмын. Авторлығына еш таласым жоқ. Мен үшін биіктерге беттеген туған елімнің әлі талай буыны асқақтата шырқайтын Қазақстанның бүгінгі келбетіне сай әнұран қабылданса болғаны», – делінген.

Осыдан кейін, жобаны талқылау кезінде әнұран авторлары қатарына Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевты қосып, оның авторлық құқын ресми бекіту жөнінде мәселе көтерілді (С. Ибрагимов, В. Нехорошев, М. Трошихин, Ж. Жексембинов). Әділет министрі З. Балиева мәселенің заңдық тұрғыдан дұрыс қойылып отырғанын, ақын мұрагерлерінің оған ресми келісім бергендіктерін назарға салды.

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты, ақын М. Шаханов талқылауға белсене қатысып: «Жалпы мен бұл мәселеге Президенттің араласқанын бүгін ғана біліп отырмын. Кеше мен осы тексті, осы өзгертулерді қолдадым. Өте бір сәтімен жасалған. Ал бұрынғы мәтінімен қалдырсақ, ол гимн болмайды», – деген кесімді пікір білдірді. Қалған депутаттар пікірі де осыған орайласып, парламент әнұран мәтінінің авторлары Ж. Нәжімеденов пен Н. Назарбаев екенін айғақтайтын шешім қабылдады.

Жаңа әнұран қабылдаудың уақыт талабына орай жасалған қадам екендігі туралы парламентте де, бұқаралық ақпарат құралдарында да аз айтылған жоқ. Үкімет атынан сөз алған Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрі Е. Қосыбаев, парламент палаталары атынан қосымша баяндама жасаған депутаттар Б. Тілеуханов пен Қ. Сұлтанов 1992 жылы қабылданған әнұранның өз міндетін атқарғанын, енді замана рухына сай жаңа гимн қабылдау қажеттігі туындап отырғанын дәлелдейтін ойларын ортаға салды.

Алғашқы әнұранды «ұйқастырылған саяси манифест» деп айдарлаған Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты, жазушы Ә. Кекілбаев: «Гимн – өлі, жансыз жанр емес. Өзгереді, дамиды», – дей келіп, жаңа әнұранның сипатына қатысты жанрды «демократияландырудың бір көрінісі», – деген пікір қосты.

Жаңа әнұран жобасының жаттауға, айтуға жеңілдігіне көбірек назар аударған басқалардың сөзі де осыған сайды. Алғашқы әнұранның әуені бұрынғы кеңестік дәуірде туғанын алға тартушылар да болды.

«Менің Қазақстаным» әні жарты ғасыр бойы елмен бірге жасап, елмен бірге мұңайып, елмен бірге қуанып келеді. Әр шаңырақтың, ел шаттығының жалауына айналды. 1986 жылғы желтоқсан көтерілісі кезінде қаһарман жас өрендердің рухани туы болып шалқыды.

Ақын Темірхан Медетбекше толғасаңыз: ««Менің Қазақстанымды» айтқан кезде жатқан жалың көтеріліп, аққан қаның тасып, бойыңа ерен қуат пен қайрат еніп, әрі-беріден кейін аруақтанып, арқаланып кететінің сөзсіз. Рухты ән. Ол ән шырқалған кезде тегеурінің – тегеурін, жігеріңе – жігер қосылып бара жатады. Бүкіл жан-жүйеңе алабұртқан өр рух лақ етіп төгіліп, өрттей ыстық сезім лап етіп тұтанып шыға келеді». («Егемен Қазақстан», 2006 жылғы 10 қаңтар).

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты, әнші Бекболат Тілеуханов сөзімен айтсаңыз: «Әнұранды тындағанда құйқаң шымырлап, бойынды рух кернеуі шарт. Ол айтылғанда егілуің керек, еңселенуің керек, шаттанған жөн, шамырқанған ләзім. Жеңіс тұғырында түлеген қыранның, етігімен су кешкен ұланның аузына түсе кетуі керек. Толқыған топтың, шаттанған көптің көкейіне орала кеткіш ардақты болуы шарт. Осы талабымызға лайық қандай ән бар десек, сөз жоқ ол – Шәмшінің «Менің Қазақстаным»».

Өз «өмірбаяны» бар, қалың жұртшылық жүрегіне жол тапқан туынды негізінде әнұран жасау – әлемдік тәжірибеде бар құбылыс. Әдетте ол мемлекеттік рәміздің халықтық сипатын күшейтіп, ел арасында кең таралуына мүмкіндік береді. Бұрыннан келе жатқан әуен мен сөздің ресми нышанға айналуы – елді шығарманы өздері бірге туындатқандай әсерге бөлейді. Сөйтіп, белгілі авторлардың жеке қолтанбасы қалың көпшіліктің ортақ қазынасына айналады.

«Менің Қазақстаным» әнін оның авторлары әнұранға арнап жазған да емес, әнұран байқауына өз қолдарымен ұсынған да емес. Дүниеден ерте озған саңлақтардың артындағы жоқшысы да, бағалаушысы да – халықтың өзі.

Ол 1992 жылғы әнұран бәйгесіне де ұсынылған болатын. Белгілі жазушы, бірнеше ән жинақтарының құрастырушысы, баспа басшысы Хайдолла Тілемісов 1992 жылғы 10-қаңтарда комиссия атына жолдаған хатында: «Қайнар» баспасы қаламгерлерінің пікірінше біздің болашақ әнұранымыз халқымыздың еркіндік, тәуелсіздік жолындағы ізгі ниетін, ұлтымыздың ұлылығын, мәрттігін, қайсарлығын, ағайын алдындағы арлылығы мен адалдығын, алтын бесік – туған өлкеміздің ырыс пен құт, бақыт пен тыныштық мекені екендігін паш ететін, туған елді, кіндік кесіп, өскен жерді аялап сүйеге, оның атақ-даңқын арттыруға үндейтін асқақ жыр болғаны абзал. Осы талаптар тұрғысынан біз, мысалы, Қазақстан Республикасының әнұраны етіп «Менің Қазақстаным» атты әнді алуды ұсынған болар едік», – деп жазды.

Бірақ ол жолы бұл ұсыныс «марш жанрында жазылған туындыны гимн бәйгесіне қосуға болмайды» деген дәлелмен қайтарылған болатын. Десе де, халық жүрегінің қалауы айныған жоқ. «Менің Қазақстаным» әні бұрынғысынша мектептер мен балабақшаларда, спорт сайыстарының, салтанатты жиындардың төрінде, саяси науқандардың бел ортасында жарқырап көріне берді. Сол ілтипат пен ықылас енді оны ресми рәміз тұғырына апарып қондырып отыр. Лайым, ғұмыры ұзақ болғай!

Рәмізтану тарихында Мемлекеттік әнұрандардың белгілі бір атауға ие болуы аз кездеспейді. Ол да әнұранның қоғамдық санада орнығуына, көпшілік жадында жылдам жатталып, берік сақталуына игі ықпал етеді. Осы орайда Қазақстан Республикасының жаңа

Мемлекеттік әнұранының аты «Менің Қазақстаным» болуы керек, әрине. Бұл – оның негізін ескергенде де, бөлек болмысы мен терең мағынасына қарағанда да лайықты һәм заңды.

Жаңа әнұранның қабылдануы – елімізде мемлекеттік және саяси тәуелсіздік идеяларының жүзеге асу процесі барған сайын тереңдей түсіп келе жатқандығының бір белгісі. Азаматтардың мемлекеттік сәйкестігі (государственная самоидентификация) деңгейінің өсе түскендігінің айғағы. Сонымен бірге ұлттық сана сезімнің әлеуметтік процестерге әсерінің және қазақ ұлты төңірегінде топтасқан барша отандастарымыздың ортақшылдық ниетінің артқанын білдіреді.

Қазақстан Республикасының жаңа Мемлекеттік әнұраны – бойға зор патриоттық сезім ұялататын асқақ та сыршыл әуен. Онда ел деп сокқан жүректердің дүрсілі бар. Оның өн бойынан өміршең оптимистік рух лебі еседі. Музыкалық табиғатының марш жанрына жақындығы дауыс ырғағының екпінін арттырып, оған ерекше өршілдік қуат беріп тұр.

Әнұран мәтіні – өлең өрнектерімен өрілген отаншылдық манифесі іспеттес. Оны поэзия тілінде жасалған елжандылық портреті десе де болады. Әрқайсы сегіз жолдан тұратын екі шумақ пен төрт жолдық қайырмада туған жерге, елге деген махаббат сезімі мен Отан алдындағы перзенттік парыз жайлы парасатты пайым терең көрініс тапқан.

Одан өзінің туған елі үшін, оның ұлы мұраттары жолында «гүлі болып егілуге, жыры болып төгілуге» әзір азаматтық позиция айқын сезіледі. Ел азаматтарын «кеңбайтақ жеріне», «тірлігі жарасқан тәуелсіз еліне» деген мақтаныш сезімге бөлейді. Ежелден «намысын бермеген» халықтың бүгінгі-ертеңгі ұл-қыздарының аузына: «Біздің ел бақытты, біздің ел осындай!» деген салмақты сөздер салады.

Әуені мен өлеңі бір мүддеге қызмет етіп тұрған еліміздің жаңа музыкалық-поэтикалық эмблемасы, ең алдымен, азаматтық асқар рухтың жаршысы ретінде құнды. Шын мәнінде қалғығанды – оятып, мойығанды – жұбататын, тізерлегенді – тік тұрғызып, ұрандағанды – атқа қондыратындай әсерлі де айбарлы. Ізгі мақсаттар жолында елдікке, бірлікке шақырады. Ертеңіне үкілі үмітпен қарап, болашаққа бағыл сеніммен қадам басқан барша қазақстандықтардың кәделеп-қас-терлейтін рухани қазынасы деуге лайық.

ЭПИЛОГ ОРНЫНА

Өмірін рухымен нұрландырған жанның бойынан өзгеше шуақ төгіліп тұрады.

«Біз тәуелсіздікке аңсап, зарығып жеттік. Енді сол тәуелсіздіктің қасиетті белгілерін де ерекше қадірлеуіміз, қастерлеуіміз керек. Өрбір азамат Қазақстанның туын, елтаңбасын, әнұранын тұмардай қасиет тұтуы қажет. Елдігіміздің сыналатын бір тұсы осы».

Н.Ә. Назарбаев

Енді елдік нышандарға ерекше ілтипат танытып, құрмет көрсету қаһында арнайы лебіз білдіре кетсек. Онсыз мемлекеттік рәміздер туралы әңгіме толық болмайды.

Мемлекеттік рәміздерді құрметтеу – адамзат өркениетімен бірге қалыптасып, бірге дамып келе жатқан қоғамдық-саяси құбылыстардың бірі. Адам жанының нәзік қылын шертіп, айырықша аңсарларын қозғайтын әсері болғандықтан, адамдардың түр-түсі мен тегіне, қоғамда алатын орны мен жас шамасына, тіпті қашанда құбылмалы келетін саяси ұстанымдарға да қарамастан ешкімге жаттығы жоқ, көпке ортақ феномен.

Мемлекеттік рәміздерге деген көзқарас қазіргі ғаламдық даму процесінде де қоғамдық сана сипатын айқындайтын маңызды факторлардың бірі болып саналады. Осы орайда американдық әйгілі ғалым Самюэль Хантингтонның «Біз кімбіз? Американдық ұлттық сәйкестік проблемалары» («Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности», М., Транзит книга, 2004) деген кітабынан бір мысал келтіруге болады. Бұл елде қалыптасқан дәстүр бойынша ұлттық ту («Жұлдыздар мен жолақтар») «... діни статус алып, иконға айналған, американдықтар үшін Ұлттық сәйкестік символы болып саналады және оған (туға) басқа елдердің азаматтары қалай қарайтыны сөз емес» (С. Хантингтон).

1998 жылы ақпан айында Лос-Анжелес қаласында Мексика мен АҚШ футболшылары әлем біріншілігінде бақ сынасты. Мексикалықтардың шеберлік мысы басты ма, әлде американдықтардың отаншылдық сезімі селкеулік танытты ма, әйтеуір стадионда қонақтардың мемлекеттік туы көбірек көлбеңдеп, «жұлдыздар мен жолақтардың» үні шықпай қалды. Тіпті жалауша желпінтіп, жеңіске шақырған жерлестерін жеңінен тартқан американдықтар да аз болмады. Осы жағдайға күйзелген жанкүйерлерінің бірінің «Мен өз елімде жүріп өз мемлекеттік туымды көтере алмасам, яғни менің елімде ерекше бір сорақы өзгеріс болғаны да» деген жан айқайы кітапта қазіргі американдық қоғамдық санадағы ұлттық сәйке стік проблемасын талдаудың бір тиегіне айналған.

Ал 2001 жылғы 11 қыркүйектегі лаңкестік апат жағдайында туға деген көзқарасты пайымдау проблеманың басқа қырларын ашуға

«Тәуелсіздік полюсі» ғылыми-зерттеу экспедициясы мүшелерінің мемлекеттік туды Антарктиданың ең биік шыңына шығаруы (2016 ж.)

Президент Н.Ә. Назарбаев 2000 ж. Сидней Олимпиадасының жеңімпазы атақты боксшы Е. Ибраимовқа ту табыстауы

«Әлем шыңы» – Эвересті екі рет бағындырған альпинист Мақсұт Жұмаев (2018 ж.)

көмектеседі. Бұған дейінгі бойкүйездіктің ізін де таба алмайсыз. «Жұлдыздар мен жолақтар» қарша жауды десе де болады. Ұлттық жалауша ілінбеген жер қалмады. Үйлер мен офистердің төбелерінде, автокөлік бекетінде, терезе сайын, фасадтар мен шам жанған бағандарда, телефон антенналарында, тіпті жиһаздар мен кісі киімдерінде бәрі-бәрінде «жұлдыздар мен жолақтар» тігілмеген, шаншылмаған, тұрғызылмаған, тартылмаған, тағылмаған бос жер табу қиын еді. Қазан айының басында өткізілген социологиялық зерттеу барысында американдықтардың 80 пайызы өз елінің туын көтергенін, оның 63 пайызы – үйлерінде іліп, 28 пайызы – автокөліктеріне орнатып шыққанын, ал 29 пайызы – өз киім-кешектеріне қадап алғанын айқындап берді. Тек «Уолмарт» (ағ. «Walmart») гипермаркетінде ғана 11 қыркүйекте – 116 мың жалауша, ал келесі күні – 250 мың жалауша сатылыпты. Ал бұрынғы жылға сәйкес көрсеткіштер – тиісінше 6400 және 10 мың болатын. Жалауша жасаушылар әдеттегіден төрт-бес есе көп пайдаға кенелді.

Бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыстың астарында, сөз жоқ, мемлекеттік рәміздердің қоғамдық санада алар орнын айқын айғақтайтын аса маңызды факторлар жатыр. С. Хантингтон болса, «Жалаушалар американдықтардың өз ұлттық сәйкестігіне қатысты тұтас әрі қасіретті сезімін ояты» деп тұжырымдайды.

Өз мемлекетінің туы желбіреп, әнұранының әуені тербелгенде немесе сөзімен қоса шырқалғанда селт етпейтін жүрек жоқ. Әсіресе, тұған жерден жырақта жүрген кездерде. 1992 жылы Барселонада өткен дүниежүзілік жазғы олимпиадалық ойындарға Қазақстан делегациясы тұңғыш рет тәуелсіз Отанымыздың өзгелермен терезесі тең өкілі ретінде қатысты. Тағдыр жазып, сәті түсіп, сол жолы әлем әлі көз-айым бола қоймаған көкшулан туымыз, көннің көзіндей, көшпелілер болмысының өзіндей көк байрағымыз спорттағы саңлақтарымыздың қолында желбіреді. «Қазақстанның күн қонған көгілдір туын көкке қадай көтеріп, Олимпиаданың ашылу шеруінің бел ортасында келе жатқан Дәулетті (Д. Тұрлыханов – осы сайыста классикалық күрестен қола жүлдегер атанған қаһарман жігітіміз – Е.Ш.) көргенде, – деп жазады сол жолы алыстан ақжолтай хабарлар беріп тұрған журналист

*Атағы эсер жарған кәсіпқой боксшы Геннадий Головкин
Тұңғыш Президент Н. Ә. Назарбаевтың қабылдауында*

*Белгілі кәсіпқой боксшы Қанат Исламның
Президент Қасым-Жомарт Тоқаевпен кездесуі (2019 ж.)*

Е. Бапи, – спорт фототілшісі Дендербай аға бір суретін түсіруге үш фотоаппараттан бес пленка жұмсап үлгерді. Ал «Спорт» газеті редакторының орынбасары Қыдырбек Рысбекұлы қуаныштан көзіне жас алып, жылап жіберді». Әлемнің сонау бір қиян түкпірінде, кілең бір марқасқалар жиылған айтулы ортада отандастарымызды өзгеше мақтаньш сезіміне бөлеп, тебіренткен ғажайып көрініске баға жетер ме? Оның сыртында тәуелсіз мемлекетіміздің төл рәмізін басқалармен қатар тік көтеріп, дөңгеленген дүниенің дүрмін деген небір дүлдүл елдерімен иық тіресе шеру тарту бақыты тұр ғой.

Жер-жаһандық жарыс төрінде өзіңді еркін елдің еркешорасы сезініп, қуаныштан көзге жас алу құдіретін тек бастан өткізіп қана біле аларсың, тегі!

Нақ осындай күй кешіп, тебірену бақытын сезінген тағы бір қазақты білеміз. Ол – дәм-тұзын шеттен жазып, әртүрлі жағдайда шекара асып, сыртта жүрген қандасымыздың бірі, түркиялық бизнесмен Мансұр Тайжы мырза. Сол 1992 жылы ол Алматыда өткен «Азия дауысы» байқауына екі жүз жалауша тігіп алып келіп, таратты. «Тәуелсіз еліме деген ыстық махаббатымды жеткізудің бұдан артық жолын білмедім, бауырлар. Өз басым халқымыздың бойтұмарындай қыран қанатты көгілдір туымызды қастерлеу қазақты қасиеттеу деп ойлаймын», – деп сыр бөлісті теледидар арқылы сөйлеген сәтінде.

Сол жылы 28 қыркүйек пен 4 қазан аралығында Дүние жүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайы өтті. Сонда ұйымдастырушылар қатарында құрылтай шараларына белсене қатыса жүріп, шеттегі ағайындардың өздері алғаш рет аяқ басып, бірінші рет көріп тұрған атамекен, асыл жұртына деген жүрек түкпіріндегі ғажайып махаббатын сезініп сан толқығанымыз бар. Қонақтардың алғашқы үлкен тобын Үкімет Премьер-Министрінің орынбасары, елім деген еркөңіл азамат ағамыз Мырзатай Жолдасбеков бастап, 24 қыркүйек күнгі таңғы 9-да Алматы әуежайында қарсы алдық. Айтып тауыса алмас әсер... Суреттеуге тіл жетпес сезім... Ыстық қауышулар... Қуаныштан құйылған көз жасы... Өз алдына шаңырақ көтеріп, ел болған, жеке ту желбіретіп, төл елтаңбасын төрге ілген Қазақ мемлекетінің қазіргісіне шүкірлік айтып,

Дүние жүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайы (1992 ж.)

ертеңіне баянды болашақ тілеген жүрекжарды сөздер... Әсіресе, ұшақ табалдырығынан түсе сала ақ сақалын бойлай аққан көз жасын тия алмай еңкілдеп келіп, етпетінен түсіп, туған жердің тасын сүйген қария және қонақтардың үлкен-кішісінің бәрінің қолында бірдей биікке көтерілген кішкентай жалаушалар әлі күнге көз алдымызда тұр. Құдды көз жазып қалған елдің Ұлы Отанына, ата жұртына: «ағайын, мен – өзіңнің бауырыңмын» деп қасиетті белгілерді куәлікке тартып тұрғанындай. Атамекенінің топырақ-тасын аймалаған аймаңдай асыл

ағамыз туған жердің құдірет, қадірін сезіндірсе, біртуғандық елшісіне айналған көгілдір жалаушалар мемлекеттік рәміздердің қадір-қасиетін керім ұқтырады. Саңылауы бар санаға бұдан артық не сәуле керек, шіркін.

Иә, сөз жоқ, туға тағзым – елге, жерге, тарихқа тағзым. Туға құрмет – елге, жерге, тарихқа деген құрмет. Бұл елтанба мен әнұранға да қатысты. Өйткені, олар – біздің елдік белгілеріміз, олар – мемлекеттігіміздің құты мен қасиеті. Ал елін шын сүйетін адал азамат өз Отанының бойтұмар белгілерін де қасиеттер болар.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін құрметтеу маңызды конституциялық нормалар қатарына жатады. «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері туралы» Конституциялық заңы: «Қазақстан Республикасының азаматтары, сондай-ақ Республика аумағында жүрген адамдар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Рәміздерін құрметтеуге міндетті» деп көрсетілген. Құжатқа 2005 жылғы 6 қаңтарда өзгерістер енгізілген кезде әнұран орындау рәсіміне қатысты «гимнді орнынан тұрып, оң қолының алақанын омырауының сол жағына қойып тыңдайды» деген жаңа салт заңдас-тырылды.

*Тағдырыңды тамырсыздық індетінен қалқала!
Әр адамда өз анасынан басқа да,
Жебеп жүрер, демеп жүрер арқада
Болу керек құдіретті төрт ана:
Туған жері – түп қазығы, айбыны
Туған тілі – сатылмайтын байлығы,
Туған дәстүр, салт-санасы – тірегі
Қадамыңа шуақ шашар үнемі.
Және туған тарихы, еске алуға қаншама
Ауыр әрі қасіретті болса да.
...Төрт анасын қорғамаған халықтың
Ешқашан да бақ жұлдызы жанбаған.*

М. Шаханов

Мемлекеттік рәміздерді тұрақты түрде насихаттап отыру, азаматтардың бойында оларға деген құрмет сезімін қалыптастыру жөнінде шаралар жүргізу Республика Үкіметіне, облыстардың, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімдеріне заң бойынша жүктелген.

Мемлекеттік рәміздерге айрықша құрмет көрсету – халықаралық қарым-қатынас тәжірибесінде тарихи қалыптасқан және ресми орнықтырылып келе жатқан тәртіп. Ол – мемлекет басшыларының ресми сапарларын реттейтін арнайы хаттама бойынша ерекше қадағаланатын нормалардың бірі. Мысалы, мемлекет басшысын қарсы алу және шығарып салу кезінде ел әнұраны орындалады. Дипломаттар кез келген елмен таныстығын ең алдымен сол мемлекеттің ресми рәміздерін танып-білуден бастайды. Бұл елтану әліппесіне жатады.

Мемлекеттік рәміздерге көзқарастан сол елге деген ықылас пен пейіл дәрежесі аңғарылады. Бұл ретте орын алған кез келген ресми немқұрайдылық пен кемсітушілік елді құрметтемеу деп бағаланып, кейде мемлекетаралық қарым-қатынастарға салқынын тигізеді, тіпті белгілі бір шиеленістерге апарып соғуы мүмкін.

Мұндай көзқарас рәміздердің ұлттық сана-сезім мен азаматтық сәйкестік туралы ұғымдарда айрықша орын алатындығына негізделген. Талай ұрпақтар елтаңба көтеріп, желбіреген ту ұстап, асқақ әндер шырқап аса ұлы ерліктер жасағанына тарих куә. Ержүрек саяхатшылар мен теңізшілер өздері ашқан жаңа жерлерде елінің рәмізін қадап, белгі қалдырып отырған. Ұлттық тулар астында Отанының еркіндігі мен бостандығы үшін жан аямай күрескен патриоттар қолында да қашан да ұлттық тулар желбірейді. Әлемнің көптеген халықтары өздерінің мемлекеттік рәміздерін иелену құқығына қол жеткізу үшін небір ғаламат қиындықтарды бастан өткерді.

Рәміздерді құрметтеу ту, елтаңба және әнұран пайдаланылатын жағдайларды әлеуметтік реттеуге байланысты бірқатар ұлттық

дәстүрлер мен ресми рәсімдердің негізі болып саналады. Ресми рәміздер бірыңғай мемлекеттік стильдің басты ұстыны қызметін атқарады.

Мемлекеттік рәміздерге құрметпен қарау жөніндегі ұлттық рәсімдердің сипаты мен деңгейі әр елде әртүрлі көрініс тапқан. Оған әрқайсының төл менталитеті мен саяси мәдениеті тікелей ықпал ететіні байқалады. Дамудың жоғарғы сатысына көтерілген, демократиялық жолмен өркендеп келе жатқан әрі идеологиялық мойынтұрық не екенін білмейтін АҚШ-та Мемлекеттік туға ізет таныту – жалпыхалықтық құндылық бағдары, жоғары отаншылдық көрінісі және мемлекеттік мүдделерге адалдық танытудың бір көрінісі деп есептеледі. Швецияда жылма-жыл ұлттық мереке ретінде аталып жүрген Мемлекеттік ту күні бар.

Әрине, қастерлеп, қасиеттеу үшін алдымен мемлекеттік рәміздер туралы терең түсінік болуға тиісті. Әсіресе жас ұрпақ оларды жақсы білгені жөн. Ресми рәміздердің мектептерде, жоғары оқу орындарында арнайы пәндік курс ретінде, білікті әдіскер мамандар мен білгір ғалымдар жасап, бекітілген бағдарламаларға сәйкес оқытылуы халықаралық тәжірибеде бар игі іс. Мұның өзі жастардың туған халқы, туған елі туралы түсініктерін тереңдетіп, отаншылдық сезімдерін күшейте түседі.

Дипломатиялық протоколдың елшілік салтының халықаралық құқықтың негізгі принциптерін нақтылауға және жүзеге асыруға қызмет ететін айрықша құрал ретінде саяси маңызға ие екені белгілі. Ол кез келген мемлекеттің сыртқы саясатына, дипломатиялық қызметіне ықпал ететін факторлардың бірі. Елшілік салтқа сәйкес Мемлекеттік туға тағзым ету, Мемлекеттік әнұранның орындалуы тәрізді рәсімдер (протоколдық этикеттер мен нормалар) мемлекет егемендігін танытатын белгілерге жатады. Елшілік орналасқан мекенжайда мемлекеттің туы желбіреп тұруы, әр алуан ресми кездесулер мен басқа да маңызды шаралар кезінде жалаушалар қойылды,

соған қарай тиісті орналасу тәртібі айқындалатыны содан. Қазақстан егемен ел атанып, тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік аренаға шығуына, халықаралық қауымдастыққа енуіне байланысты қыран қанатты көкшулан туымыз Біріккен Ұлттар Ұйымынан бастап, көптеген беделді халықаралық ұйымдардың, әлемнің әр түкпіріндегі мемлекеттердің төрінде желбіреді.

Қазақстанда қазір қоғамдық сана деңгейінде мемлекеттік рәміздер образын әркімнің өз қабылдауы арқылы бойға сіңіру және оларды ел азаматтарының жеке рухани құндылықтарына айналдыру процесі жүріп жатыр. Бұл – ел егемендігі, мемлекеттік тәуелсіздіктің орнығу тарихында оның нышандарын ресми белгілеу олардың адамдар санасында орнығуынан бұрын жүзеге асқан кезде болатын қалыпты қажеттілік, заңды құбылыс.

Мемлекеттік рәміздердің жалпыұлттық деңгейде мойындалуы, ел азаматтарының сана-сезімінде барынша терең сәулеленуі – оларға деген құрмет сезімін қамтамасыз етудің бірден-бір кепілі. Тек сондай әлеуметтік негіз ғана ресми рәміздерді және оларға байланысты әр алуан идеяларды тиімді пайдалану тәжірибесіне қатысты ұлттық дәстүрлер қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әр адамның ой-санасы арқылы өтіп, жан-жүрегімен қабылданған азаматтық позициясына айналған мемлекеттік рәміздерді қастерлеу көзқарасы жоғары патриотизмнің, Отанға деген сүйіспеншіліктің және ел мүддесін өзге мүдделердің бәрінен жоғары қоюға баулудың өзегі болып табылады.

Осындай жағдайды орнықтыру және соған сәйкес белгілі бір әрекеттік-сезімдік императивтер тәрбиелеу үшін ел рәміздерін жақсы білудің орны өзгеше. Ресми рәміздер қашан да адамдар санасында мемлекеттілік идеясын және соған сәйкес құндылық бағдарларын қалыптастыруға, өркениеттілік пен мәдениеттілік рухын орнықтыруға тікелей әсер етіп келгенін және бұдан әрі де солай бола беретінін ешқашан да естен шығармаған жөн.

ӘЛЕМ КАРТАСЫ АЛДЫНДА

ГЛОССАРИЙ

(Рәмізтану: негізгі ұғымдар)

ГЕРАЛЬДИКАЛЫҚ МОЗАИКА

ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КУРЬЕР

(Қазақ фольклоры мен поэзиясындағы рәміздік сарындарды саралау тәжірибесінен)

Қазақстан Республикасының
Мемлекеттік рәміздерін танып-білуге
арналған қазақша-орысша-ағылшынша

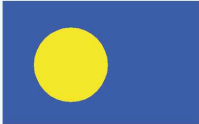

СӨЗДІК

ӘЛЕМ ҚАРТАСЫ АЛДЫНДА

	Мемлекеттің толық аты	Жер көлемі мың км ²	Астанасы	Ақша бірлігі
	1	2	3	4
АУСТРАЛИЯ, ОКЕАНИЯ				
	Аустралия одағы	7 692,02	Канберра	Аустралия доллары (AUD)
	Ваңуату Республикасы	12,19	Порт-Вила	Вату (VUV)
	Жаңа Зеландия	268,02	Веллингтон	Жаңа Зеландия доллары (NZD)
	Кирибаги Республикасы	0,81	Оңтүстік Тарава	Аустралия доллары (AUD)
	Маршалл Аралдары Республикасы	0,18	Маджуро	АҚШ доллары (USD)
	Микронезия Федеративтік Штаттары	0,7	Паликир	АҚШ доллары (USD)
	Науру Республикасы	0,02	Ярен	Аустралия доллары (AUD)

	1	2	3	4
	Палау Республикасы	0,4	Нгерулмуд	АҚШ доллары (USD)
	Папуа-Жана Гвинея Тәуелсіз мемлекеті	462,84	Порт-Морсби	Кина (PGK)
	Самоа Тәуелсіз Мемлекеті	2,84	Апия	Тала (WST)
	Соломон Аралдары	28,4	Хониара	Соломон Аралдары доллары (SBD)
	Тонга Корольдігі	0,75	Нукуалофа	Паанга (TOP)
	Тувалу	0,03	Фунафути	Тувалу доллары (TVD) Аустралия доллары (AUD)
	Фиджи Республикасы	18,27	Сува	Фиджи доллары (FJD)
АЗИЯ				
	Армения Республикасы	29,74	Ереван	Драм (AMD)

	1	2	3	4
	Ауғанстан Ислам Республикасы	652,87	Кабул	Афгани (AFN)
	Әзірбайжан Республикасы	86,6	Баку	Манат (AZN)
	Бангладеш Халық Республикасы	148,46	Дакка	Така (BDT)
	Бахрейн Корольдігі	0,79	Манама	Бахрейн динары (BHD)
	Бруней- Даруссалам мемлекеті	5,77	Бандар-Сери- Бегаван	Бруней доллары (BND)
	Бутан Корольдігі	38,394	Тхимпху	Нгултрум (BTN)
	Біріккен Араб Әмірліктері (БАӘ)	83,6	Абу-Даби	Дирхам (AED)
	Вьетнам Социалистік Республикасы	331,699	Ханой	Донг (VND)
	Грузия Республикасы	69,7	Тбилиси	Лари (GEL)

	1	2	3	4
	Жапония	377,975	Токио	Йена (JPY)
	Израиль мемлекеті	20,8	Тель-Авив	Шекель (ILS)
	Индия Республикасы	3287,263	Нью-Дели	Үнді рупиясы (INR)
	Индонезия Республикасы	1904,569	Джакарта	Индонезия рупиясы (IDR)
	Иордан Хашимит Корольдігі	89,342	Амман	Иордан динары (JOD)
	Ирак Республикасы	438,317	Бағдад	Ирак динары (IQD)
	Иран Ислам Республикасы	1648,195	Тегеран	Иран риалы (IRR)
	Йемен Республикасы	555	Сана	Йемен риалы (YER)
	Камбоджа Корольдігі	181,035	Пномпень	Риел (KHR)

	1	2	3	4
	Катар мемлекеті	11,581	Доха	Катар риалы (QAR)
	Кипр Республикасы	9,251	Никосия	Еуро (EUR)
	Корей Халықтық Демократиялық Республикасы (КХДР)	120,54	Пхеньян	Корея халық онасы (KPW)
	Корея Республикасы	100,363	Сеул	Корея Республикасы онасы (KRW)
	Кувейт мемлекеті	17,818	Эль-Кувейт	Кувейт динары (KWD)
	Қазақстан Республикасы	2724,9	Астана	Теңге (KZT)
	Қырғыз Республикасы	199,951	Бишкек	Қырғыз сомы (KGT)
	Қытай Халық Республикасы (ҚХР)	9596,961	Пекин	Юань (CNY)
	Лаос Халықтық Демократиялық Республикасы	237,955	Вьентьян	Кип (LAK)

	1	2	3	4
	Ливан Республикасы	10,452	Бейрут	Ливан фунты (LBP)
	Малайзия	330,803	Куала-Лумпур	Ринггит (MYR)
	Мальдив Республикасы	0,3	Мале	Мальдив руфиясы (MVR)
	Моңғолия	1564,116	Улан-Батор	Тугрик (MNT)
	Мьянма Одағы Республикасы	676,578	Нейпидо	Кьят (MMK)
	Непал Федеративті Демократиялық Республикасы	147,516	Катманду	Непал рупиясы (NPR)
	Оман Сұлтандығы	309,5	Мускат	Оман риалы (OMR)
	Өзбекстан Республикасы	448,978	Ташкент	Өзбек сомы (UZS)
	Пәкістан Ислам Республикасы	881,913	Исламабад	Пәкістан рупиясы (PKR)

	1	2	3	4
	Сауд Арабия Корольдігі	2149,69	Эр-Рияд	Сауд риялы (SAR)
	Сингапур Республикасы	0,733	Сингапур	Сингапур доллары (SGD)
	Сирия Араб Республикасы	185,18	Дамаск	Сирия фунты (SYP)
	Тайланд Корольдігі	513,12	Бангкок	Баг (THB)
	Тәжікстан Республикасы	143,1	Душанбе	Сомони (TJS)
	Түрік Республикасы	783,356	Анкара	Түрік лирасы (TRY)
	Түрікменстан	491,21	Ашхабат	Түрікменистан манаты (TMT)
	Филиппин Республикасы	300	Манила	Филиппин песосы (PHP)

	1	2	3	4
	Шри-Ланка Демократиялық Социалистік Республикасы	65,61	Шри- Джаяварденепура- Котте (ресми административті); Коломбо (де-факто)	Шри-Ланка рупиясы (LKR)
	Шығыс Тимор Демократиялық Республикасы	15,007	Дили	АҚШ доллары (USD)
АФРИКА				
	Алжир Халықтық Демократиялық Республикасы	2381,741	Алжир	Алжир динары (DZD)
	Ангола Республикасы	1246,7	Луанда	Кванза (AOA)
	Бенин Республикасы	114,763	Порто-Ново	Батыс Африка КФА франкі (XOF)
	Ботсвана Республикасы	581,73	Габороне	Пула (BWP)
	Буркина-Фасо	274,2	Уагадугу	Батыс Африка КФА франкі (XOF)
	Бурунди Республикасы	27,834	Гигега	Бурунди франкі (BIF)

	1	2	3	4
	Габон Республикасы	267,667	Либревиль	Орталық Африка КФА франкі (XAF)
	Гамбия Республикасы	10,689	Банжул	Даласи (GMD)
	Гана Республикасы	238,535	Аккра	Седи (GHS)
	Гвинея Республикасы	245,857	Конакри	Гвинея франкі (GNF)
	Гвинея-Бисау Республикасы	36,125	Биссау	Батыс Африка КФА франкі (XOF)
	Джибути Республикасы	23,2	Джибути	Джибути франкі (DJF)
	Египет Республикасы	1010,408	Каир	Египет фунты (EGP)
	Замбия Республикасы	752,617	Лусака	Замбия квачасы (ZMW)
	Зимбабве Республикасы	390,757	Хараре	Зимбабве доллары (ZWD); АҚШ доллары (USD)

	1	2	3	4
	Кабо-Верде Республикасы	4,033	Прая	Кабо-Верде эскудосы (CVE)
	Камерун Республикасы	457,442	Яунде	Оргалык Африка КФА франкі (XAF)
	Кения Республикасы	580,367	Найроби	Кения шиллингі (KES)
	Комор Аралдары Одагы	1,861	Морони	Комор франкі
	Конго Республикасы	342	Бразавиль	Оргалык Африка КФА франкі (XAF)
	Конго Демократиялык Республикасы (Заир)	2345,409	Киншаса	Конго франкі (CDF)
	Кот-д'Ивуар Республикасы	332,463	Ямусукро (де-юре); Абиджан (де-факто)	Батыс Африка КФА франкі (XOF)
	Лесото Республикасы	30,355	Масеру	Лоти (LSL)
	Либерия Республикасы	111,369	Монровия	Либерия доллары (LRD)

	1	2	3	4
	Ливия мемлекеті	1759,541	Триполи	Ливия динары (LYD)
	Маврикий Республикасы	2,040	Порт-Луи	Маврикий рупиясы (MUR)
	Мавритания Ислам Республикасы	1030	Нуакшот	Утия (MRU)
	Мадагаскар Республикасы	587,041	Антанариву	Ариари (MGA)
	Малави Республикасы	118,484	Лилонгве	Малави квачасы (MWK)
	Мали Республикасы	1240,192	Бамако	Багыс Африка КФА франкі (XOF)
	Марокко Корольдігі	446,3	Рабат	Марокко дирхамы (MAD)
	Мозамбик Республикасы	801,59	Мапуто	Метикал (MZN)
	Намибия Республикасы	825,615	Виндхук	Намибия доллары (NAD)

	1	2	3	4
	Нигер Республикасы	1267	Ниамей	Батыс Африка КФА франкі (XOF)
	Нигерия Федеративтік Республикасы	923,769	Абуджа	Найра (NGN)
	Оңтүстік Африка Республикасы (ОАР)	1221,037	Претория (атқарушы билік); Кейптаун (заң шығарушы); Блумфонгейн (сот)	Оңтүстік Африка ранды (ZAR)
	Оңтүстік Судан Республикасы	644,329	Джуба	Оңтүстік судан фунті (SSP)
	Орталық Африка Республикасы	622,984	Банги	Орталық Африка КФА франкі (XAF); Биткойн (XBT)
	Руанда Республикасы	26,338	Кигали	Руанда франкі (RWF)
	Сан-Томе және Принсипи Де- мократиялық Республикасы	1,001	Сан-Томе	Добра (STN)
	Сейшель аралдары Республикасы	0,459	Виктория	Сейшель рупиясы (SCR)

	1	2	3	4
	Сенегал Республикасы	196,712	Дакар	Бағыс Африка КФА франкі (XOF)
	Сомали Федеративтік Республикасы	637,657	Могадишу	Сомали шиллингi (SOS)
	Судан Республикасы	1886,086	Хартум	Судан фунтi (SDG)
	Сьерра-Леоне Республикасы	71,74	Фритаун	Леоне (SLL)
	Танзания Біріккен Республикасы ?	947,303	Додома	Танзания шиллингi (TZS)
	Тоголез Республикасы	56,785	Ломе	Бағыс Африка КФА франкі (XOF)
	Тунис Республикасы	163,61	Тунис	Тунис динары (TND)
	Уганда Республикасы	241,038	Кампала	Уганда шиллингi (UGX)
	Чад Республикасы	1284	Нджамена	Оргалык Африка КФА франкі (XAF)

	1	2	3	4
	Экваториялық Гвинея Республикасы	28,05	Малабо	Орталық Африка КФА франкі (XAF)
	Эритрея мемлекеті	117,6	Асмэра	Накфа (ERN)
	Эсватини Корольдігі (бұр. Свазиленд)	17,364	Мбабанае (атқарушы билік); Ломамба (заң шығарушы)	Лилангени (SZL); Оңтүстік Африка ранды (ZAR)
	Эфиопия Федеративтік Демократиялық Республикасы	1104,3	Аддис-Абеба	Быр (ETB)
ЕУРОПА				
	Австрия Республикасы	83,879	Вена	Еуро (EUR)
	Албания Республикасы	28,748	Тирана	Лек (ALL)
	Андорра Княздігі	467,63	Андорра-ла-Велья	Еуро (EUR)
	Беларусь Республикасы	207,595	Минск	Беларусь рублі (BYN)

	1	2	3	4
	Бельгия Корольдігі	30,689	Брюссель	Еуро (EUR)
	Болгария Республикасы	110,993	София	Лев (BGN)
	Босния және Герцеговина Республикасы	51,129	Сараево	Босния және Герцеговина ауыстырмалы convertible маркасы (BAM)
	Ватикан Мемлекет- қаласы	0,00049		Еуро (EUR)
	Венгрия	93,030	Будапешт	Форинг (HUF)
	Германия Федеративтік Республика	357,022	Берлин	Еуро (EUR)
	Грек Республикасы	131,957	Афины	Еуро (EUR)
	Дания Корольдігі	42,926	Копенгаген	Дания кронасы (DKK)
	Ирландия	84,421	Дублин	Еуро (EUR)

	1	2	3	4
	Исландия	102,775	Рейкьявик	Исландия кронасы (ISK)
	Испания Корольдігі	505,99	Мадрид	Еуро (EUR)
	Италия Республикасы	301,23	Рим	Еуро (EUR)
	Латвия Республикасы	64,589	Рига	Еуро (EUR)
	Литва Республикасы	65,3	Вильнюс	Еуро (EUR)
	Лихтенштейн княздігі	0,16	Вадуз	Швейцария франкі (CHF)
	Люксембург Ұлы Герцогтігі	2,586	Люксембург	Еуро (EUR)
	Мальта Республикасы	0,316	Валлетта	Еуро (EUR)
	Молдавия Республикасы	33,843	Кишинев	Молдова лейі (MDL)

	1	2	3	4
	Монако княздігі	0,002	Монако	Еуро (EUR)
	Нидерландт Корольдігі	42,531	Амстердам	1. Еуро (EUR) – Еуропа; 2. АҚШ доллары (USD) – Нидерландт Кариб аралдары; 3. Нид. антиль гильдені (ANG) – Кюрасао, Синт-Мартен; 4. Аруба флорині (AWG) – Аруба
	Норвегия Корольдігі	385,207	Осло	Норвегия кронасы (NOK)
	Польша Республикасы	312,696	Варшава	Злотый (PLN)
	Португалия Республикасы	92,212	Лиссабон	Еуро (EUR)
	Ресей Федерациясы	17098,246	Мәскеу	Рубль (RUB)
	Румыния	238,397	Бухарест	Румын лейі (RON)

	1	2	3	4
	Сан-Марино Республикасы	0,061	Сан-Марино	Еуро (EUR)
	Сербия Республикасы	88,361	Белград	Серб динары (RSD)
	Словак Республикасы	49,035	Братислава	Еуро (EUR)
	Словения Республикасы	20,271	Любляна	Еуро (EUR)
	Солтүстік Македония Республикасы	25,713	Скопье	Македония динары (MKD)
	Украина	603,628	Киев	Гривна (UAH)
	Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия біріккен Корольдігі	242,495	Лондон	Фунт стерлинг (GBP)
	Финляндия Республикасы	338,455	Хельсинки	Еуро (EUR)
	Француз Республикасы	643,801	Париж	Еуро (EUR)

	1	2	3	4
	Хорватия Республикасы	56,594	Загреб	Хорватия кунасы (HRK)
	Черногория	13,812	Подгорица	Еуро (EUR)
	Чехия Республикасы	78,871	Прага	Чех кронасы (CZK)
	Швейцария конфедерациясы	41,285	Берн (де-факто)	Швейцария франкі (CHF)
	Швеция Корольдігі	450,295	Стокгольм	Швеция кронасы (SEK)
	Эстония Республикасы	45,339	Таллин	Еуро (EUR)
СОЛТУСТІК ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АМЕРИКА				
	Америка Құрама Штаттары (АҚШ)	9833,52	Вашингтон	АҚШ доллары (USD)
	Антигуа және Барбуда	0,44	Сент-Джонс	Шығыс Кариб доллары (XCD)

	1	2	3	4
	Багам Аралдары Достастығы	13,878	Нассау	Багам доллары (BSD)
	Барбадос	0,439	Бриджтаун	Барбадос доллары (BBD)
	Белиз	22,966	Бельмопан	Белиз доллары (BZD)
	Гаити Республикасы	27,75	Порт-о-Пренс	Гурд (HTG)
	Гватемала Республикасы	108,889	Гватемала	Кетсаль (GTQ)
	Гондурас Республикасы	112,492	Тегусигальпа	Лемпира (HNL)
	Гренада	0,349	Сент-Джорджес	Шығыс Кариб доллары (XCD)
	Доминика Достастығы	0,75	Розо	Шығыс Кариб доллары (XCD)
	Доминикан Республикасы	48,671	Санто-Доминго	Доминикан песосы (DOP)

	1	2	3	4
	Канада	9984,67	Оттава	Канада доллары (CAD)
	Коста-Рика Республикасы	51,1	Сан-Хосе	Коста-Рика колонны (CRC)
	Куба Республикасы	109,884	Гавана	Куба песосы (CUP)
	Мексика Құрама Штаттары	1972,55	Мехико	Мексика песосы (MXN)
	Никарагуа Республикасы	130,375	Манагуа	Кордоба (NIO)
	Панама Республикасы	75,417	Панама	Бальбоа (PAB); АҚШ доллары (USD)
	Сент-Винсент және Гренадина	0,389	Кингстаун	Шығыс Кариб доллары (XCD)
	Сент-Ките және Невис Федерациясы	0,261	Бастер	Шығыс Кариб доллары (XCD)
	Сент-Люсия	0,617	Кастри	Шығыс Кариб доллары (XCD)

	1	2	3	4
	Тринидад және Тобаго Республикасы	5,131	Порт-оф-Спейн	Тринидад және Тобаго доллары (TTD)
	Эль-Сальвадор Республикасы	21,041	Сан-Сальвадор	Сальвадор колоны; АҚШ (USD); Биткойн (ХВТ)
	Ямайка	10,991	Кингстон	Ямайка доллары (JMD)
ОҢТУСТІК АМЕРИКА				
	Аргентина Республикасы	2780,4	Буэнос-Айрес	Аргентина песосы (ARS)
	Бразилия Федеративтік Республикасы	8515,767	Бразилия	Реал (BRL)
	Венесуэла Боливариан Республикасы	916,445	Каракас	Венесуэла боливары (VED)
	Гайана Кооперативтік Республикасы	214,970	Джорджтаун	Гайана доллары (GYD)
	Колумбия Республикасы	1141,748	Богота	Колумбия песосы (COP)

	1	2	3	4
	Көпұлтты Боливия Республикасы	1098,581	Сукре	Боливиано (BOB)
	Парагвай Республикасы	406,796	Асунсьон	Гуарани (PYG)
	Перу Республикасы	1285,216	Лима	Соль (PEN)
	Суринам Республикасы	163,821	Парамарибо	Суринам доллары (SRD)
	Уругвай Шығыс Республикасы	176,215	Монтевидео	Уругвай песосы (UYU)
	Чили Республикасы	756,096	Сантьяго	Чили песосы (CLP)
	Эквадор Республикасы	256,370	Кито	АҚШ доллары (USD)

ГЛОССАРИЙ

(Рәмізтану: негізгі ұғымдар)

Аверс (қасбет) – Елтаңбатану (геральдика) ғылымында қолданылатын термин. Мөрдiң негiзгi рәмiздiк белгi соғылатын оң жақ бетiн осылай атайды.

Ақша (валюта) – мемлекеттiң саяси-экономикалық тәуелсiздiгiнiң белгiсi. Әдетте металдан (алтын, күмiс, т.б.) соғылады, немесе мемлекеттiк құнды қағаз түрiнде басылып шығады.

Астана – ең жоғары мемлекеттiк билiк жүзеге асырылатын орталықты (қаланы) бiлдiретiн саяси-географиялық ұғым. Астана атауы елдiң ономастикалық төлқұжаты (мысалы, Париж десе ойға бiрден Франция келедi) рәмiзi саналады.

Әнұран – объектiсiн даралай отырып, соның төңiрегiнде қоғамдасуға үндейтiн музыкалық және поэтикалық құралдар арқылы жасалатын көркем туынды. Негiзiнен мадақтау сарыны басым болады.

Белгi – адамның ақыл-ойы мен жан-дүниесiне әсер ету арқылы күрделiлiгi әртүрлi деңгейдегi ақпарат бере алатын шартты ұғымдардың таңбаланған немесе бейнеленген көрiнiсi.

Елтаңба – әлеуметтiк даралау және меншiктеу сипатындағы құбылыстарға куәлiк ететiн заттық белгi.

Елтаңбалық (мемлекеттiк) мөр – мемлекеттiк елтаңба бейнеленген дөңгелек немесе төртбұрышты құрал. Заңдарды, мемлекеттiк маңызы бар басқа да құжаттарды ресiмдеуге пайдаланылады.

Елұран – қоғамдық деңгейде қауымдасуға, бiрлескен iс-қимылға шақыратын шартты сөз. Негiзiнен сана-сезiмге психологиялық әсер ету жолымен жiгерлендiруге, рухтандыруға бағытталған.

Ен (таңба) – астарында меншiк нысанына қатысты ақпарат бар шартты белгi.

Елорда – жаңа сөз (неологизм). 1998 жылдан бастап астана деген мағынада қолданыла бастады.

Қолтаңба – адамның жазбаша таңба салу мәнерiне, iс-қимылына және шығармашылығына тән ерекшелiктерiн даралайтын ұғым.

Мемлекеттік әнұран – мемлекеттік тәуелсіздік пен егемендіктің музыкалық немесе музыкалық-поэтикалық рәмізі. Негізінен әуен мен сөзден тұрады. Кейде тек музыкалық шығарма болуы да мүмкін.

Мемлекеттік елтаңба – мемлекеттік тәуелсіздік пен егемендіктің заттық айғағы. Онда, әдетте, сурет және сәулет өнері мүмкіндіктерін пайдалану арқылы елдің төл тарихи, рухани және саяси болмысынан туындайтын мемлекеттік идеяны беретін шартты белгілер жүйесі берленеді.

Мемлекеттік награда – мемлекет алдында айрықша еңбек сіңірген адамдарды марапаттауға арналған рәміз. Әртүрлі металдан (алтын, күміс, қола), құнды қағаздан жасалады. Отаншылдық рухта тәрбиелеуге қызмет етеді.

Мемлекеттік рәміз – мемлекеттің тәуелсіздігі мен егемендігін паш ете отырып, жоғары отаншылдық сезімге баулитын әлеуметтік-саяси белгі, сурет өнерін, сәулет өнерін музыка мен поэзияны пайдалану арқылы жасалатын көркем туынды.

Мемлекеттік рәміздер қоры – мемлекеттілік идеясына қызмет ететін рәміздер тобы. Оған мемлекеттің Әнұраны, Елтаңбасы мен Туы, т.б. енеді.

Мемлекеттік тіл – Мемлекеттік егемендік белгісіне жататын этнолингвистикалық рәміз. Ол ресми түрде, әдетте ел Конституциясында, айқындалып, бекітіледі.

Мемлекеттік шекара – мемлекеттік тәуелсіздік пен егемендіктің негізгі айғақтарының бірі. Құрлықта мемлекеттік елтаңба бейнеленген ала бағандармен белгіленеді. Мемлекеттік шекара арнайы әскерлер күшімен қорғалады.

Мөр – мемлекеттің, ұйымның, кәсіпорынның, топтың немесе жеке адамның заңды тұлға ретіндегі құқына куәлік ететін дөңгелек немесе төртбұрышты құрал. Рәміздік сипаттағы сурет салынған немесе сөз жазылған бейнесі, әдетте, әртүрлі құжаттарға басылады. Мөр авторлық жауапкершілікті мойынға алудың, сенім көрсетудің немесе міндеттеме алудың белгісі.

Нышан – заттың, құбылыстың, ұғымның немесе идеяның түп-төркініне, мағыналық негізіне, болмысына мегзейтін шартты ұғым, көркем бейне.

Ономастикалық рәміз – тұтастай елдің, немесе оның әртүрлі аумақтық бөліністерінің рухани төлқұжаты, тарихи оқиғаға айналған жерсу атаулары (мысалы, Сарыарқа, Маңғыстау, Жетісу, т.б.).

Рәміз – белгілі бір әлеуметтік-саяси мәні бар идеяны әртүрлі нышандар жүйесі және сан алуан бейнелер арқылы астарлап жеткізетін заттық айғақ немесе көркем шығарма. Өзін-өзі даралау мен қауымдасуға қызмет етіп, адамның бойында қажетті сезім туғызуға бағытталған арнаулы әсерлі ақпарат көзі.

Реверс (қарсыбет) – Елтаңбатану (геральдика) ғылымында қолданылатын термин. Мөрдің сол жақ бетін осылай атайды.

Таңба – астарында меншік нысанына қатысты ақпарат бар белгі.

Тенге – тәуелсіз қазақ елінің төл ақшасы (валютасы).

Ту – бір түрлі немесе түрлі-түсті төрт бұрышты мата. Бетіне әртүрлі белгілер салынуы да, салынбауы да мүмкін.

Тубегі – ежелгі әскери термин. Ту ұстайтын адам деген ұғымды береді. Әдетте бұл міндет ең белгілі батырға жүктелген. Оны ханның өзі немесе алқалы жиында ел таңдаған.

Тужиек (кайма) – түсті матаның шетіндегі арнайы жолақша. Әдетте бөлек бояумен дараланады.

Тутаяқша (древок) – түсті мата тартылатын ағаштан немесе металлдан жасалған тірек.

Тутұғыр (флагшток) – туды тік көтеріп қоятын арнайы құрал. Әдетте металлдан жасалады.

Ұлттық бояу – тутану (вексилология) ғылымында қолданылатын термин. Белгілі бір ұлт өкілдері көп қолданып, киес тұтатын рең.

Ұран – адамдардың белгілі бір тобын ортақ әрекетке, іс-қимылға жұмылдыруға арналған шартты сөз (атау).

Шашақ (бахрома) – түсті матаны жиектеп көмкерген тоқыма әшекей.

Шекара – мемлекеттер арасындағы, аумақтық құрылымдар арасындағы жер бөлінісін білдіретін ұғым.

ГЕРАЛЬДИКАЛЫҚ МОЗАИКА

I

Көне ту. 1972 жылы Ираннан (Хабис) б.з.д. III ғасырда жасалған ту табылды. Металл тудың пішімі – төртбұрышты, ұзындығы мен ені бірдей – 23 сантиметрден. Оның бетіне қыран құстың, қос арыстанның, әулие ананың, үш әйелдің, бұқаның бейнелері бедерленген. Бұл – ең көп суретті тулардың бірі.

Ұлттық рәміздер арасындағы ең байырғылары (әлі де қолданыста) – Дания (1370 ж. бері), Нидерланд Корольдігі (1572 ж. бері), Непал (1743 ж. бері), Ұлыбритания (1801 ж. бері), Чили (1817 ж. бері), Аргентина (1818 ж. бері), Перу (1825 ж. бері), Уругвай (1828 ж. бері), Франция (1830 ж. бері) елдерінің тулары.

Тайвань туы ерекше көзге түскен сәт 1989 жылы осы елдің Гаосюн қаласында өткен спорт жарысына байланысты. Оның ашылу салтанаты кезінде салмағы 820 килограмм алып ту көтерілді. Оның ұзындығы – 126, ені – 84 метр.

Бразилияда тутұғырға ұзындығы – 100, ені – 70 метр ту көтерілгені бар.

Ғажайып сыйлық. 1983 жылы сол кездегі АҚШ Президенті Р. Рейганға салмағы 8 тонна таңғажайып ту сыйға тартылды. Индиана штатында жасалған бұл рәміздің ұзындығы – 140, ені – 70 метр.

Оңтүстік Африка Республикасының (ОАР) 1994 жылы бекітілген жаңа туының негізгі ерекшелігі – көп түстілігі. Бірнеше ұлттың өкілдері тіршілік етіп жатқан мемлекеттің рәмізі баршаның жүрегіне жақын болсын деген ниетпен алты түске боялыпты.

Бұл елдің 1997 жылы қабылданған әнұраны «Оңтүстік Африка үні» (1957-1994 жж. аралығында ОАР-ның мемлекеттік әнұраны болған) және «Құдайым, қолдай көр Африканы» (африканың бірқатар елдерінің әнұранына арқау болған, 1897 ж. Энох Сонтонга шығарған, кхоса тілінде «Nkosi Sikelel`i Afrika» атты діни гимн) деп аталатын екі әннің шумақтары мен әндерін араластыру арқылы жасалған.

Триколор – үш (түсті) жолақты ту осылай аталады. Олардың ең байырғысы XVI ғ. бірінші рет қолданылған Голландияның (Нидерландының) Принц туы (нид. Prinsenvlag). Онда үш көлденең жолақ – қызғылт сары, ақ және көк түске боялған.

«**Жұлдыздар мен жолақтар**» (ағ. «Stars and Stripes», «Star-Spangled Banner») деп аталатын АҚШ туына 1777 жылдан бері 26 рет өзгеріс жасалыпты. Оның бәрі де аумақтық бөліністердің – штаттар санының қосылуы мен кемуіне байланысты. Қазіргі 50 жұлдыз бар туы 1960 жылы қабылданған.

Қызыл түс – әлем мемлекеттері туларында ең көп кездесетін рен. Ол барлық тулардың үштен екісінде бар. Одан кейін көп пайдаланылғаны ақ, көк, сары және қара бояулар екен.

Ені мен ұзындығы бірдей жалғыз шаршы ту – Швейцариянікі.

Күн бейнесі – мемлекеттік туларда жиі кездесетін нышан. Олардың ішіндегі ең атақтысы – Жапонияның «Күн дөңгелегі» (жап. *Hinomaru*). Рәміз – елдің «Нихон Коку» – «Күншығыс елі» деген атауының нышандық белгісі. Тайвань туында – ақ күн, Филиппин туларында – сегіз сәулелі күн, Уругвай туында – адамның бет-бейнесіне ұқсас «Мамыр күні» суреттері бар.

Жұлдыз бейнесі ұлттық тулардың төрттен бірінен астамында кездеседі. Олардың саны көп ретте елдегі аумақтық бөліністердің санына қарай айқындалады. Марокко туындағы бесбұрышты «Сүлеймен жұлдызының» бұрыштары рух, ауа, от, су және жер нышаны деп есептеледі. Израильдің алты бұрышты «Давид жұлдызы» бейнеленген туы діни мәнімен танымал.

Ең ірі аңның суреті Шри-Ланканың (бұрынғы Цейлон) туында бейнеленген. Ондағы арыстанның суреті айтарлықтай көрнекті-ақ.

Ең ірі құстың суреті – Албания туында. Албандықтар өз отанын «Қырандар елі» деп атайды. Ел рәмізінде екі басты бүркіт бейнеленген.

Мемлекеттік туында тотықұс суреті салынған ел де бар. Ол – Доминика достастығы (Императорлық амазон құсы бейнеленген. Сондай-ақ, Доминика достастығы туы Никарагуаны санағанда, күлгін түсі бар жалғыз екі тудың қатарында).

Жұмақ құсы (лат. *Paradisaea raggiana*) – Папуа-Жаңа Гвинея туындағы құс осылай аталады.

Ең үлкен өсімдік суреті бейнеленген ту – Канаданікі (үйеңкі жапырағы).

Философиялық мәні бар нышандар Үндістанның «Заң дөңгелегі», Оңтүстік Кореяның «Инь-Ян» туларында, сол сияқты Моңғолияның, Израильдің, Марокконың туларында кездеседі.

Тудағы жазу рәміздің ең басты бөлшегі болып саналатын ел – Сауд Арабиясы. Оның туында «Алладан басқа құдай жоқ. Мұхаммед – оның пайғамбары» деген сөйлем жазылған.

Иранның туында «Аллах акбар» (Алладан басқа құдай жоқ) деген сөйлем 22 рет қайталанған. Бұл сан аятолла Хомейнидің Иранға оралған күнімен – 1357 жылдың 22 бахманы (1979 жыл ақпанның 11-і) – байланысты көрінеді.

Бразилия туында – елдің ұлттық ұраны «*Ordem e Progresso*» («Тәртіп және Прогресс») деген сөздер жазылған.

Оңтүстік полюсте желбіреген тұңғыш ту – Норвегиянікі. Оны 1911 жылғы 14 желтоқсанда Р. Амундсен мұзға қадап көтерген.

Солтүстік полюсте желбіреген тұңғыш ту – АҚШ-тікі. Оны 1909 жылы 6 сәуірде Роберт Пири тікті.

Айға шығарылған алғашқы ту – АҚШ-тікі. Оны ай бетіне 1969 жылғы шілденің 20-сында «Аполлон-11» экипажының командирі Н. Армстронг алып шықты. Айда жел болмайтындықтан ол сымға байланды.

Әлемдегі ең биік шың Эверестке (теңіз деңгейінен 8848 метр) тігілген тұңғыш ту – *Ұлыбританиянікі*. Оны Ұлыбритания ұйымдас-тырған экспедицияның мүшелері Жаңа Зеландиялық Эдмунд Хиллари мен оның көмекшісі Непалдық Тенцинг Норгей 1953 жылы мамырдың 29-да көтерді. Олар сол сияқты Непал мен Біріккен Ұлттар Ұйымының туларын да желбіретті.

Қазақстан туын ғарышқа шығарған – қазақтың екінші ғарышкер ұшқышы Талғат Мұсабаев.

Қазақстан туы Эверестке 1995 жылы көтерілді.

Қазақстан туын дүниежүзілік жарыста тұңғыш желбіреткен – көкшетаулық шаңғышы В. Смирнов. Ол 1996 жылы Лиллехаммерде өткен қысқы спорт Олимпиадасының чемпионы атанды.

Қазақстан туы БҰҰ сарайының алдындағы дүние жүзі елдерінің тулары қатарына 1992 жылы қосылды.

«Көк қаршыға». Шыңғыс ханның туы – тоғыз шашақты үшкіл ақ мата. Ол тудың сабына үш жерден байланатын болған. Ала тудың ортасында бауырына шеңгеліне ілінген қара қарғаны қысып, қанатын жайып ұшып келе жатқан көк қаршығаның (тұйғын) суреті салынған.

Ақсақ Темір көрегеннің аспан көк туы. XIV ғасырда көтеріліп, бір жарым ғасыр бойы желбіреген жеңімпаз тудың түсі – шымқай көк.

Абылайдың ақ туы. Ел жадында ерекше сақталған рәміздердің бірі – Абылайдың ақ туы. Ол – бір түсті төрт бұрышты ақ мата. Шашақты бауы бар.

Тубегі. Ерте замандарда осындай ресми атақ, жоғары мәртебелі қызмет болған. Жоңғар жаугершілігіне қарсы күрес алдында бас әмірші болып – Әбілқайыр хан, ал тубегілікке – бас сардар Бөгенбай батыр сайланды. Мұндай шешім Ордабасындағы ұлы жанында қабылданатын. Тубегі тағайындау салты кейінге дейін жетті. Мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі қаһармандарының бірі Амангелді батыр әскерінің тубегі – Қияқбай батыр.

Қандыадырда қалған ту. Қазақ даласында ұзақ сақталып, бүгінгі ұрпақтар қолына тиген көне тулар мен байрақтар туралы нақты деректер шамалы. Солардың бірі – Олжабай батыр байрағы жөніндегі дерек. Ол батыр мен байға қатыстының бәріне қырын қараған қытымыр заманның 1930 жылдары Сарыарқадағы Шідерті өзенінің бойындағы Қандыадыр деген жерде (Екібастұз маңындағы «Степной» кеңшары) көмілген көрінеді. Өзінің өсиеті бойынша оған ғұлама ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұланның шешесі Нұрила марқұмның денесі оралып еді деседі батырдың бүгінгі ұрпақтары. Бұл туралы дерек таратушы – ғалымның келіні – туған інісі Адаштың әйелі Сәлиман Хақанкеліні Марғұлан.

Рейхстагқа ту тіккен қазақ батыры – Рақымжан Қошқарбаев. Оның есімі екінші дүниежүзілік соғыс тарихында фашизм ордасы – Рейхстагқа тұңғыш жеңіс туын желбіреткен жауынгер ретінде қалды.

Жаңа рәсім. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының астанасының Алматыдан Ақмолаға (1998 жылғы 6 маусымнан – Астана қаласы) көшірілуі тұсында бұрын-соңды болмаған жаңа рәсім дүниеге келді. Ол – ұлы көштің Мемлекеттік рәміздердің эталондық үлгілерін жеткізуден басталуы. Тұңғыш рәсімнің «туған күні» – 1997 жылғы 8 желтоқсан.

II

Ержүрек қолбасшы Шилінің (қытайша Шы Лэ) мөрі. Қытай тарихшысы Фан Сюаньлин «Цзинь династиясының тарихы» деген еңбегінде ержүрек қолбасшы Шилінің императорлық мөрі туралы мағлұмат бар. Шилі батыр III ғасырда Қытайда билік жүргізген. Оның мөрі төртбұрышты қара яшма (кварцтың бір түрі) асылтасынан жасалған, тасбақа бейнелі тұтқасы болған.

Сақ қолбасшының ханзадалық белгісі. Есік қорғанынан табылған «алтын адамның» саусақтарынан екі жүзік табылған. Бірінде – рәміздік белгі бар. Бұл жүзік-мөрде сәнді бас киім киіп, қырын қарап тұрған адамның бас бейнесі бедерленген.

Түркі қағанының таңбасы. Көне түркі мемлекетінде қолданылған билік нышанының бір белгісі Күлтегін (685-731 жж.) қағанға орнатылған ескерткіште бәдізделген. Ол биіктігі 3 метр 15 сантиметр, табанының ұзындығы мен ені тиісінше 1 метр 24 сантиметр және 41 сантиметр болып келетін үшкір пирамида түріндегі стелланың бесбұрышты ұшар басының бір қырына таңбаланған.

«Адамзат билеушісінің мөрі». Шыңғыс ханның мөрі алқызыл түсті асыл яшмадан жасалған. Онда «Аспанда – Құдайтағала, жерде қаған құдіретті. Адамзат билеушісінің мөрі» – деген сөздер бар.

«Қара сақина». Ақсақ темір көрегеннің мөрінде бірінің үстіне бірі ұштағандап орналастырылған үш қара сақина бейнеленген. Бұл белгі – туындағы және Самарқанд қаласының елтаңбасындағы негізгі нышан.

Еуропадағы алғашқы мөр 1136 жылы жасалды.

Көне құжаттарда аталған тұңғыш әулеттік елтаңба – Анжуй графы Жоффрейдің қалқанында. Бұл оқиға 1127 жылы болған. I Генрих 14 жасар өгей баласын рыцарь деп жариялау кезінде, оған алтыннан жасалған көк қалқан сыйлады.

Мон – XII ғасырда пайда болған Жапониядағы әулеттік елтаңбалар осылай аталады.

Әйгілі ағылшын жазушысы Уильям Шекспирдің әулеттік елтаңбасында найзаның белгісі бар.

Арыстан – елтаңбаларда ең жиі кездесетін жануар бейнесі. Еуропада XII ғасырдан бері (1127 ж.) рәміздік рөл атқара бастады.

Бүркіт бейнесі – мемлекеттердің, империялардың рәміздік нышаны ретінде өте ертеден әрі жиі қолданылады. Ол 962 жылы Қасиетті Рим империясының, 1804 жылы Франция императоры Наполеонның, 1782 жылы АҚШ-тың елтаңбаларында пайда болды.

Лилия бейнесі – елтаңбаларда ең жиі қолданылатын өсімдік тектес нышан. Аңыз бойынша Франкілердің королі Кловис 496 жылы христиан дініне енген. Сонда оған, періште тазалық белгісі ретінде лилия сыйлаған деп саналады.

Роза (раушан) елтаңбалық белгі ретінде алғаш 1236 жылы қолданысқа түсті. Элеонора Прованская патшайым (күйеуі III Генрих 1216-1272 жылдары Ағылшын королі болды) бұл мақсатқа «алтын раушан» бейнесін пайдаланды.

Америка Құрама Штаттарының мемлекеттік үлкен мөрінің жобасын жасау туралы шешім тура ел тәуелсіздігі жарияланған күні – 1776 жылғы 4 шілдеде қабылданды. Жоба әзірлеушілер арасында Джон Адамс, Бенджамин Франклин, Томас Джефферсон да болды. Бірақ олардың ұсыныстары тым аллегориялық сипаты басым деген дәлелмен қабылданбай тасталды.

1782 жылы 20 маусымда қабылданған Үлкен мөрге Филадельфия қаласының тумасы геральдист Уильям Бартонның және Континенталды конгрестің хатшысы болған Чарльз Томсонның ұсыныстары негіз болды.

Үлкен мөрдің қасбетінде (аверс) кеудесіне он үш (алғашқы штаттар саны) ақ-қызыл жолақты қалқан қысқан бүркіт бейнесі бар. Ақ және қара жолақтар арасын байланыстырып тұрған көк жолақтар «Конгресте бөлінбейтін біртұтас болудың нышаны» деп есептеледі. Бүркіттің тырнақтары 13 жапырақ пен 13 оқ (соғыс болса – әзірміз деген белгі) тізілген зәйтүн ағашы бұтағын бүріп алған. Бүркіттің тұмсығына «E Pluribus Unum» («Көптен – біреу») деген ұлттық девиз жазылған лента ілінген. Күн сәулелері мен бұлт көмкерген көгілдір фондағы он үш жұлдыз «Жаңа ұлт егемен мемлекеттер арасында өз орнын табады» деген ойды білдіреді.

Елтаңбаның сол жағында (реверс) пирамида суреті бар. Ол – күшжігер мен шыдамдылықтың белгісі. Пирамиданың жоғарғы жағында «Көреген көз» (ағ. «The Eye of Providence») бейнеленген. Бетте «Annuit Coeptis» («Ол біздің ісімізді қолдайды») және «Novus Ordo Seclorum» («Ғасырларға жаңа тәртіп») деген және «1776 жыл» деген жазулар бар.

Пирамида бейнесінің пайдаланылуы АҚШ-тың негізін салушы қайраткерлердің өздерін жаңа Иерусалим салған Израиль балаларына теңеуімен байланыстырылады.

АҚШ-тың Үлкен мөрінің қарсыбетіндегі (реверс) белгі мемлекеттік рәміз ретінде бір-ақ рет пайдаланылған көрінеді. Президент Ф. Рузвельттің шешімі бойынша (1935 жылғы 2 шілде) құны бір долларлық банкноттарға басылды. Бір долларлық АҚШ банкноттарында қазір де сол сурет сақталған.

Қазақстандағы ресми бекітілген елтаңбалық рәмізі бар алғашқы қала – Петропавл (Қызылжар). Қала елтаңбасы 1842 жылы 7 қыркүйекте Ресей патшасының жарлығымен бекітілген.

Авторлық құқық белгісі. Халықаралық құқық объектісі ретінде 1955 жылдан бері пайдаланылып келеді. © белгісі ЮНЕСКО-ның 1952 жылы Женева қаласында қабылданған Авторлық құқықты қорғау жөніндегі жалпыға ортақ конвенциясына сәйкес дүниеге келді. Мұндай белгісі бар шығарманы автордың рұқсатынсыз пайдалануға болмайды.

III

Ең көне мемлекеттік әнұран (сөзі) – жапон жұртынікі. Ол «Кимигайо» деп аталады. Оның сөзі IX ғасырда жазылған.

Нидерланды әнұранының музыкасы дүние жүзіндегі ең көне рәміздік әуен деп есептеледі.

Қазақтың «Елім-ай» әні – әлемде теңдесі жоқ бөлек болмысты ұлттық гимн. Әдеттегі әнұрандарда негізінен мадақтау сарыны басым жататын болса, бұл ел әнінің қуаты бүкіл халық басына түскен қасіретті боямасыз баяндай отырып, рухты жасытпай, қайта елдік пен ерлікке шақыратын оптимистік сезім оятағын қасиетінде жатыр.

Ең ұзақ әнұран мәтіні 158 шумақтан тұрады. Ол – Грекияның мемлекеттік рәмізі. «Бостандық әнұраны» деп аталады. 1823 жылы жазылған. Авторы – ақын Дионисиос Соломос.

Ең қысқа әнұран мәтіні – Жапония әнұранына тиесілі. Ол тек 1 шумақ құрайтын 32 буын-белгіден тұрады.

Тек әуенмен өрнектелген, сөзі жоқ мемлекеттік әнұрандар да бар. Мұндай рәміздер – төртеу. Олардың ішіндегі ең көнесі – Испаниянікі. Ол 1770 жылы дүниеге келген.

Елұран. Кезінде қазақ халқын құраған ру тайпалардың өз ұрандары болғаны белгілі. Олар бір сөзден тұрады. Көбіне аруақты аталар мен аналардың атына құрылған. Ал бар қазаққа бірдей ортақ елұран – «Алаш». Тағы бір ортақ ұран – «Аруақ» сөзі. Ұрандауды кейде аруақ шақыру дейді.

IV

Ұлттық ақшалар. Әр елдің ұлттық ақшасының (валютасының) өз атауы бар. Қазақстанда – теңге, Ресейде – рубль, Ұлыбританияда – фунт стерлинг, АҚШ пен Канадада – доллар, Қырғызстанда – сом, Германияда, Францияда, Бельгияда, Италияда және т. б. бірқатар еуропа елдерінде – евро, Иракта – динар, Венгрияда – форинт, Түркіменстанда – манат, Швейцарияда – франк, Швецияда, Норвегияда, Данияда, Исландияда, Чехияда – крона, т.б.

Тұңғыш теңгелер – ежелгі қазақ жерінде шығарылған алғашқы ақшалар арасында Мүбәрәк қожа сұлтандық еткен тұста Сығанақта жасалған теңгелер де бар. Ол екі рет – 1327-1328 жж. және 1328-1329 жж. – ақша шығарған. Табылған темір теңгелерде «Әділ сұлтан – Мүбәрәк қожа. Тәңірім оның билік дәуренін ұзақ еткей» деген сөздер бар. 1368-1369 жылдары Сығанақта Орыс хан да өз ақшасын шығарған.

Ертедегі астаналар туралы белгілі бір дерек Сығанақ қаласына қатысты. Ғалымдардың жазуынша, 1446 жылы Әбілхайыр хан Сыр бойын Мауренахрдан тартып алып, өз астанасын Сығанаққа көшірген. Ол хандық таққа бүкіл Дешті-Қыпшақтағы 71 ру-тайпа басшыларының тікелей дауыс беруі арқылы 1428 жылы сайланған болатын.

Қазақ жеріндегі көне астаналар қатарында Суяб (Түркі қағандығының астанасы), Баласағұн (Қарахан әулетінің бірінші астанасы), Қойлық (Қарлұқ хандығының астанасы), Жанкент (оғыздардың ордасы), Түркістан (Қазақ хандығының бас ордасы) т.б. қалалары аталады.

XX ғасырда қазақ елінің астанасы атанған қалалар – Орынбор (1920-1925), Қызылорда (бұрынғы Ақмешіт – 1926–1929), Алматы (1929-1997), Астана* (бұрынғы Ақмола, 1997 жылдың 10 желтоқсанынан бастап).

* 2019-2022 жж. аралығында – қаланың аты Нұр-Сұлтан болып өзгертілді. Ал 2022 ж. 17 қыркүйектен бастап елордаға Астана атауы қайтарылды.

ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КУРЬЕР
*(Қазақ фольклоры мен поэзиясындағы рәміздік
сарындарды саралау тәжірибесінен)*

Ер найзасыз болмас,
Ел таңбасыз болмас.

Мәтел

Жасыл туын көтеріп,
Шашақты найза қолға алып,
Батыр жігіт жауда ойнар.

Билер сөзі

Ен салған мал – елдікі,
Ені жоғы – желдікі.

Мақал

Ызақор ырысын төгеді,
Шекара елді бөледі.

Мақал

Табаны жалпақ тарланды,
Таңбалап мінер ме екенбіз?

*Ақтамберді Сарыұлы
(1675-1768)*

Садағын сала байланса,
Астана жұртын айналса.

*Мұрат Мөңкеұлы
(1843-1906)*

Тоғыз санды торғауыт,
Он сандайын оймауыт.
Барабан соғып, шың қағып.
Алдынан әскер жүргізді.

«Қамбар батыр» жырғы

Алтын туы жығылды
Мысыр сынды қаланың.

*Алмажан Азаматқызы
(1823-?)*

Қарсыласып екі топ,
Іріктеді батырды.
Қалмақ соғып барабан,
Қазақ ұран шақырды.

*Дулат Бабатайұлы
(1802-1871)*

Астана жұртын айналған,
Атына тұрман болсам деп.

*Махамбет Өтемісов
(1804-1846)*

Жалаулы найза жанға алып.
Жау қашырар ма екенбіз?!

*Ақтамберді Сарыұлы
(1675-1768)*

Орда болмай орта толмас.

Мәтел

Арыстан туған екен деп,
Асыра жұрты қуанды.

Сүйінші сұрап жан-жаққа,
Қолдарына ту алды.

«Қобыланды батыр» жыры

Көк асаба, қызыл ту,
Көк жаңғырған ұлы шу.

Қара өлең

«Бөрілі байрақ» астында,
Бөгеліп көрген жан емен.

«Бөрілі найза» ұстасам,
Түйремей кеткен жан емен.

*Сүйінбай Аронұлы
(1815-1898)*

«Қарасай» – менің ұраным,
Бөрілі басты – байрағым.
Байрағымды көтерсем
Қозып кетер қайдағым.

*Сүйінбай Аронұлы
(1815-1898)*

Аруақты батыр боларсың,
Алысқан жауды аларсың.
Еліңді елетерсің,
Ежелгі жерге жетерсің.
Егіз бөрің тұрғанда,
Екіленбей не етерсің.

*Қазыбек бидің Керей Жәнібек
батырға берген батасы*

Қараман шықты қаладан,
Кернейлері бапылдап,
Байрақты тулар жалпылдап...

«Қамбар батыр» жыры

Желп-желп еткен жасыл ту,
Желкілдетер күн қайда?!
Жер қайысқан қалың қол,
Жауға шабар күн қайда?!

Толғау

Қасқая біткен қос мүйіз –
Қайсарлықтың белгісі.

«Өтеген батыр» жырынан

Қазақ – жылқы мінезді.

Мәтел

Елдестіремек – елшіден.
Жауластырмақ – жаушыдан.

Мәтел

Ханды қарашасы сақтайды.

Мәтел

– Адамзатқа не ортақ? –
– Аспандағы күн ортақ.

Билер сөзі

Ел үстіне жау келсе,
Көк бөрідей ер керек.
Мен де атадан туғанмын...
Алдына арым жібермен.
Үш таңбалы Майлыбай
Тұқымым бітіп қырылмай.

*Шернияз Жарылғасұлы
(1807-1867)*

Ұрандасып келгенде,
Бр дулаттың баласы.

Шөжә Қаржаубайұлы
(1808-1895)

Қайратым қанша қайтса да,
Мұныға, ханым, шыдаман.
Арқаға қарай көшермін,
Алашыма ұран десермін.

Жиёмбет Бортоғашұлы
(XVI-XVII ғғ.)

Күннен елші келеді,
Күміс шашып келеді.
Айдан елші келеді,
Алтын шашып келеді.

*(Жұмбақ («Кодекс куманикус» –
XIV ғ.) Жауабы: күн мен айдың
шашылған сәулесі)*

Көмірлі тауда,
Иар өзенінде,
Үш тулы түркі халқы (бар).

Мойыншиор ескерткіші – VIII ғ.

Түркі-Сыр халқының жерін,
Жат баспасын!

Тоныкөк ескерткіші – VIII ғ.

Губернатор – жандарал
жауапқа алды,

«Жайлауда ту көтеріп
шыққан кім», – деп.

Ешқайсы айтпаған соң,

айқай сап кеп

Өзі айтты жандаралдың
«Бекболат» деп,

«Бекболат бола қалса
ту көтерген, –

Бұйрық қылды: дарға
асып-тарт» деп.

Жамбыл Жаббаев
(1846-1945)

Сәске мезгіл болғанда,
Қырық мың әскер қол шықты.

Хан Темірхан бас болып,
Желбіреген ту шықты.

Дабылдарын қақтырып,
Шуылдаған шу шықты.

«Зияда Шахмұрын» дастаны

Келесі кеңестер не?

Ақ найза не?

Не тоқтау толқып жатқан
айна көлге?

Көтерген «Абылайлап»

ала жалау,

Шақырушы бола ма
тозған елге?

Ақ туын Абылайдың
кім көтерді

Алашта, дүниеден көшкелі хан?

Ілияс Жансүгіров
(1894-1938)

Ат шабады – ер шаттанады.

Қорқыт (VII-VIII ғғ.)

Көк кіріп, қызыл шықсын!
(*Көне қыпшақ анты*)

Ер – атымен,
Құс – қанатымен.
Махмұд Қашқари (XI ғ.)

Ұран көтерілсе – ру жиылар,
Жау келсе – жамиғат жиылар.
Махмұд Қашқари

Жас ағашты отамайды,
Елшіні өлтірмейді.
Махмұд Қашқари
Жақсының жаны – жалау.
Мәтел

Төртеу түгел болса –
төбедегі келеді,
Алтау ала болса –
ауыздағы кетеді.
Мақал

Күннен туған баламын!
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана табынам...
Жерде жалғыз тәңірі – от,
Оттан басқа тәңірі жоқ.
Мағжан Жұмабаев
(1893-1938)

Мен – қазақпын мың өліп,
мың тірілген!
Жөргегімде таныстым
мұң тілімен.
Жылағанда жүрегім
күн тұтылып,
Қуанғанда күлкімнен
түн түрілген.
Жұбан Молдағалиев
(1920-1988)

Менің елім...
Туған жерім менің –
Қазақстаным!
Жұмекен Нәжімеденов
(1935-1983)

Қазақстан Республикасының
Мемлекеттік рәміздерін танып-білуге арналған
қазақша-орысша-ағылшынша

СӨЗДІК

А

Адам – человек – human, man

Адамзат – человечество – mankind

Адал – честный, верный – loyal

Адалдық – честность, верность – loyalty

Азамат – гражданин – citizen

Азаматтық парыз – гражданский долг – civic duty

Азат – свободный – free

Азаттық – свобода – freedom

Ай – луна – moon

Айбын – доблесть – valour

Айбынды – доблестный – valiant

Айшық – узор – ornament

Айшықты – красивый (с узорами) – ornamental

Айырым – различие – distinction

Айырым белгісі – знак различия – distinguishing badge; insignia

Ағынан жарылу – поделиться самыми сокровенными мыслями –
to confide in someone

Аймүйіз – лунообразный – crescent horn

Ақ – белый – white

Ақиқат – правда – truth

Ақша – деньги – money

Алып – великан; *з.д.:* народ – giant; *here:* people

Алыптың қуаты – *з.д.:* сила народа – *here:* power of people

Алтын – золото – gold

Алтын түсті – цвет золота, золотистый – golden, gold-coloured

Алқа – колье – necklace

Аманат – наказ – entrust someone with something, deposit

Аман-сау қалу – уцелеть, не исчезнуть, сохраниться – to survive, to stay alive, persist

Ана – мать – mother

Ана тілі – родная речь – mother tongue

Аңыз – легенда – legend

Аңсар – самое сокровенное желание – innermost desire

Ардақтау – уважать – to respect

Арыстан – лев – lion

Арман – мечта – dream

Ар-ождан – совесть – conscience, sense of right or wrong, principles

Асыл – благородный, драгоценный – noble, precious

Асыл заттар – драгоценные изделия – precious items

Асқақ – величавый – prominent, high, dignified

Аспан – небо – sky

Аспан түстес – эд.: небесный – heavenly colour, sky blue

Аспан тектес ту – небесно-голубой флаг – sky blue flag

Аспап – инструмент (музыкальный) – instrument (musical)

Астана – столица – capital

Ат – конь – horse

Ата-баба – предки – ancestors

Ата заң – Конституция – Constitution

Ата жұрт – прародина – homeland, ancestral home

Аялау – беречь – to cherish

Ә

Әлем – мир – world, universe

Әліппе – азбука – alphabet book

Әнұран – гимн – hymn, anthem

Әуен – мелодия – melody

Әулет – династия – dynasty

Әсер – впечатления – impression

Әскер – дружина – military squad

Әскери байрақ – военный стяг – military flag

Әспеттеу – почет, славословие – glorification, praise

Б

- Байқау – конкурс – competition
Байрақ – штандарт – standard, banner
Бала – зд. сын – *here*: son
Батыр – герой – hero, warrior-hero
Барыс – барс – snow leopard
Батыс – запад – west
Бау – лента – ribbon
Бауырға басу – *зд.*: приютить – *here*: to shelter
Бедер – узор – pattern
Бейне – образ – image
Белгі – знак – sign, symbol
Бес – пять – five
Бесік – колыбель – cradle, crib
Бесбұрышты (жұлдыз) – пятиконечная (звезда) – five-pointed (star)
Бет (оң жак, сол жак) – сторона (правая, левая), аверс и реверс (вексилология) – side, face (right, left); obverse and reverse (vexillology)
Бірлік – единство – unity
Бодан – зависимый, раб – dependent, slave
Бодандық – зависимость, рабство – dependency, slavery
Болашақ – будущее – future
Бойтұмар – талисман – talisman, amulet
Бояу – краска – paint
Бөрі – волк – wolf
Бөлшек – часть – part, piece
Бұйым – предмет, вещь – item, product

Ғ

- Ғажайып – прекрасный – marvelous, magnificent
Ғаламат – чудесный – wonderful, delightful
Ғасыр – век – century

Д

Дала – степь – steppe

Даму – развитие – development

Дана – мудрый – wise

Даңқ – слава – glory

Даңқты – славный – glorious

Дәстүр – традиция – tradition

Дәуір – эпоха, время, век – era, age

Дәлел – доказательство – proof, evidence

Дәлелдеу – доказать – to prove, to provide evidence of smth

Дерек – факт – fact, detail

Дос – друг – friend

Достық – дружба – friendship

Дөңгелек – круглый – round, circular

Дүние – мир – world

Е

Егемен – независимый – sovereign

Егемендік – независимость – sovereignty

Ежелгі – древний – ancient

Ел – страна, народ – state, people

Елдік – державность – statehood

Елбасы – президент – president

Елдің аты – название страны – country name

Елтаңба – герб – coat of arms

Елтаңбатану – геральдика – heraldry

Елтаңбатанушы – геральдист – heraldist

Елтану – страноведение – study of state

Елтаңбалық – гербовник – armorial

Елұран – общий клич – slogan, gathering-cry

Ен (танба) – тавро – livestock branding mark

Ені – width

Ер – отважный – brave, courageous

Еркіндік – воля – freedom
Ерлік – отвага – bravery, courage

Ж

Жалау – флаг, знамя – flag, banner
Жалғастыру – продолжение – continuation
Жалын – пламя – flame
Жан – душа – soul
Жанды – живой – living, alive
Жаралу – рождение, появление на свет – being born, birth
Жарасым – гармония – harmony
Жарғы – устав, свод законов – charter, code of law
Жарты ай – полумесяц – crescent moon
Жасыл – зеленый – green
Жау – враг – enemy
Желбіреу – развеяться – flutter
Жер – земля – earth
Жоба – проект – project
Жолақ – полоса – stripe, band
Жолбарыс – тигр – tiger
Жүзік – перстень – signet ring
Жүрек – сердце – heart
Жүрекжарды – искренний – heartfelt, earnest
Жүрекжарды сезім – искреннее чувство – sincere feeling
Жүрекжарды қуаныш – искренняя радость – sincere joy
Жүн – шерсть – wool
Жұлдыз – звезда – star
Жұмыр жер – планета – planet
Жылқы – лошадь – horse

З

Заман – эпоха, время – epoch, age
Заң – закон – law

Зер – узор, позумент – pattern, embroidery

Зерлі – красивый с узором – beautifully adorned with embroidery or pattern

Зерде – память – memory

Зерделеу – изучать, запоминать – research, memorize

Зенгір көк – голубое небо, сине-голубой (цвет) – blue sky; light-blue (colour)

И

Иман – мораль – morality, integrity

Имандылық – моральный – moral, principled

К

Келешек – будущее – future

Кемпіркосақ – радуга – rainbow

Кереге – раздвижная решетчатая основа юрты – retractable lattice frame of a yurt

Киіз үй – юрта – yurt («felt house»)

Көгілдір – голубой – light-blue

Көк – синий – blue

Көкбөрі – сизый волк – gray wolf

Көш – караван – caravan

Көшпелілер – кочевники – nomads

Көшпелілер әлемі – мир кочевников – nomads' world

Күміс – күміс – silver

Күн – солнце – sun

Күй – кюй (музыкальный жанр) – kui (music genre)

Қ

Қабылдау – принять – adopt; accept

Қадірлеу – уважение – respect

Қайғы – печаль – sorrow, sadness

- Қала – город – city
Қалайы – олово – tin
Қалыптасу – формирование – formation, establishment
Қалқанша – щит – shield
Қанат – крылья – wing
Қара – черный – black
Қару-жарақ – оружие – armaments, weapons
Қасиет – качество, свойство, святость – virtue, quality, sanctity
Қаһарман – доблестный – valiant, heroic
Қисын – логика – logic, reasoning
Қызыл – красный – red
Қыран – орел – eagle
Қоғам – общество – society
Қозғалыс – движение – movement
Қола – бронза – bronze
Қола дәуірі – бронзовый век – bronze age
Қолөнер – прикладное искусство – applied arts, craftsmanship
«Қошқар мүйіз» (ою) – «Бараньи рога» (узор) – «Ram's horns» (ornament)
Құлыншақ – жеребенок – foal
Құрметтеу – оказать уважение – to show respect
Құшақ – объятие – embrace
Құшағы ашық – доброжелательный, гостеприимный – welcoming, hospitable

М

- Мата – ткань – fabric
Мақсат – цель – goal, objective
Мактаныш – гордость – pride
Мәдениет – культура – culture
Мәртебе – статус – status, rank, position
Мейірбан – добрый – kind
Мемлекет – государство – country, state
Мемлекеттік – государственный – national/state
Мемлекеттік әнұран – государственный гимн – national anthem
Мемлекеттік елтаңба – государственный герб – national coat of arms

Мемлекеттік рәміздер – государственные символы – state/national symbols
Мемлекеттік рәміздер қоры – фонд государственных символов – fund of state symbols
Мемлекеттік ту – государственный флаг – national flag
Мөр – печать – seal
Мұра – наследие – heritage
Мұрат – мечта, цель – dream, aspiration
Мүйіз – рог – horn
Мүлік – имущество – property

Н

Найза – копье – spear
Нақыш – чекан, инкрустация – chisel, incrustation
Намыс – честь – honour
Негіз – основа – basis, foundation
Негізін қалау – основать – establish
Нысан – форма – form, shape
Нышан – символ – symbol
Нышансөз – идеограмма – ideogram
Нұр – свет – light

О

Ойсөз – логограмма – logogram
Оңтүстік – оңтүстік – south
Орда – ставка – a khan's (ruler's) principal seat; an area where the main residence of khan is located
Орта – середина – middle
Орталық – центр – centre
От – огонь – fire
Отан – родина – homeland
Отаншылдық – патриотизм – patriotism
Ошақ – очаг – hearth

Ою – узор – ornament

Ояну – пробуждение – awakening

Ө

Өмір – жизнь – life

Өмір салты – образ жизни – lifestyle

Өнеге – пример – example

Өң (түр) – вид – appearance, look

Өңді – видный, красивый – sightly, good-looking

Өрнек – узор – pattern

Өсиет – завет – will

П

Парыз – долг – duty, obligation

Парасат – ум, интеллект – intelligence

Патша – царь – king, tsar

Пайғамбар – пророк – prophet

Перзент – дитя – offspring

Пырақ – мифический крылатый конь – mythological winged horse

Р

Рәміз – атрибут, символ (официальный) – symbol (official)

Рәмізбаян – блазон (фр.) (устный или письменный рассказ о гербе) –
blazon (a verbal or written description of armorial bearings)

Рәсім – церемония, ритуал – ceremony, ritual

Рәсімдеу – оформление – processing, registration

Рәсми – официальный – official

Ру – род – clan

Рух – дух – spirit

Рухани – духовный – spiritual

С

Сақина – кольцо – ring
Сана – сознание – consciousness, mind
Сары – желтый – yellow
Сезім – чувство – feeling
Сенім – уверенность – trust
Солтүстік – север – north
Сурет – рисунок – picture, painting
Суретсөз – пиктограмма – pictogram

Т

Табиғат – природа – nature
Тағдыр – судьба – destiny
Тағдырдың тезі – испытание судьбы – trials of life/fate
Тағзым – поклонение – veneration, worshipping
Тақ – трон – throne
Талғам – вкус – taste
Талайды өткіздік – многое пережили – went through a lot
Таным – познание – learning, knowledge
Таңба – клеймо, тамга – mark
Таңбалау – ставит тамгу, клеймить – to brand
Таңдандыру – удивлять – to surprise, to amaze
Таңдау – выбор – choice
Тарих – история – history
Тас – камень – stone
Тас дәуірі – каменный век – stone age
Татулық – согласие – concord, unity
Таутеке – горный козел – mountain goat
Тәңірі – бог – god
Тәуелсіздік – независимость – independence
Темір – железо – iron
Теңге – монета, валюта – coin, currency
Тірлік – жизнь – life, existence

Тозак – ад – hell
Төртбұрышты – четырехугольный – quadrangular
Ту – флаг – flag (national)
Тубегі – знаменосец – standard-bearer
Тутану – вексилология (наука) – vexillology
Тутанушы – вексилолог – vexillologist
Туған – родной – native
Тудын сабы – древко флага – flagpole
Тудың түсі – цвет флага – colour of the flag
Тудың шашағы – кисточка флага, бахрома – flag tassel, fringe
Тутұғыр – флагшток – flagstaff
Түс – цвет – colour
Түсінік – понятие – understanding, notion
Тұрмыс – быть – everyday life, way of life
Тұлпар – боевой конь, скакун – racehorse
Тыныштық – мир, спокойствие – peace, tranquility

У

Уық – купольные жерди (в юрте) – top poles (in a yurt)
Уыздай үю – *зд.*: жить в согласии – *here*: to live in harmony

Ұ

Ұғым – понятие – concept, idea
Ұзындық – длина – length
Ұлт – нация – nation
Ұлттық бояу – национальный цвет (вексилология) – national colour
(vexillology)
Ұлттық намыс – национальное достоинство – national honour/dignity
Ұлттық рәміз – национальный символ – national symbol
Ұлттық рух – национальное самосознание – national spirit
Ұлы – великий – great
Ұлыс – народ – people

Ұран – клич, призыв – cry, call
Ұрансөз – девиз – motto, slogan
Ұрпақ – поколение – generation
Ұстаз – учитель – teacher

Ү

Үміт – надежда – hope
Үшжолакты (ту) – триколор, трехцветный (флаг) – tricolour (flag)

Х

Халық – народ – people

Ш

Шаңырақ – купол юрты – dome of a yurt
Шаршы – квадрат – square
Шашақ – кисточка, бахрома – tassel, fringe
Шеңбер – круг – circle
Шекара – граница – border
Шығыс – восток – east
Шындық – правда – truth
Шұғыла – заря, радуга – dawn

І

Ілтипат – уважение, внимание – respect, care

Ә

Әмблема – эмблема – emblem

ДЕРЕККӨЗ

1. Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иоакимф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Стэнли Лэн-Пуль. – Мусульманские династии. – М-Т-Б: «Туркестан». 1996.
2. Аджи М. Европа, Тюрки, Великая Степь. – М.: «Мысль», 1998.
3. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алма-Ата, 1990.
4. Атмурагов Д. Тюркские этнонимы. Нукус, 1986.
5. Ақатаев С. Күнгей мен көлеңке. – Алма-Ата, 1990.
6. Ақатай С. Көк асаба көтердім. «Ана тілі» газеті, 1991 жылғы 2 мамыр.
7. Ақберен. XVIII-XX ғасырлардағы қазақ ақын-жазушыларының жинағы. (Құр. Қ.Сыдықов). – Алма-Ата, 1972.
8. Акишев К.А. Искусство и идеология саков Семиречья (по материалам Кургана Иссык). – М., 1980.
9. Акишев К.А. Құрған Иссык. Искусство саков Казахстана. – М., 1978.
10. Акишев К.А., Қушов Г.А. Древняя культура саков и уйсуней долины реки Или. – Алма-Ата, 1963.
11. Ақынжанов М. Қазақтың тегі туралы. – Алма-Ата, 1957.
12. Ақышев К. Ертедегі ескерткіштер елесі. – Алма-Ата, 1976.
13. Албани Б. Тарихи таным. – Алматы, «Ататек» 1994.
14. Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология. – М., 1999.
15. Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988.
16. Асфендияров С. История Казахстана (С древнейших времен). – Алматы: «Санат», 1998.
17. Аттоқуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек, «Кыргызстан», 1995.
18. Әбіласан Ә. Ешкі тұяқ қызық ат. «Қазақ тілі мен әдебиеті», 1992 жылғы 5-6 сандары.
19. Әбілғазы. Түрік шежіресі. III том, – Алматы, 1992.
20. Әуезов М. Шығ. жинағы, III том, – Алма-Ата, 1979.
21. Бабыр З.М. Бабырнама. – Алма-Ата, 1990.
22. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – Алма-Ата, 1986.
23. Байрамов А., Каирғали Ш., Назарбаева А., Шаймерденов Е. Государственные символы тюркоязычных стран. – А., 1997.
24. Барг М.А. Эпохи и идеи. «Мысль», – М., 1987.

25. Барманкулов М.К. Тюркская вселенная. – Алматы, «Білім», 1996.
26. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика (пер. с франц.) – М., «Прогресс», 1994.
27. Бартольд Б.В. Общие работы по истории Средней Азии. Сочинения, II (I) том – М., 1963.
28. Бартольд Б.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения, V том. – М., 1968.
29. Баргоняк А. Златообильные микены. – М., «Наука». 1991.
30. Батырлар жыры /I-II томдар/. Алма-Ата. 1986-1987.
31. Бауер В. И др. Энциклопедия символов. – М., «Крон-Пресс», 1992.
32. Бейсембиев К. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. Дореволюционный период. – Алма-Ата, 1976.
33. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алма-Ата: «Қазақ университеті». 1992.
34. Белицкий М. Шумеры. – М.: Вече, 2000.
35. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. VII в. до н. э. – VIII в. н.э. – М.: Восточная литература, 1999.
36. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1967.
37. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юристъ, 1994.
38. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – М., 1988.
39. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: этнос, языки, религии. – М., 1992.
40. Гачев Г. Национальные образы мира. – М., 1988.
41. Геродот. История в 9-ти книгах. – Л., 1972.
42. Государственные символы Казахской ССР. (К Акаев). – Алма-Ата, Казахстан. 1986.
43. Граков Б.Е. Скифы. – М., 1971.
44. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М., 1980.
45. Григорьян Б.Т. Философская антропология. – М.: Мысль, 1982.
46. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985.
47. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967.
48. Джанибеков У. Эхо. – Алма-Ата: «Өнер», 1990.
49. Древние обряды, верования и культура народов Средней Азии / Историко-этнографические очерки. – М., 1986.
50. Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди. – Алматы: «Санат», 1999.

51. Дюркгейм Э. Социология. – М.: Канон, 1995.
52. Есмағамбетов К. Коне Қазақстанды көргендер. – Алма-Ата, 1979.
53. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы, 1992.
54. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алма-Ата, 1990.
55. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алма-Ата, 1975.
56. Записки о Бухарском ханстве / отчеты П.И. Демизона и И.В. Виткевича. – М., 1983.
57. Зеленин Д.К. Восточно-славянская этнография. – М., 1991.
58. Зотов О.В. Китай и Восточный Туркестан в XV-XVII вв. Межгосударственные отношения. – М., 1991.
59. Иванов К.А. Флаги государств мира. – М., 1971.
60. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алма-Ата, 1989.
61. Ивин А.А. Введение в философию истории. – М.: Владос, 1997.
62. Искусство стран Востока. Под ред. доктора исторических наук Р. Василевского. – М., 1986.
63. Ислам/энциклопедический словарь/. – М., 1991.
64. Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана. – Алма-Ата, 1982.
65. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. I-том. – Алма-Ата, 1977.
66. Қабышұлы И. Керейлер керуені. МХР. – Өлгий, 1978.
67. Қадырбаев М.Қ. Памятники Тасмолинской культуры. – Алма-Ата, 1966.
68. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алматы, 1992.
69. Қазақ әдеби тілінің тарихы. (Хрестоматия. Құраст.: Ғ. Калиев, Г. Боранбаева). Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ Білім академиясының Республикалық Баспа кабинеті, – Алматы, 2000.
70. Қазақ совет энциклопедиясы. 1-12 томдар. – Алма-Ата, 1972-1978.
71. Қазақ тарихи жырының мәселелері. – Алма-Ата, 1979.
72. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алма-Ата, 1966.
73. Қазақ АССР-нің ОАК мен ХКК қаулысы. «Қазақ» сөзінің орысша айтылуы мен жазбаша таңбалануы туралы. – Алматы, 1936 ж. ақпаны.
74. Қазақ КСР Заңы. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын өзгерту туралы. – Алматы, 1991 ж. 10 желтоқсан.
75. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, «Жеті жарғы», 2000.

76. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасы астанасының мәртебесі туралы. – Алматы, 1998 ж. 20 мамыр.

77. ҚР Президентінің Заң күші бар Жарлығы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік нышандары туралы. – Алматы, 1996 ж. 24 қаңтар.

78. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалауы туралы. – Алматы, 1992 ж. 4 маусым, («Қазақстан Республикасының Жоғарғы кеңесінің жаршысы». №10, 1992 ж.)

79. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы туралы. – Алматы, 1992 ж. 4 маусым. («Қазақстан Республикасының Жоғарғы кеңесінің жаршысы». №10, 1992 ж.)

80. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұранының музыкалық редакциясы туралы. – Алматы, 1992 ж. 4 маусым. («Қазақстан Республикасының Жоғарғы кеңесінің жаршысы». № 10, 1992 ж.)

81. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұранының тексі туралы. – Алматы, 1992 ж. 11 желтоқсан.

82. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградалары туралы (Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 12 желтоқсандағы №2676 Заңы). Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі сайты. [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002676_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002676)

83. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Рәміздері туралы. (Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 4 маусымдағы №258 Конституциялық заңы). Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі сайты. [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000258_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000258)

84. ҚР Заңы. Қазақстан Республикасы Президентінің байрағы және оның айырым белгілерінің ресми пайдаланылу тәртібі туралы (Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 29 желтоқсандағы №2736 Жарлығы). Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі сайты. [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002736_](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002736)

85. ҚР Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасының Президентінің байрағы және оның айырым белгілерінің ресми пайдалану тәртібі туралы. – Алматы, 1995 ж. 29 желтоқсан.

86. ҚР Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасы астанасы – Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы – Астана қаласы деп қайта атау туралы. – Ақмола, 1998 ж. 6 мамыр.

87. ҚР Президентінің Жарлығы. Ақмола қаласын Қазақстан Республикасы астанасы деп жариялау туралы. – Алматы, 1997 ж. 20 қазан.

88. Кара Д. Книги монгольских кочевников /Семь веков монгольской письменности/. – М., 1972.
89. Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алма-Ата, 1984.
90. Кассирер Э. Жизнь и учения Канта. – Санкт-Петербург, 1997.
91. Қашқари М. Түрік сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). Үш томдық шығармалар жинағы (ауд. А. Егеубай). – Алма-Ата, «Хант», 1997.
92. Кекілбаев Ә. Елең-алаң. – Алма-Ата, 1984.
93. Кекілбаев Ә. Үркер. – Алма-Ата, 1981.
94. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті /I-II кітап/. – Алма-Ата, 1991.
95. Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алма-Ата. 1977.
96. Керімтаев Е. Атаулар сыры. – Алма-Ата, 1984.
97. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы. «Ғылым», 1999.
98. Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии. – М., 1972.
99. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.
100. Кляшторный С.Г., Султанов Т.Г. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алматы: «Рауан», 1992.
101. Книга Марко Поло. – Алма-Ата: «Ғылым», 1990.
102. Қозыбайтегі М.Қ. Ата тарихы туралы сыр. / Қазақ халқының тағдыры хақында/. «Ақиқат», 1992 ж. №12.
103. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. –Алма-Ата, 1987.
104. Космос древньої України. Київ, 1992.
105. Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культы коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света. – Средняя Азия в древности и средневековья /история и культура/. – М., 1937.
106. Культурология (под ред. Н.Г. Багдасарьяна). – М., «Высшая школа». 1998.
107. Кун Н.А. Ежелгі Грек мифтері мен аңыздары. –Алма-Ата, 1979.
108. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса /бес тарих/. – Алматы, 1992.
109. Кьера Э. Они рисовали на глине. – М., 1984.
110. Лангер С. Философия в новом ключе. Исследования символики разума, ритуала и искусства. – М.: «Республика», 2000.
111. Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. /Сост. А.А. Нейхардт/. – М., 1988.

112. Леонтьева Г.А. и др. Ключи к тайнам Клио. – М.: «Просвещение», 1994.
113. Ллойд С. Археология Месопотамии. – М., 1984.
114. Лосев А.Ф. Фило софия. Мифология. Культура. – М.: Изд. Политической литературы, 1991.
115. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры. Сборник. Символы культуры. – Тарту, 1987.
116. Лувсанданзан. Алтын шежіре. (Моңғол тілінен аударған А. Мауқа-раұлы). – Алматы, «Өнер», 1998.
117. Мағауин М. Аласапыран. /I-II кітап/ Алма-Ата, 1981-1983.
118. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы, «Қазақстан», 1995.
119. Максүтова Е. Бизнес на флагах. // Журнал «Промышленность Казахстана». №2. 2000 г. – С. 63.
120. Малов С.Б. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951.
121. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алма-Ата, 1985.
122. Марко Поло. Книга о разнообразии мира, записанная пизанцем Рус-тикано в 1298 г. от р.х. – Алма-Ата, 1990.
123. Марти Х. Избранные. (пер. с исп.) – М.: «Художественная литерату-ра», 1979.
124. Мартынов А.И., Мариашев А.Н., Абетков А.К. Наскальные изобра-жения Саймалы-таша. – Алматы, 1992.
125. Масон М.Е. Монетные находки в Средней Азии в 1917-1927 гг. Среднеазиатский комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Известия. вып. 3. – Ташкент, 1928.
126. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. /Извлече-ния из персидских и тюркских сочинений/ – Алма-Ата, 1969.
127. Материалы по истории кочевых народов в Китае III-в.в. – М., 1990.
128. Мелюкова А.И. Вооружение скифов. – М., 1964.
129. Мифологический словарь. – М., 1990.
130. Молдағалиев Ж. Қызыл қайың. – Астана, «Елорда», 2000.
131. Моңғолдың құпия шежіресі. (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі). (Моңғол тіліне ауд. М. Сұлтаняұлы) – Алматы, «Өнер», 1998.
132. Монтэ П. Египет Рамсесов. Последняя жизнь египтян во времена великих фараонов. (пер. с франц.) – М.: «Наука», 1989.
133. Муканов М.С. Из исторического прошлого. – Алматы: «Қазақстан», 1998.

134. Мыльников А.С. Народная культура и генезис национального самосознания // Сов. этнография, 1981, №6. – С. 3-13.
135. Мыльников А.С. О формировании национальной символики. Сб. Расы и народы. Вып. 21. М., 1991.
136. Мыльников А.С. Язык культуры и вопросы изучения этнической специфики средств знаковой коммуникации. Сб. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989.
137. Мюллер Г. История Сибири. Т.1. – М.: «Восточная литература», 1999.
138. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы: «Өнер» 1996.
139. Назарбаев Н.Ә. Дүниежүзі казактарының құрылтайында сөйлеген сөзі. –Алматы, 1992.
140. Народы мира. Этнографические очерки. II том. Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1963.
141. Нәжімеденов Ж. Үш томдық шығ. жинағы. – Алматы, «Жазушы», 1996.
142. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. – Л., 1982.
143. Ницше Ф. Сочинения в двух томах. – М., «Мысль» 1990.
144. Нурмухамедов Н. Искусство Казахстана. – М, 1970.
145. Нығмет Мыңжан. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: «Жалын», 1994.
146. Ожегов С. Словарь русского языка. – М., 1988.
147. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибших цивилизаций (пер. с англ.) – М: «Наука», 1980.
148. Ортега и Гассет Х. Избранные труды. (пер. с исп.) – М.: «Весь мир», 1997.
149. Ортега и Гассет Х. Что такое философия. – М.: «Наука», 1991.
150. Петров М.К. Язык, знак, культура. – М.: «Наука», 1991.
151. Познание мира традиционным искусством. – Алма-Ата, 1976.
152. Поэты пяти веков. Казахская поэзия XV – начало XX века. (сост. М. Магауин) / пер. сказ. – Алматы: «Жазушы», 1995.
153. Проезжая по Московии /Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов/. – М., 1991.
154. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы: «Ғылым», 1993.
155. Радлов В.В. Из Сибири. – М., 1989.

156. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб. 1893-1911.
157. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Кн. I-II. – М., 1952.
158. Речь президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на торжественном заседании всемирного курылтая казахов (на каз., русс., англ. языках). – Алматы, 1992.
159. Рождественский Ю.В. Введение в культуроведение. – М.: «ЧеРо», 1996.
160. Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. – М., 1952.
161. Рыбаков Б.А. Мир истории. – М., 1952.
162. Сагалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск.
163. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алма-Ата, 1981.
164. Сеа Л. Философия американской истории. (пер. с исп.) – М.: «Прогресс», 1984.
165. Сейдімбеков А. Көк байрақ болса ұраным.. «Ана тілі» газеті, 1991 жылғы 14 қаңтар.
166. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер. – Алма-Ата, 1981.
167. Сергіичук В. Національна символіка України. Київ, «Веселка», 1992.
168. Сөз атасы. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. /V-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалдары бойынша құрастырылған жинақ/. (Құраст. Ә. Құрышжанов). – Алма-Ата, 1982.
169. Өсиетнама. Құрастырған К. Сейдаханов. – Алма-Ата, 1982.
170. Скифы. Хрестоматия. – М., 1992.
171. Смағайев С. Елім-ай./I-II кітап/. – Алма-Ата, 1979-1980.
172. Смирнов К.Ф. Сарматы. Ранняя история и культура сарматов. – М., 1964.
173. Смирнов О.И. Сводный каталог согдийских монет. – М., 1981.
174. Сулейменов О.О. Язык письма. Взгляд в историю – о происхождении письменности и языка малого человечества. – Рим: «Rial», 1998.
175. Сулейменов О.О. Азия. – Алма-Ата: «Жазушы», 1975.
176. Сыма Цзянь. Избранное. Пер. с китайского. – М., 1952.
177. Тарақты Ақселеу. Ұлттың тұмары – туы. «Ана тілі». 1992 жылғы 28 қараша.
178. Тарақты Ақселеу. Ұлы дала тарихына шолу. «Қазақ әдебиеті», 1992.
179. Татанайұлы А. Тарихи дерек, келелі кеңес. ҚХР. Шыңжаң халық баспасы, 1989.

180. Тахо-Годи А.А. Греческая мифология. – М., 1989.
181. Тихвинский С.Л. Китай и соседи древности в Средневековье. – М., 1970.
182. Тойнби А.Дж. Постижение истории. – М., «Прогресс», 1991.
183. Тресиддер Дж. Словарь символов. (пер. с англ.) М., «Файрпресс», 1999.
184. Трубецкий Н.С. Язык. История. Культура. /Под ред. Л.Н. Гумилева/. – М., 1991.
185. Түріктер. (Орысшадан аударып, құраст. – Салғараұлы Қ.). – Алматы: «Санат», 1999.
186. Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы: «Санат», 1998.
187. Утемиш-хаджа. Чингиз-наме. – Алматы. 1992.
188. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
189. Флоренский П. Имена. Харьков, «Фолио», 1998.
190. Фоли Дж. Энциклопедия знаков и символов. – М.: «Вече... Аст», 1996.
191. Фрезер Дж. Золотая ветвь (пер. с англ.) – М.: «АСТ», 1998.
192. Фрейд З. Тотем и табу. – М.: «Олимп». 1998.
193. Фромм Э. Душа человека. – М.: «Республика». 1992.
194. Фромм Э. Иметь или быть. – М.: «Прогресс», 1990.
195. Хара-Даван Э. Чингиз-хан как полководец и его наследие. – Алматы, 1992.
196. Хорезми Р. Махаббатнама. /Ауд. А. Қыраубаева/. – Алма-Ата. 1985.
197. Хук К. Г. Мифология Ближнего Востока. – М., 1991.
198. Черденцева Г.З. Итальянская фразеология и итальянцы. – М.: «ЧеРо», 2000.
199. Чжен Кун Фу. Геополитика Казахстана. – Алматы: «Жеті жарғы», 1999.
200. Чулошников А.П. Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч. I. – Оренбург, 1924.
201. Ш. Уәлихан. Абылайдың хаты табылды. «Ана тілі» газеті, 1991 жылғы I тамыз.
202. Шаймерденов Е.Ш. Қазақ елінің рәміздері. – Алматы: «Балауса», 1993.

203. Шаймерденов Е.Ш. Мифология, культура и политическая символика. // Журнал «Саясат», №1, 2001 г. С. 36-47.
204. Шаймерденұлы Е. Елтану әліппесі. – Алматы: «Рауан», 1998.
205. Шаймерденұлы Е. Өз Астана. – Астана: «Полиграфия», 1999.
206. Шаймерденов Е.Ш. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері. – Алматы: «Жеті жарғы», 2001.
207. Шаймерденов Е.Ш. Государственные символы Республики Казахстан. – Алматы: «Жеті жарғы», 2000. 2001.
208. Shaimerdenov E. The State Symbols of the Republic of Kazakhstan. Almaty, «Zheti zhargy», 2001.
209. Шаймерденов Е.Ш. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік рәміздері. – Алматы: «Алматы Кітап», 2005.
210. Шепелев Л.З. Титулы, мундиры, ордена. – Л., 1991.
211. Шерр Я.А. Каменные изваяния в Семиречье. – М -Л., 1966.
212. Ыбыраев Б., Бекішев Г. Азаттықтың туы (Сұхбат). «Ана тілі» газеті, 1991 ж. 19 қыркүйек.
213. Этнические проблемы истории Центральной Азии и древности /II тысячелетие до н.э./ Труды международного симпозиума по этническим проблемам Центральной Азии в древности /II тысячелетие до н.э/, – М., 1981.
214. Этнография./ Под ред. Бромлея и Г.Е. Маркевича/. – М., 1982.
215. Этнознаковые функции культуры. – М., 1991.
216. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. – Алма-Ата, 1979.
217. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., «Республика», 1994.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз орнына	3
Мемлекеттік рәміздердің саяси мәртебесі туралы	15
Ғасырлар қолтаңбасы немесе рәміздік таным баспалдақтары	63
Үмітін елдің арқалап, арманнан туған рәміздер	113
Сағаты соққан сәт	124
Қазақстан Республикасының Мемлекеттік туы	127
Қазақстан Республикасының Мемлекеттік елтаңбасы	149
Қазақстан Республикасының Мемлекеттік әнұраны	199
Эпилог орнына	239
Әлем картасы алдында	258
Глоссарий (<i>Рәмізтану: негізгі ұғымдар</i>)	281
Геральдикалық мозаика	284
Этнолингвистикалық курьер (<i>Қазақ фольклоры мен поэзиясындағы рәміздік сарындарды саралау тәжірибесінен</i>)	293
Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерін танып-білуге Арналған қазақша-орысша-ағылшынша сөздік	297
Дереккөз	309

Ербол ШАЙМЕРДЕНҰЛЫ

ЕЛТАНЫМ

Ғылыми-танымдық басылым

Өзгертулер мен толықтырулар енгізген

Б.Е. Шаймерденова

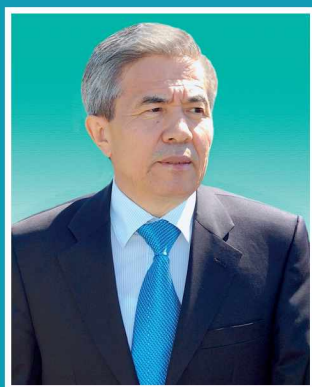
Тех. редакторы Саят Ақылов

Дизайнері Рүстем Арсланов

Кітаптағы суреттер автордың жеке мұрағатынан, кәсіпқой фотографтар
Б. Жапаров, С. Сейітов жұмыстарынан және галамтордағы қоғамдық игіліктегі
фото қордан алынды.

Басуға 02.11.2022 қол қойылды. Пішімі 60x90 1/16. Шартты баспа табағы 20,0.
Офсеттік басылым. Қаріп түрі «Times New Roman». Таралымы 3000 дана.
Тапсырыс №

«SUNSHINE plus» ЖШС
Алматы қаласы, 7 ықшам аудан, 6-үй

Ербол Шаймерденұлы Шаймерденов – белгілі ақын, жазушы-публицист, мемлекет және қоғам қайраткері, рәмізтанушы. Республикадағы алғашқы баспасөз қызметін ұйымдастырушыларының бірі. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, «Құрмет» орденінің иегері.

«Тыңда тоғысқан тағдырлар» (1989), «Қазақ елінің рәміздері» (1993), «Көңіл суреті» (1995), «Государственные символы РК» (2000, 2001), «ҚР Мемлекеттік рәміздері» (2001), «The state symbols of the Republic of Kazakhstan» (2001), «Даналық дидары» (2002), «Мәңгілік мұрат» (2003), «Ақиқат айнасы» (2004), «Жүректегі жазулар» (2004), «Ақыл-ой антологиясы» (2004), «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздері. Тәуелсіздік нышандары» (2011), «Қазақ афоризмдері» (2012) және басқа да кітаптары бар.

Ақын өлеңдеріне бірқатар музыкалық шығармалар жазылған. Ұжымдық жинақтарда және мерзімді баспасөзде саясаттану, мәдениеттану, т.б. тақырыптардағы екі мыңнан астам эссе, көсемсөз, талдау және ғылыми-зерттеу мақалалары жарияланған. Еңбектері ағылшын, француз, түрік және орыс тілдеріне аударылған.

ISBN 978-9965-23-610-5

9 789965 236105

ЕЛТАНЫМ

Ербол ШАЙМЕРДЕНҰЛЫ